

Anatol

Wap

T W I E R D Z A O S O W I E C

27.11.1994

OŚRODEK BADAŃ HISTORII WOJSKOWEJ
MUZEUM WOJSKA W BIAŁYMSTOKU

Anatol Wap

TWIERDZA OSOWIEC
ZARYS DZIEJÓW

Białystok 1994

Seria: Monografie

Redakcja: Joanna Tomalska

Korekta: Joanna Tomalska, Anatol Wap

Zdjęcia ze zbiorów: K.Filipowa, Z.Olchowik, B.Wolfarda, A.Wapa
Archiwum Muzeum Wojska w Białymstoku

Autorzy fotografii: W.Hryń, O.Łatyszonek, W.Niewiński,
A.Wap, T.Wesołowski

Mapy nr 1-11 na podstawie książki Chmelkov S., Borba za Osovec, Moskva 1939; nr 12 na podstawie: Plan sytuacyjny Twierdzy Osowiec 1:12500, CAW, DOK III, 371, 3, 6, opracowali Jerzy Zieleniewski i Anatol Wap
Mapy kreślił Jerzy Zieleniewski

Opracowanie graficzne: Barbara Kuklik

ISBN 83 - 85368 - 05 - 1
Copyright by Muzeum Wojska w Białymstoku

Adres redakcji: Ośrodek Badań Historii Wojskowej Muzeum Wojska
ul. Kilińskiego 7, 15-089 Białystok

Druk: Orthdruk, sp. z o.o., ul. Składowa 9, 15-399 Białystok

Spis treści	str.
WSTĘP	5
ROZDZIAŁ I. NA STRAŻY GRANIC IMPERIUM (1873-1914)	
1. Charakterystyka terenu	7
2. Budowa i rozbudowa twierdzy	11
3. Garnizon	32
ROZDZIAŁ II. W LATACH WIELKIEJ WOJNY (1914-1915)	
1. Przygotowania wojenne	42
2. Pierwszy szturm (1914)	46
3. Drugi szturm i blokada twierdzy (1915)	48
4. Trzeci szturm. Ewakuacja	58
ROZDZIAŁ III. MIĘDZY RZESZĄ NIEMIECKĄ A ROSJĄ RADZIECKĄ (1918-1920)	
1. Wojsko Polskie w twierdzy	65
2. W składzie frontu przeciwniemieckiego	68
3. W wojnie 1920 roku	74
ROZDZIAŁ IV. W NIEPODLEGŁEJ RZECZYPOSPOLITEJ (1920-1938)	
1. Zmiany strukturalne	82
2. Garnizon	86
ROZDZIAŁ V. W OBRONIE RZECZYPOSPOLITEJ (1939)	
1. Prace fortyfikacyjne	95
2. Mobilizacja	100
3. Działania wojenne	107
ZAKOŃCZENIE	119
ANEKS	120

WSTĘP

W wyniku trzech kolejnych rozbiorów Polski oraz na mocy postanowień Kongresu Wiedeńskiego w granicach Rosji znalazła się znaczna część ziem dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Zmieniająca się sytuacja międzynarodowa zmusiła rosyjskie władze do zwrócenia baczniejszej uwagi na problem zabezpieczenia zachodnich granic imperium. Tak więc od początku lat trzydziestych XIX w. rozpoczęto rozbudowę inżynierską granic Królestwa Polskiego, najdalej na zachód wysuniętej prowincji Cesarstwa Rosyjskiego. W latach panowania cara Aleksandra II, w ramach reform całego systemu obronnego Rosji, zaplanowano a później zbudowano liczne twierdze, które zostały połączone w spójny system fortyfikacyjny. Powstał w ten sposób tzw. czworobok ufortyfikowany, w którego skład wchodziły umocnienia w Grodnie, Osowcu, Łomży, Ostrołęce, Różanie, Pułtusk, Serocku, Zegrzu, Modlinie, Warszawie, Dęblinie, Równem i Dubnie. Najwięcej uwagi poświęcono północnej flance czworoboku, gdzie zbudowano też Twierdzę Osowiec. Tej właśnie twierdzy poświęcona jest niniejsza praca.

Zakres chronologiczny pracy obejmuje okres od 1873 r., kiedy to zapadła decyzja ufortyfikowania przeprawy w Osowcu, aż do dnia dzisiejszego, z tym, że okres od zakończenia kampanii wrześniowej został potraktowany pobieżnie. Powodem tego było to, że autor nie dysponował dokumentami archiwalnymi, dotyczącymi dziejów twierdzy z lat 1939-1945 oraz obecnie stacjonującej tu jednostki Wojska Polskiego.

Obszar geograficzny, którego dotyczy praca, to dolina rzeki Biebrzy na odcinku między Kanałem Augustowskim, a miejscowością Strękowa Góra niedaleko ujścia Biebrzy do Narwi. Zasięg terytorialny został w niektórych fragmentach pracy rozszerzony w celu przedstawienia wydarzeń mających znaczenie dla losów twierdzy.

Dodatkowego wyjaśnienia wymaga definicja twierdzy, pojęcia mającego zasadniczą wagę dla niniejszych rozważań. Twierdza jest to określony punkt geograficzny mający znaczenie strategiczne, zabezpieczony fortyfikacją stałą, posiadający stały garnizon, uzbrojenie, wyposażenie i zapasy. Mała twierdza (np. Osowiec) składała się z kilku (nie mniej niż dwóch) samodzielnych punktów oporu (forty), często połączonych wałami fortecznymi. Garnizon małej twierdzy składa się z pułku lub brygady piechoty i około stu dział i ckm. W wyjątkowych sytuacjach mała twierdza może być samodzielnym umocnieniem (fortem) nazywanym fortem zaporowym. Garnizon takiego fortu tworzy batalion piechoty z oddziałami wsparcia (saperzy, artylerzyści, łącznościowcy itp.) i kilkadziesiąt dział.

Fortyfikacja stała zajmuje się badaniem właściwości, konstrukcją, budową, położeniem oraz sposobami ataku i obrony umocnień stałych. Fortyfikacje stałe budowane są w okresie pokoju z trwałych materiałów budowlanych (cegły, kamienia, betonu, żelazobetonu, pancerzy itp.) w miejscach mających duże znaczenie dla obrony państwa. Powstałe w ten sposób umocnienia, stanowiły punkt oparcia dla działań armii polowych na danym teatrze działań wojennych. Określone punkty mające znaczenie strategiczne dla obydwu przeciwników nazywane są punktami strategicznymi. Zazwyczaj takie znaczenie posiadają: przeprawy przez duże rzeki i bagna, węzły komunikacyjne, centra polityczno-administracyjne

i wojskowe¹.

Tak więc na pojęcie twierdzy składają się trzy nierozzerwalnie ze sobą związane i wzajemnie uzupełniające się elementy: teren, fortyfikacje i garnizon.

Wszystkie daty w pierwszym i drugim rozdziale podane są według nowego stylu, natomiast w przypisach w cytowanych dokumentach zachowano daty starego stylu.

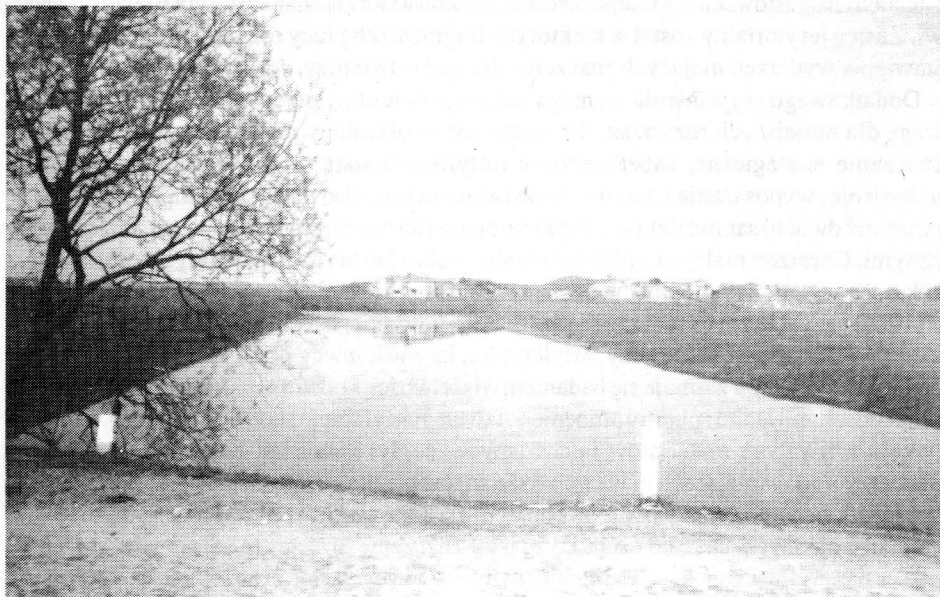
Niniejsza praca nie mogłaby powstać bez udostępnienia autorowi licznych cennych materiałów, przechowywanych w archiwach i bibliotekach polskich oraz zagranicznych, za co pracownikom tych instytucji chciałbym serdecznie podziękować. Szczególne wyrazy wdzięczności winien jestem panu mgr. Andrzejowi Suchcitzowi, Kierownikowi Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie oraz panu Pawłowi N. Panasiukowi, Dyrektorowi Muzeum "Twierdza Brzeska-Bohater".

Chciałbym także podziękować prof. dr. hab. Adamowi Dobrońskiemu i dr. Krzysztofowi Filipowowi za wiele cennych rad i wskazówek oraz pomoc w wydaniu książki.

Wyrazy wdzięczności winien jestem również mjr. mgr. inż. Wiesławowi Czapczyńskiemu, dowódcy JW 1124 w Osowcu, za szczególną pomoc, bez której niniejsza praca nie mogłaby powstać.

Przypisy:

1. Golenkin F., Jakovlev V., Dolgovremennaja Fortyfikacija. Kurs Nikolajewskiego Inżynernego Učilišca, S. Petersburg 1912, s. 1-8.

Widok ogólny Fortu Zarzecznego

ROZDZIAŁ I NA STRAŻY GRANIC IMPERIUM (1873-1914)

1. Charakterystyka terenu

Rzeka Biebrza i cała Kotlina Biebrzańska leży na terenie krainy historyczno-geograficznej Podlasia, granicząc z Mazowszem, Mazurami i Suwalszczyzną.

Kotlina Biebrzańska stanowi część Niziny Północno-Podlaskiej i zajmuje obniżenie rozciągające się od Nowego Dworu do miejsca, gdzie rzeka Biebrza wpada do Narwi na północ od Wizny. Kotlina o powierzchni około 195 tys. ha rozciąga się na długości około 120 km², a jej szerokość waha się od kilku do ponad 20 km.

Dolina Biebrzy jest ograniczona wysoczyznami: od wschodu Białostocką, od południa Wysokomazowiecką, a od zachodu Kolneńską. Krawędzie wysoczyzn wznoszą się nad poziom doliny przeciętnie 10-20 m, a miejscami nawet do 65 m i osiągają wysokość 120-145 m n.p.m. Najwyższe wzniesienie 172 m n.p.m. znajduje się w okolicy wsi Rutki. Dwa przewężenia w rejonie Sztabina i Osowca dzielą kotlinę na trzy baseny: północny, środkowy i południowy. Cechą charakterystyczną doliny biebrzańskiej w większości pokrytej bagnami i torfowiskami są grądy, tarasy rzeczne, ostańce i wydmy, które wznoszą się od 2 do 20 m nad poziom terenów bagiennych.

Przez całą kotlinę płynie rzeka Biebrza, której całkowita długość wynosi 164 km. Szerokość koryta waha się od kilku do 70 m, a głębokość od 0,5 do około 10 m. Średni spadek Biebrzy wynosi 0,14% (w rejonie Wrocień-Osowiec 0,06%) i jest jednym z najniższych w Polsce. Biebrza kilkakrotnie zmienia kierunek biegu.

Przez basen północny i częściowo środkowy rzeka płynie równoleżnikowo ze wschodu na zachód środkiem doliny. Od Kanału Augustowskiego skręca na południe, a od wsi Wrocień ponownie płynie równoleżnikowo, lewą stroną doliny wzdłuż krawędzi Wysoczyzny Goniądzkiej. W rejonie twierdzy Biebrza skręca na południe i aż do ujścia Wissy płynie środkiem doliny, a od wsi Brzostowo prawą stroną doliny wzdłuż krawędzi Wysoczyzny Kolneńskiej. Do Biebrzy wpadają liczne rzeki i strumienie, z których największe to: Lebedzianka, Netta, Kopytówka, Elk, Dybła, Klimaszewnica i Wissa - dopływy prawobrzeżne, oraz: Nurka, Sida, Kamienna, Brzozówka, Krzezowka, Biebla i Kosodka - dopływy lewobrzeżne.¹

W XIX w. w dolinie Biebrzy przeprowadzono liczne, duże prace hydrotechniczne, które miały znaczny wpływ na całą dolinę Biebrzańską. Już w latach 1799-1800 władze pruskie przeprowadziły pomiary nad Biebrzą i Nettą w ramach prac przygotowawczych do osuszania okolicznych bagien, czego w wyniku zmian politycznych nie zrealizowano. W latach 1823-1824 gen. Ignacy Prądzyński (ówcześnie podpułkownik) zaprojektował na zlecenie rządu Królestwa Polskiego Kanał Augustowski, który miał połączyć Narew z Niemnem. Otwarcie żeglugi na całej długości kanału nastąpiło w 1839 r. Część kanału leżała na terenie doliny biebrzańskiej. W związku z tym, że część szlaku komunikacyjnego Narew-Niemen biegła Biebrzą, zapewne wzdłuż niej przeprowadzono pewne prace hydrotechniczne, jak choćby przystanie dla statków i barek. Sam kanał zaczynał się od ujścia Ne-

ty do Biebrzy, gdzie zbudowano Śluzę Dębowo, dalej biegł w górę uregulowanym korytem Netty, a później wzdłuż niej i dalej do Augustowa. Znacznie większy wpływ na bagna biebrzańskie miały prace przeprowadzone nad osuszaniem bagien w latach 1844-1856 na zlecenie rządu rosyjskiego. W 1844 r. powódzie, klęska głodu oraz związane z tym epidemie chorób doprowadziły w wielu regionach Królestwa Polskiego do załamania się gospodarki. W związku z tym w wielu guberniach na zlecenie rządu rozpoczęto roboty publiczne, których celem było zapewnienie pracy, a tym samym środków finansowych dla głodującej ludności, dodatkowym celem było podniesienie poziomu gospodarczego regionu. W guberni augustowskiej prowadzono między innymi osuszanie bagien między Grajewem, Rajgradem, Augustowem i Lipskiem. Największe prace przeprowadzono przy osuszaniu łąk Rudzkich i bagien między Kanałem Augustowskim a wsią Osowiec. Zbudowano dwa kanały główne: Rudzki, który doprowadzał wody rzeki Ełk do Biebrzy; Kanał Woźnawiejski doprowadzał wodę z rzeki Jegrzni do rzeki Ełk. Poza tym zbudowano kilka mniejszych kanałów oraz liczne rowy odwadniające. Na osuszonych w ten sposób terenach zbudowano groble, drogi i mosty na kanałach. W wyniku tych prac poziom wód znacznie się obniżył, co spowodowało między innymi wyschnięcie bagien między wsiami: Białogrądy, Ciemnoszyje, Sojczynek i Modzele. Innym skutkiem osuszania bagien było podniesienie się poziomu wody w Biebrzy w wyniku szybszego odpływu wody z bagien. To z kolei spowodowało zalewanie Kanału Augustowskiego i dlatego przystąpiono do pogłębiania koryta Biebrzy.²

Duże prace hydrograficzne prowadzono też w czasie budowy twierdzy. W okresie międzywojennym prowadzono meliorację oraz konserwowano już istniejące kanały.

Bagna Biebrzańskie leżą w jednym z najchłodniejszych regionów w kraju. Średnia temperatura roczna wynosi 6 °C, najniższa w styczniu dochodzi do 4,5 °C, najniższa w lipcu waha się w granicach 17-18 °C. Suma opadów w ciągu roku mieści się w granicach 550-700 mm. Okres wegetacyjny roślin trwa około 190 dni i jest jednym z najkrótszych w kraju.³

Dla naszych rozważań najbardziej istotne znaczenie ma dolina Biebrzy od Kanału Augustowskiego do Narwi. Ten fragment doliny możemy podzielić na trzy odcinki: wschodni - od Kanału Augustowskiego do ujścia rzeki Ełk, centralny - od rzeki Ełk do ujścia rzeki Klimaszewnica, zachodni - od Klimaszewnicy do Narwi. Biebrza dzieli dolinę na dwie części: lewobrzeżną - stanowiącą dla obrońców teren działania wojsk własnych i prawobrzeżną - teren przewidywanych działań nieprzyjaciela.

Odcinek wschodni rozciąga się od Kanału Augustowskiego i wsi Dolistowo na wschodzie do ujścia rzeki Dybły i wsi Dawidowizna. Część prawobrzeżna z punktu widzenia wojskowego jest bierna. Szerokość silnie zabagnionej doliny dochodzi w tym miejscu do 20 km. Nie istnieją tu żadne drogi, które mogłyby być wykorzystane przez wojsko, teren ten jest także bardzo słabo zaludniony (głównie pojedyncze gospodarstwa).

Komunikacja między nielicznymi osiedlami odbywa się rzekami, kanałami i okresowo bagiennymi drogami. Nieprzekraczalność tej części doliny zwiększają wiosenne i jesienne wylewy dopływów Biebrzy. Część lewobrzeżna ma całkowicie odmienny charakter. Wysoki brzeg, górujący nad bagnistą doliną na prawym brzegu, dobrze rozwinięta sieć dróg

i liczne wsie zapewniają doskonałe warunki do obrony.

Odcinek centralny, który rozciąga się od Goniądza (włącznie) na wschodzie do rzeki Klimaszewnicy na zachodzie, ma kluczowe znaczenie przy obronie linii Biebrzy. Na odcinku tym dolina Biebrzy zwęża się do 2 km. Tutaj też znajdowała się najdogodniejsza przeprawa od Sztabina, aż po ujście Biebrzy do Narwi. Znaczenie wojskowe tego odcinka podnosiło również istnienie linii kolejowej Brześć-Białystok-Grajewo i szosy Białystok-Grajewo. Część prawobrzeżną Kanał Rudzki dzieli na obszar wschodni i zachodni. Obszar wschodni leżący między silnie zabagnioną rzeką Ełk i Dyblą a kanałem Rudzkim jest nisko położony, w większości pokryty bagnami i podmokłymi łąkami. Po przekątnych przecinają go Kanał Łęg i Kanał spod Kapic, wzdłuż których rozciągają się lasy sosnowe i brzeziny. Bagna wzdłuż Kanału Łęg rozdzielały obszar na część północną i południową, gdzie w wyżej położonych miejscach leżały wsie: Białogrądy, Osowiec, Płochowo, Wólka Piaseczna i Budne (część południowa) oraz Przechody i Kapice w części północnej. Znajdowała się tu dogodna przeprawa promowa w Goniądzu, do której prowadziła grobla z Wólki Piasecznej. Drogi: Przechody-Podlasek-Łojki, Przechody-Ciemnoszyje-Białaszewo, Białogrądy-Pieniążki zapewniały połączenia z obszarem zachodnim. Wszystkie trzy drogi posiadały mosty na Kanał Rudzkim. Linia kolejowa i szosa zapewniały połączenie z północą.

Należy podkreślić, że od wschodu obszar ten jest całkowicie izolowany z powodu braku dróg. Obszar zachodni jest zupełnie odmienny pod względem ukształtowania terenu. W znacznej części wznosi się on nad poziom bagien i nie jest tak podmokły jak obszar wschodni. Jedynie wzdłuż Biebrzy i Klimaszewnicy pokrywają go bagna i łąki bagiennie. Obszar ten jest dość gęsto zaludniony. Położone na tym obszarze wsie: Sośnia, Klimaszewnica, Białaszewo, Wólka Brzozowa, Pieniążki i inne są połączone dobrze rozwiniętą siecią dróg, głównie polnych. Na północ od Sośni rozpoczyna się duży kompleks leśny, który ciągnie się aż pod Grajewo. Las ten stwarza bardzo dobre warunki dla nieprzyjaciela do skrytego przemieszczania wojsk i maskowania stanowisk artyleryjskich. W związku z tym jeszcze przed wybuchem I wojny światowej dowództwo twierdzy planowało wycięcie lasu; zostały nawet sporządzone projekty i kosztorysy tych prac. Jedynie miejsce przeprawy przez Biebrzę na tym obszarze znajdowało się naprzeciwko wsi Sośnia. Przeprawa ta istniała od 1702r., kiedy to wojska szwedzkie Karola XII zbudowały groblę i most. Grobla zachowała się w dobrym stanie i brakowało jedynie mostu, aby ponownie to miejsce mogło stać się pełnowartościową przeprawą dla wojsk.

Na styku obu obszarów znajdowało się najdogodniejsze miejsce przeprawy wzdłuż linii kolejowej i szosy Białystok-Grajewo. Przeprawa powstała w 1873 r. po zakończeniu budowy linii kolejowej i szosy Białystok-Grajewo. Część lewobrzeżną odcinka centralnego także można podzielić na dwa obszary: goniądzki i osowiecki. Obszar goniądzki, którego granice wyznaczają: Goniądz na prawym skrzydle i wieś Szafranki na lewym, rozciąga się na wysokim brzegu Biebrzy i zdecydowanie góruje nad częścią prawobrzeżną, co umożliwia dogodny wgląd na pozycje przeciwnika. Brzeg Biebrzy jest słabo zabagniony i stopniowo wznosi się w kierunku południowym, co daje doskonałe warunki do obrony. Dojścia do pozycji własnych są dogodne i zakryte dla obserwacji przeciwnika. Obszar ten dzięki

rozwinętej sieci komunikacyjnej jest dobrze powiązany z obszarem tyłowym i osowieckim. Obszar osowiecki, na którym wybudowano twierdzę, rozciąga się na polach wydmy (tzw. "wyspa osowiecka"), które wznoszą się do kilkunastu metrów nad poziomem bagien i dochodzą do Bagna Ławki. Od południa obszar jest ograniczony pasmem podmokłych łąk o szerokości do 2 km. Cały teren porośnięty jest borem sosnowym, dzięki czemu doskonale maskowane są pozycje obronne i ruchy wojsk. Połączenie z obszarem tyłowym zapewniała linia kolejowa i szosa Białystok-Grajewo oraz sieć dróg polnych, których część jedynie latem i zimą nadawała się do wykorzystania. Komunikację z odcinkiem zachodnim zapewniała szosa Grodno-Osowiec-Łomża. Odcinek zachodni rozciągał się od rzeki Klimaszewnicy na wschodzie do ujścia Biebrzy do Narwi. Dolina Biebrzy rozszerza się tu stopniowo od 2 km do 12 km. Część lewobrzeżną aż do rzeki Wiszy zajmuje Bagno Biebrzańskie o szerokości kilku kilometrów. Na południe od Wiszy teren podnosi się nad poziom bagien. Na obszarze tym teren jest pagórkowaty, zalesiony, gęsto zaludniony z dobrze rozwiniętą siecią dróg, co stwarza dobre warunki dla operujących tu wojsk. Obszar ten tracił jednak swoje zalety z powodu istnienia dużych kompleksów bagien na lewym brzegu (Bagno Podlaskie, Ławki, Kozi Rynek) oraz braku przepraw. Najbliższa przeprawa znajdowała się w rejonie Wizny. Co prawda na pograniczu Bagna Podlaskiego i Ławki przebiegała Grobla Honczarowska, jednak ze względu na jej zły stan i łatwość jej zablokowania, nie mogła być brana pod uwagę jako pełnowartościowa przeprawa. W części lewobrzeżnej za bagnami rozciąga się lekko pofałdowany piaszczysty obszar porośnięty lasem, który stwarza dobre warunki do obrony. Łączność z odcinkiem osowieckim i lewym sąsiadem zapewnia szosa Grodno-Osowiec-Łomża, łącząca się w rejonie Strękowej Góry z szosą Łomża-Białystok; z obszarem tyłowym - sieć dróg polnych, z części których można korzystać jedynie latem i zimą. Z dokonanego opisu doliny Biebrzy wynika, że najdogodniejsza przeprawa znajdowała się na odcinku centralnym wzdłuż linii kolejowej i szosy. Dlatego też, aby ją zablokować Rosjanie zbudowali twierdzę zaporową. Biorąc więc pod uwagę istnienie dużych kompleksów bagien na północnym wschodzie (Czerwone Bagno) i na południowym zachodzie (Bagno Biebrzańskie, Podlaskie i Ławki), możemy stwierdzić, że natarcie w kierunku Osowca stanowi oddzielną i izolowaną operację w stosunkowo niekorzystnych warunkach terenowych dla nacierających wojsk.⁴

Przypisy :

1. Pałczyński A., Bagna biebrzańskie, Warszawa 1988, s. 3, 19-23; Rąkowski G., Bagna biebrzańskie, Warszawa 1983, s. 6-13
2. Maleszewski W., Osuszanie bagien i łąk błotnych w Królestwie Polskim, "Gazeta Rolnicza", 1861, Nr 14, s. 105-107.
3. Pałczyński A., op. cit. s. 25
4. Chmelkov S., Borba za Osovec, Moskwa 1939, s. 5-9; Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych (dalej: GISZ), 302.4.291, mjr Jan Maliszewski, Rozpoznanie stref bagien Biebrzy - sprawozdanie, 1927; CAW, GISZ, 302.7.1, Naczelne Dowództwo Oddział III. Opis terenu mazowieckiego, 1921 r.

2. Budowa i rozbudowa twierdzy

Powstanie Twierdzy Osowiec jest nierozzerwalnie związane z reformami wojskowymi, przeprowadzonymi przez Ministra Spraw Wojskowych Rosji, generała adiutanta Dymitra A. Milutina w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w.

Wprowadzane reformy były następstwem klęski Rosji w wojnie krymskiej, która dobitnie pokazała, że armia rosyjska pod każdym względem jest przestarzała i ustępuje siłom zbrojnym innych państw europejskich. Reformy objęły swoim zasięgiem sprawę od umundurowania do planowania strategicznego. Na początku lat siedemdziesiątych minister Milutin doszedł do wniosku, że najważniejszym przeciwnikiem Rosji są Niemcy i Austro-Węgry, w związku z czym wzrosło znaczenie strategiczne ziem Królestwa Polskiego. Wstępną ocenę położenia strategicznego Rosji przeprowadził gen. Mikołaj M. Obruczew w studium "Uwagi o obronie Rosji", które zostało przedłożone ministrowi spraw wojskowych na początku 1873 r. Szczególną uwagę poświęcił gen. Obruczew przede wszystkim czterem zachodnim okręgom wojskowym: Petersburskiemu, Wileńskiemu, Warszawskiemu i Odeskemu. Owo studium po wniesieniu poprawek przez Ministerstwo Spraw Wojskowych, stało się podstawą reform w wielu dziedzinach, w tym także inżynierskiej obrony zachodniej granicy imperium.

Zgodnie z założeniami gen. Obruczewa najważniejszym zadaniem strategicznym Rosji w przyszłej wojnie miało być utrzymanie terenów między rzekami Niemen-Biebrza-Narew-Wiśła-Bug. Pozwoliłoby to na prowadzenie efektywnej obrony, a w razie sprzyjającej sytuacji militarnej przeprowadzenie natarcia na kierunkach: Berlin, Wiedeń i Budapeszt. Aby osiągnąć ten cel należało zbudować system umocnień, który w pełni zabezpieczył strategiczny place d'armes armii rosyjskiej w Królestwie Polskim. Planowane fortyfikacje miały ułatwić obronę, zapewnić osłonę mobilizacji i strategiczne rozwinięcie wojsk. Największego znaczenia nabrało prawe skrzydło na linii rzek Niemen-Biebrza-Narew, które należało zabezpieczyć przez budowę twierdz w Kownie, Grodnie, Osowcu oraz modernizację twierdzy modlińskiej. Dla zabezpieczenia prawego skrzydła zamierzano ufortyfikować Dubno i zmodernizować Twierdzę Dęblin i Brześć.

Ostateczne decyzje zapadły 12 marca 1873 r. na pierwszym posiedzeniu Tajnej Rady pod przewodnictwem cara Aleksandra II. Zatwierdzono wszystkie propozycje zawarte w studium gen. Obruczewa z uzupełnieniami Ministerstwa Spraw Wojskowych, dotyczące inżynierskiego zabezpieczenia granicy zachodniej cesarstwa. Postanowiono wówczas wznieść linię fortów wokół Cytadeli Warszawskiej, ufortyfikować Zegrze i Serock (wraz z Twierdzą Modlin i Warszawa stworzyły one Warszawski Rejon Umocniony), zmodernizować twierdzę w Modlinie, Dęblinie i Brześciu oraz zbudować nowe fortyfikacje w Kownie, Grodnie, Osowcu, Dubnie i innych punktach strategicznych. Jednak z powodu ograniczonych środków finansowych budowa nowych umocnień została rozłożona w czasie. W pierwszej kolejności miały być budowane twierdze, które zabezpieczą skrzydła (Osowiec, Dubno) i poprawią ogólne położenie wojsk w Królestwie Polskim.¹

Rozpoczęcie budowy twierdzy w Osowcu zaplanowano na 1874 r. Zgodnie z rozkazem

cara z 29 maja 1873 r. dotyczącym rozpoczęcia prac przygotowawczych w Osowcu, gen. Edward I. Totleben powierzył je płk. inż. Ikksiuł von Gildebrant. W zakres tych prac wchodziło: opracowanie na miejscu szczegółowych projektów dzieł fortecznych; przeprowadzenie dodatkowych pomiarów geodezyjnych w miejscu przyszłej twierdzy, wytrasowanie położenia fortyfikacji w terenie, zebranie informacji o lokalnym potencjale i zapasach materiałów budowlanych, rozpoznanie miejsca, w których możliwe byłoby wzniesienie cegielni oraz rozpoczęcie produkcji cegły na wiosnę 1874 r.; przygotowanie baraków dla budowniczych twierdzy. Równocześnie generał-gubernator wileński, kowieński i grodzieński oraz gubernator guberni grodzieńskiej zostali zobowiązani do udzielenia wszelkiej pomocy grupie inżynierów pracujących w Osowcu.²

Wypuk od ludności mieszkającej na terenie przyszłej twierdzy zamierzano przeprowadzić na zasadach, jakie stosowano przy budowie kolei brzesko-grajewskiej.³

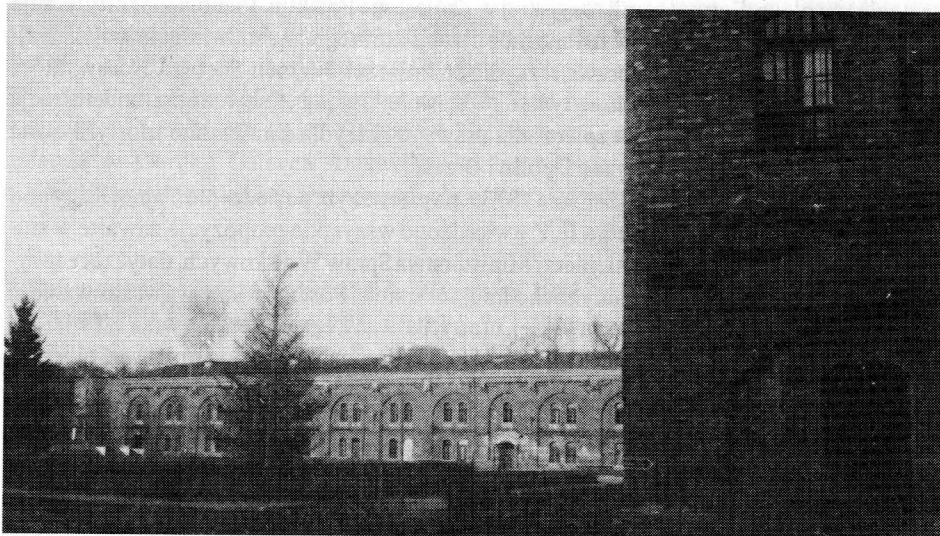
Jeszcze przed wybuchem wojny z Turcją w 1877 r. wszystkie prace zostały przerwane.⁴

Do prac tych powrócono w 1882 r., kiedy to gen. Milutin przedstawił plan modernizacji, budowy i uzbrojenia twierdzy. Plan ten został zatwierdzony 27 marca 1882 r. i wkrótce przystąpiono do jego realizacji.⁵

Także prace w Osowcu ruszyły z miejsca. Kilkuletnia przerwa miała także swoje pozytywne następstwa, gdyż doświadczenia wojny 1877-1878 wykorzystano przy projektowaniu fortu. Oblężenie Plewny pokazało, jak duże znaczenie w obronie fortyfikacji miał ogień karabinowy piechoty.⁶

Wykorzystując te doświadczenia gen. inż. Rościśław W. Krassowski zaprojektował w 1881 r. Fort "K", który stanowił podstawę przy planowaniu fortu w Osowcu.

Fort "K" na planie owalu składał się z dwóch wałów uwypuklonych ku przodowi i wejścia

Koszary w części środkowej Fortu I

znajdującego się w szyi fortu. W centrum fortu rozmieszczono stanowiska artyleryjskie. Działa umieszczono w szerokich, okrągłych działobitniach, połączonych kazamatami z prochniami i schronem obsługi. Pozycje artylerii znajdowały się kilka metrów poniżej pozycji strzeleckich piechoty, położonych na przystosowanych do tego celu wałach fortu. Dlatego też artyleria główna mogła strzelać tylko ogniem pośrednim do 8 km. Fort otoczony był suchym rowem fortecznym szerokości 6 m z mурowaną przeciwskaarpą w czole. Fosa miała narys łamany, na załamaniach wału umieszczono przed wałami strzeleckimi platformy dla dział przeciwstrumowych. Obronę fosy zapewniały działa umieszczone w galerii przeciwskaarpowej. Autor projektu zakładał, że główną rolę w odparciu szturmów odegra ogień karabinowy piechoty z dwupiętrowej pozycji i to właśnie stanowiło ideę przewodnią w Fortcie "K".⁷

Budowę fortu, a później także twierdzy powierzono gen. inż. Krassowskiemu, który kierował pracami od 1882 r. do około 1891 r.⁸

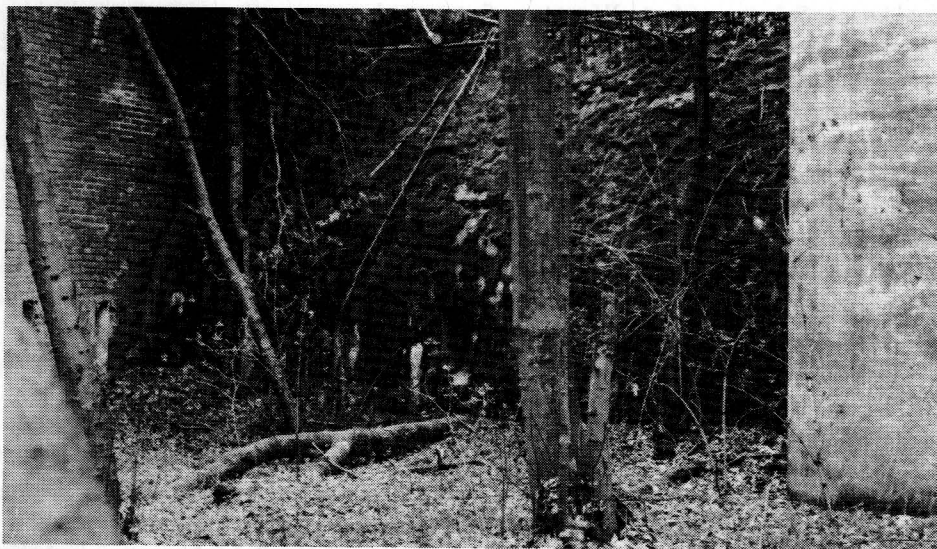
Przed rozpoczęciem budowy wysiedlono ludność, przymusowo wykupiono grunty z terenu przyszłego fortu, a później twierdzy do obecnie istniejącej wsi Osowiec.

Fort wznoszono na lewym południowym brzegu rzeki na prawo od linii kolejowej Białystok-Grajewo w odległości 2 km od mostu kolejowego na Biebrzy. Fort o narysie poliagonalnym i kremalierowym (w szyi fortu) wzniesiono na planie nieregularnego pięcioboku

Mur Carnota w rowie Fortu I

z wysuniętym przed czoło w kierunku północno-wschodnim rawelinem. Boki i szyja fortu zostały nieznacznie załamane do wnętrza. Zastosowano rów forteczny z trzech stron mokry, a od północy suchy. Na załamaniach linii ognia w boku południowym i szyi zbudowano przed wałami otwarte platformy artyleryjskie. W fosie suchej wzniesiono w miejscu za-

Część kaponier nr 5 z lewej galeria w przeciwskarpie

łamania kaponierę z galerią w murowanej przeciwskarpie oraz mur Carnota. Fort składał się z dwóch wałów przystosowanych do użycia broni strzeleckiej piechoty. Wał wewnętrzny miał wysokość 14-16 m, zewnętrzny niższy typu fosse-breja; szerokość podstawy obu wałów wynosiła od 40 do 50 m. Na wale wewnętrznym zbudowano schrony pogotowia.

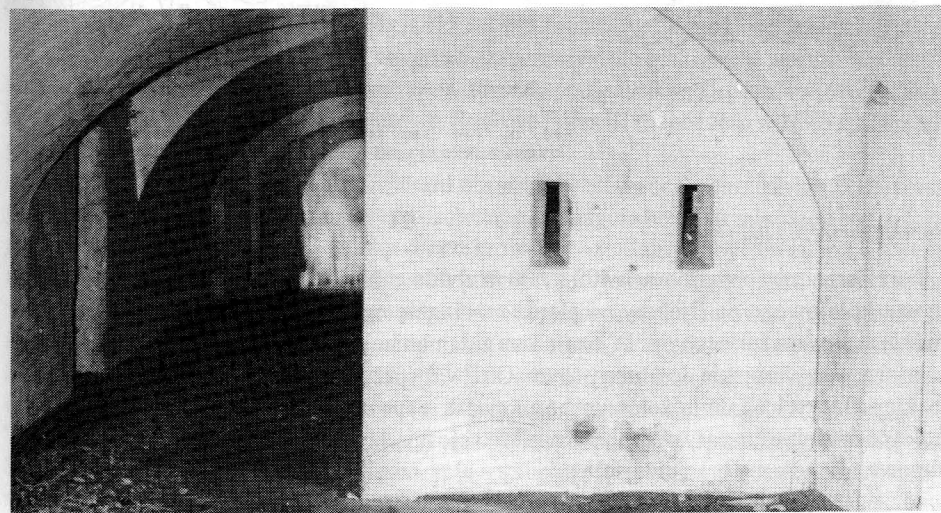

Śluza na przedstoku Fortu I

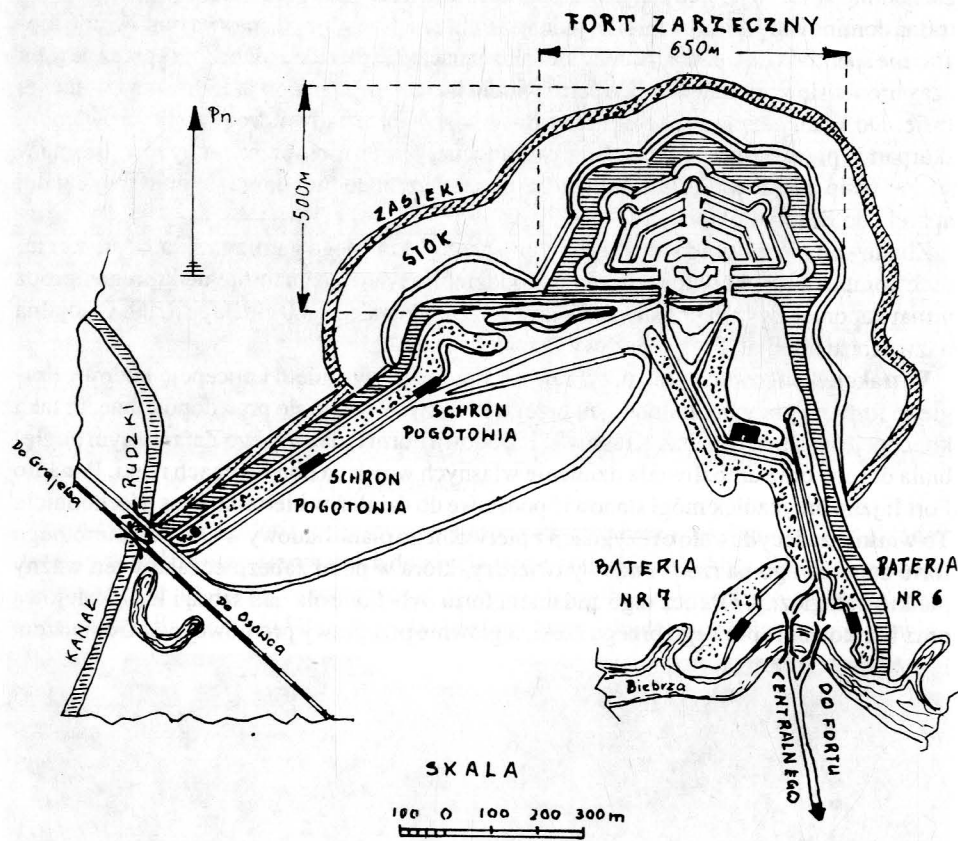
Dojście do wału zewnętrznego z wnętrza fortu zapewniały poterny. Wewnątrz fort podzielony był dwiema poprzecznicami na trzy części: północno-zachodnią, centralną i południowo-zachodnią. W każdej z nich znajdowały się koszary, prochownie i schrony. Nad częścią centralną dominowały dwie pozostałe, jednak żadna z nich ze względu na swą budowę nie mogła i nie spełniała roli reduuty. Należy jednak zaznaczyć, że każda z nich mogła przez pewien czas bronić się samodzielnie. Do fortu wiodły trzy bramy: Szyjowa, Północna i w suchej fosie. Do bramy szyjowej prowadziły dwa mosty - przez rów i drogi z obmurowanymi skarpami i przeciwskarpmi; do Bramy Północnej - jeden most przez suchy rów. Brama w suchej fosie znajdowała się w murze Carnota i wiodła do niej droga po dnie fosy i dalej aparłą do Bramy Północnej.⁹

Zbudowany fort zajmował powierzchnię około 1 km². Jego garnizon składał się z czterech kompanii piechoty fortecznej i pododdziału artylerii, na uzbrojeniu którego oprócz armat kaponierowych i przeciwsturmowych znajdowało się 60 ciężkich dział. Oficjalna nazwa fortu brzmiała: Fort Zaporowy Osowiec.¹⁰

W trakcie końcowych prac przy wznoszeniu fortu, wysunięto koncepcję budowy drugiego fortu na prawym, północnym brzegu Biebrzy. Wydaje się prawdopodobne, iż taką koncepcję wysunął gen. inż. Krassowski. Budowa Fortu II nazwanego Zarzecznym pogłębiała obronę oraz umożliwiała działanie własnych wojsk na obu brzegach rzeki. Ponadto Fort II jako przyczółek mógł stanowić podstawę do działań w kierunku Prus Wschodnich. To właśnie zadecydowało o rezygnacji z pierwotnego planu budowy w Osowcu samotnego fortu zaporowego na rzecz budowy twierdzy, która w pełni zabezpieczałaby ten ważny punkt strategiczny. Oprócz tego zadaniem fortu była kontrola nad szosą i linią kolejową oraz flankowanie prawego brzegu rzeki, a głównie przeprawy promowej pod Goniądzem i grobli ze wsi Sośnia.

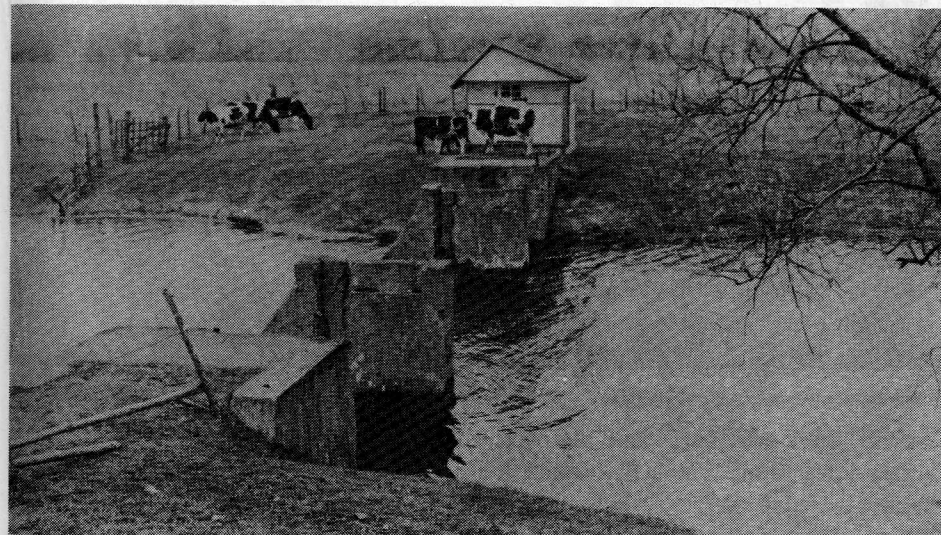
Schron w poternie rawelinu Fortu I

Pozycja zarzeczna 1914 r.

Fort Zarzeczny o wymiarach 400 x 500 m zbudowano 1,25 km na północny zachód od mostu kolejowego na Biebrzy na planie rozciągniętego pięcioboku z dwoma wałami i mokrym rowem forticznym. W czole i na załamaniach frontu fortu zbudowano otwarte platformy artyleryjskie do obrony rowu. Oba wały przystosowano do użycia broni strzeleckiej, z których ogniem czołowym broniono także rowu. Wewnątrz fortu zbudowano równoległe do siebie koszary obronne. Komunikację między wałem głównym a zewnętrznym zapewniały potężny oraz przejścia między wałami w szyi fortu. Z zewnątrz do fortu prowadziły dwa mosty przez fosę w szyi fortu. Garnizon składał się z kompanii piechoty forticznej, pododdziału artylerii i saperów.¹¹ Fort II stanowił podstawę budowanej równocześnie

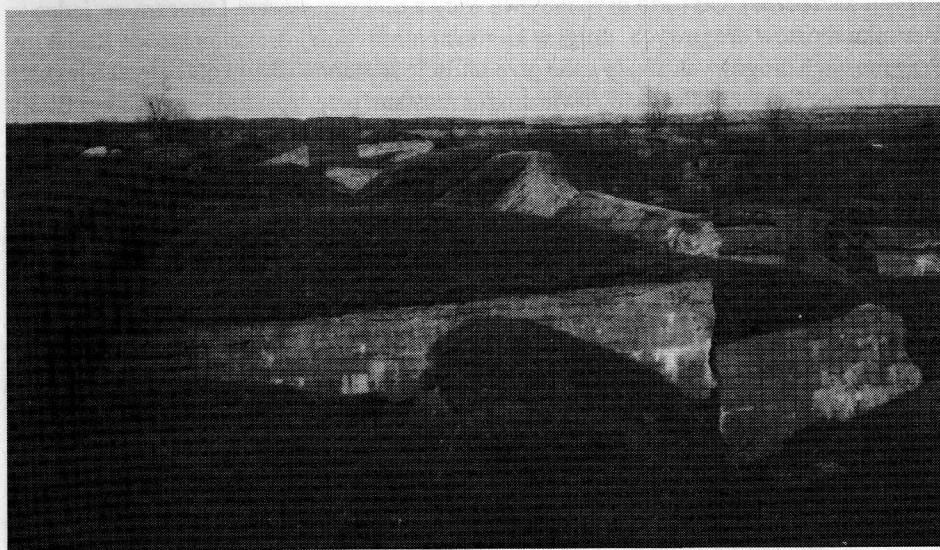
pozycji zarzecznej. Od fortu usypano dwa wały z mokrym rowem fortycznym: jeden w kierunku mostów drogowych, drugi w kierunku mostu kolejowego na kanale Rudzkim. Przy mostach drogowych zbudowano przedmoście ze stanowiskami dla czterech lekkich armat. Z pozycji wyprowadzono dwie drogi z mostami przez rów fortyczny do wsi Białogrądy i Osowiec. Poza tym zbudowano system śluz i przepustów, który w razie wojny pozwalał na zalanie doliny Biebrzy.¹²

Śluza pozycji zarzecznej

Manewry przeprowadzone w latach 1883-1885 pokazały, że możliwa jest przeprawa wojsk groblą i brodem szwedzkim, co stwarzało przeciwnikowi dogodne warunki do obejścia umocnień Osowca. Ta możliwość spowodowała podjęcie decyzji o budowie fortu, który skutecznie zablokowałby tę przeprawę. Budowę Fortu III rozpoczęto w 1886 r., 2 km na południowy zachód od Fortu I.¹³

Różnił się on konstrukcją i założeniami obronnymi od dwóch poprzednich. Założono go na planie pięcioboku z wałem przystosowanym do użycia broni strzeleckiej; był to fort jednowałowy. Rów fortyczny suchy o przekroju trapezoidalnym był broniony ogniem artylerii z kaponier w czole fortu i trzech półkaponier (jedna w boku północnym i dwie w południowym). Wewnątrz fort przedzielono częściowo skazamatowanymi poprzecznicami (trawersami) dla osłony przed ogniem flankowym, w środku zbudowano piętrowe koszary. Wjazd znajdował się w szyi fortu.¹⁴ Fort w chwili powstania nazwany został Szwedzkim, gdyż znajdował się w miejscu przeprawy wojsk szwedzkich Karola XII w 1708 r.¹⁵ Także brama znajdująca się u wylotu grobli zbudowanej przez Szwedów nazywała się Szwedzką.¹⁶ Głównym zadaniem fortu było blokowanie grobli ze wsi Sośnia zbudowanej w 1708 r. W tym czasie grobla znajdowała się w bardzo dobrym stanie i brakowało tylko mostu przez Biebrzę, ażeby uzyskać doskonałą przeprawę. Poza tym Fort III blokował szosę

Ruiny koszar wewnętrznych Fortu II

Osowiec-Strękowa Góra i wzmocniał obronę twierdzy od południa. Wkrótce przystąpiono do zabudowania międzypola Fortu Centralnego i Szwedzkiego, tworząc w ten sposób place d'armes twierdzy.

Fort I i III połączono dwoma wałami: północnym i południowym. Wały miały wysokość od 2 do 3 metrów, a szerokość podstawy wynosiła od 50 do 60 m. Na zewnątrz biegł rów fortecny szerokości 20-30 m i głębokości do 2 m. Wał i rów zbudowano także przed Fortem III. Na tak zbudowanym międzypolu wzniesiono dwie główne prochownie twierdzy, baterie dla ciężkiej artylerii, magazyny, szpital, koszary, miasteczko wojskowe, sklepy, warsztaty, plac ćwiczeń ze strzelnicą i urządzono cmentarz.¹⁷

Na początku lat osiemdziesiątych XIX w. wynaleziono pocisk minowy, który dokonał prawdziwej rewolucji w budownictwie fortyfikacyjnym. Doświadczenia prowadzone nad działaniem takiego pocisku na budowlę z cegły, które przeprowadzono w latach 1886-1887 wykazały, że nie są one odporne na skutki bombardowania pociskami minowymi. Tym samym została zachwiana dotychczasowa równowaga między środkami ataku i obrony twierdz. Do takiego też wniosku doszedł minister wojny gen. Wannowski i zaproponował carowi Aleksandrowi III rozbudowę i modernizację twierdz, głównie na granicy zachodniej.¹⁸

Zamierzone prace dotyczyły także Twierdzy Osowiec. Powołano specjalną komisję, która miała zająć się budową, rozbudową i modernizacją twierdz. Z budownictwa fortecznego wycofano cegłę zastępując ją betonem. Opracowano też projekt wzmocnienia betonem dotychczasowych konstrukcji ceglanych. Na budowlę z cegły nakładano warstwę betonu o grubości do dwóch metrów, przedzielając obie warstwy tak zwanym "materacem" z piasku o grubości do 1 m. Określano także zasady prac przy wznoszeniu budowli betonowych:

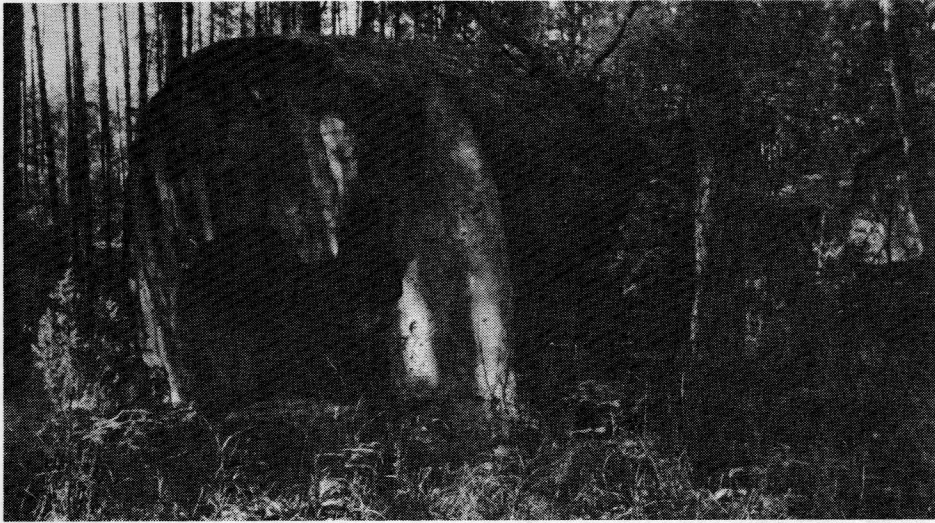
Gen. lejtn. Nestor A. Bujnicki

Fort Nowy w przeciwieństwie do pozostałych trzech wzniesionych z cegły, zbudowano z betonu. Wał fortu, niski o profilu trójkąta, przystosowano do broni strzeleckiej piechoty. Rów fortecny suchy o przekroju trapezoidalnym, miał być broniony czołowo i z załamań linii ognia. Na dnie rowu zostały ustawione zapory systemu Oszewskiego na betonowych słupach. W centrum fortu zbudowano betonowe koszary ze stropem grubości 1,2-1,5 m. i pięcioma wyjściami. Fort położony był w terenie otwartym na wzgórzu (las posadzono po ukończeniu prac), a mimo to był on dobrze zamaskowany i trudny do zlokalizowania. Osiągnięto to dzięki niskim wałom z odpowiednio dobranymi kątami nachylenia stoków wału.²¹ W 1892 r. rozpoczęto budowę około 300 m na północny-wschód od fortu "okrągłą" baterię skierowaną frontem ku Biebrzy oraz Redutę Łomżyńską z lewej strony drogi Grodno-Łomża.²²

W latach dziewięćdziesiątych w Rosji prowadzono liczne doświadczenia, w celu znalezienia optymalnych rozwiązań konstrukcji budowli fortecnych. W tym też czasie, po doświadczeniach w Kownie w latach 1891-1892 wprowadzono do fortyfikacji przelotnię, czyli osłonę wejścia do budowli fortecnych.²³ Wyniki tych doświadczeń rozpoczęto realizować w praktyce po zatwierdzeniu nowego planu wojny w 1898 r., który zakładała między innymi rozbudowę twierdz w Kólestwie Polskim. Realizacja tego planu postępowała jednak bardzo wolno, z powodu braku środków finansowych. W tym okresie armia rosyjska przechodziła gruntowną reorganizację i przebrojenie. Także wojna rosyjsko-japońska (1904-1905),

przewidywały one ciągłość prac przy betonowaniu, aż do ich ukończenia i zaokrąglenia naroży.¹⁹

Nowy plan przewidywał dla Osowca, oprócz modernizacji już zbudowanych umocnień, także budowę czwartego fortu, gdyż dowództwo rosyjskie obawiało się możliwości obejścia skrzydeł przez nieprzyjaciela szczególnie w okresie zimowym. Budowę Fortu IV nazwanego Nowym zaplanowano 3 km na zachód od Fortu III. Fort został zaprojektowany przez sztabskapitana inż. Nestora A. Bujnickiego, który kierował jego budową w latach 1891-1892. W grudniu 1892 r. Bujnicki wyjechał do Petersburga, gdzie został powołany na stanowisko wykładowcy fortyfikacji w Mikołajewskiej Akademii Inżynierskiej. Warto dodać, że Nestor A. Bujnicki przybył do Osowca po ukończeniu w 1889 r. tejże uczelni i wkrótce stał się głównym pomocnikiem gen. inż. Krassowskiego przy prowadzonych pracach fortyfikacyjnych.²⁰

Wejście do koszar Fortu IV

wpłynęła niekorzystnie na proces modernizacji twierdz.

Przeprowadzona po tej wojnie i rewolucji 1905-1907 analiza stanu zabezpieczenia inżynieryjnego granicy zachodniej wykazała, że twierdze są przestarzałe i nie mogą wypełnić powierzonych im zadań. W związku z tym nowomianowany minister wojny gen. Włodzimierz A. Suchomlinow postanowił radykalnie zreorganizować obronę inżynieryjną państwa w ramach przeprowadzanej ogólnowojskowej reformy. Przewidywał on przesu-

Wnętrze koszar Fortu Nowego

nięcie koncentracji armii rosyjskiej na wschód od linii twierdz Kowno-Grodno-Brześć, a co za tym idzie, kasację twierdz na zachód od tej linii oprócz Osowca i Modlina. Wszystkie wymienione twierdze miały być gruntownie zmodernizowane, rozbudowane i przebrojone w nowe wzory uzbrojenia artyleryjskiego. Twierdza Modlin, najdalej na zachód wysunięta, miała bronić się samotnie, aż do nadejścia ofensywy armii rosyjskiej po przeprowadzeniu mobilizacji. Zadaniem pozostałych twierdz była osłona mobilizacji i koncentracji armii polowej.

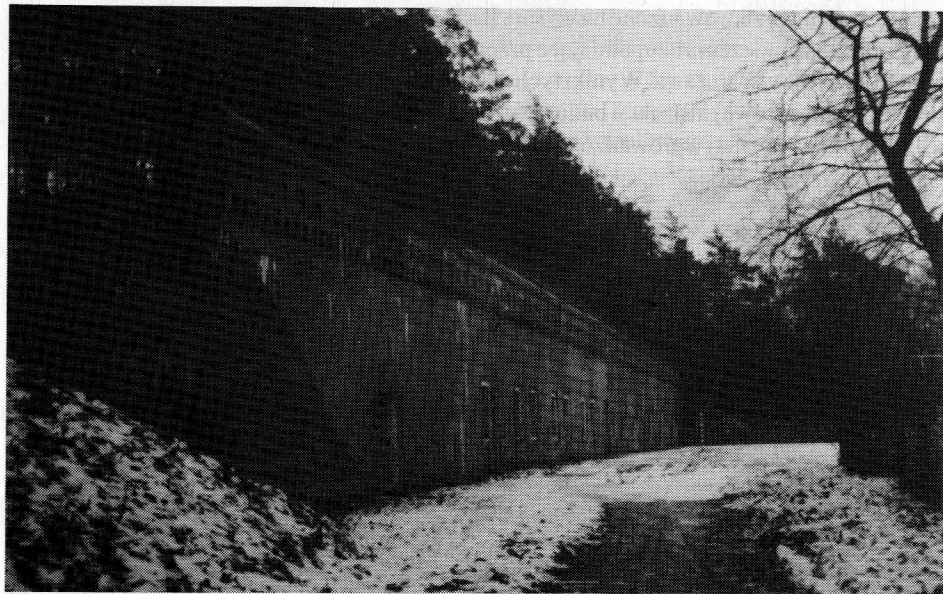
Po zatwierdzeniu tego planu przystąpiono do jego realizacji. W twierdzy Osowiec w ramach modernizacji przewidywano częściową przebudowę istniejących fortów, wzmocnienie już istniejących budowli betonem i wzniesienie nowych budowli na międzypolach. Oprócz tego zaplanowano budowę dwóch nowych punktów oporu: jednego na Górze Skobieleva i drugiego, tak zwanej Grupy Goniądzkiej, na wzgórzach goniądzkich między Goniądzem i linią kolejową Białystok-Grajewo. Przy projektowaniu nowych konstrukcji wykorzystano doświadczenia obrony Twierdzy Port-Artur oraz wyniki eksperymentów przeprowadzonych w 1908 r. w Kronsztadzie i Petersburgu. Jednak decydujące znaczenie miały doświadczenia przeprowadzone na wyspie Berezań (w pobliżu Oczakowa) w latach 1910-1912 oraz doświadczenia uzupełniające przeprowadzone w styczniu 1913 r. w kasowanych fortach Twierdzy Warszawa. Wyniki tych doświadczeń podsumowano w wydanej w marcu 1913 r. "Tymczasowej instrukcji budowy stropów i ścian pomieszczeń skazamantowanych". Kilka miesięcy później wprowadzono do instrukcji poprawki, gdyż wywiad rosyjski otrzy-

Strzelnice i rów diamentowy kaponieri nr 18 Fortu I

mał dane o wprowadzeniu do uzbrojenia armii niemieckiej moździerzy o kalibrze 420 mm. Nową instrukcję wprowadzono w życie od początku sezonu budowlanego w 1913 r. Instrukcja zalecała stosowanie w rosyjskich fortyfikacjach żelbetonu, zabezpieczeń przeciwodpryskowych z dwuteowników, wprowadzała różnego rodzaju wieże i kopuły pancerne; każdy rodzaj budowli miał określoną wytrzymałość na trafienie pociskami od lekkiej artylerii aż do pojedynczych trafień pociskami 420 mm.²⁴

Modernizacja twierdzy zaczęła się wkrótce po zakończeniu wojny z Japonią. Jednak największe rozmach prace te osiągnęły w latach 1912-1914. Po przeprowadzeniu próbnej mobilizacji w dniach 17-21 września 1912 r., która wykazała, że twierdza nie jest w stanie wypełnić powierzonego jej zadania, rozpoczęto kompleksową modernizację Osowca. Planowano modernizację wszystkich dotychczas zbudowanych fortów, dalszą zabudowę międzypól oraz budowę silnego punktu oporu na górze Skobielewa i grupy fortowej na wzgórzach goniądzkich. W związku z planowaną rozbudową twierdzy przystąpiono do przymusowego wykupu ziemi od prywatnych właścicieli; m.in. wykupiono łąki między torem kolejowym, Kanałem Rudzkim i Biebrzą.²⁵

Koszary nr 38 Fortu I

W Fortcie Centralnym zbudowano betonową kaponierę nr 18 w czole na sześć armat 57 mm, 3 półkaponiery Nr 25, 40, 39 po dwie armaty 57 mm. Wzmocniono kaponierę Nr 5 w suchej fosie, dobudowując betonowy łącznik do przeciwskarpy ze stanowiskami dla strzelców. Zbudowano nowe żelbetonowe koszary w szyi fortu, poterny łączące wał zewnętrzny z wnętrzem fortu, wzmocniono betonem piętrowe koszary Nr 46 w części północnej. Zbudowano betonowe laboratorium artyleryjskie, nową betonową prochownię

Nr 522, a trzy dotychczas istniejące Nr 47, 51, 848 zostały wzmocnione betonem. Wzniesiono nowe betonowe schrony pogotowia oraz wzmocniono betonem część schronów ceglanych na wale głównym. Brama Północna otrzymała betonowy przejazd. Poza tym na wielu odcinkach wału zewnętrznego zbudowano betonowe ławy strzeleckie. Droga między wałami była broniona z kaponier (stanowiska dla dział i ckm w poternach). Na wałach zbudowano stanowiska dla dział przeciwstrumowych i ckm.²⁶

Schron pogotowia w rawelinie Fortu I

Najwięcej prac na pozycji zarzecznej przeprowadzono w Fortcie II. Koszary oraz wszystkie inne budowle ceglane zostały przykryte betonem. Koszary zostały połączone ze schronem z pogotowia w wale zewnętrznym betonową poterną. Koszary szyjowe otrzymały wejście w formie kaponiery. Na wałach powstały stanowiska dla dział przeciwstrumowych i ckm. Podobne stanowiska wzniesiono na stropie koszar szyjowych, dzięki temu kontrolowano wnętrze całej pozycji zarzecznej. W wałach pozycji zarzecznej zbudowano trzy schrony, dwa dla załogi i jeden dla agregatu prądowórczego. Schrony pogotowia dla załogi umiejscowiono w wale między Fortem II, a Kanałem Rudzkim. Trzeci schron zbudowano na tyłach fortu na prawo od drogi: most drogowy na Biebrzy-Fort II. Schron ten ze względu na swą konstrukcję i zadania jakie miał spełniać, należy do najciekawszych, jakie zbudowano w twierdzy. Połączono tu półkaponierę międzypola ze schronem pogotowia. Na stropie wzniesiono ławę strzelecką z wnękami dla żołnierzy i strzelnicami ckm. Schron betonowy posiadał zabezpieczenie przeciwodpryskowe z dwuteowników. Półkaponiera została uzbrojona w armaty z sektora ostrzału na linię kolejową i most kolejowy na Biebrzy, a z pozycji strzeleckiej na stropie broniono pozostałych kierunków, w tym także od strony Fortu Zarzeczny. Jak widać schron był przystosowany do obrony okrężnej. Zadaniem tegoż

Schron - reduta za zapolu Fortu II

schronu była kontrola nad wnętrzem pozycji zarzecznej, a w razie upadku Fortu II za-blokowanie go i osłona przeprawy drogowej. Z obu stron mostów zbudowano betonowe baterie. Na lewo od toru kolejowego przy moście na Kanale Rudzkim wzniesiono otwartą półkaponierę międzypola z sektorem ostrzału na przeprawę pod Sośnią i dolinę Biebrzy. W Forcie III zamierzano wzmocnić betonem kaponierę i półkaponierę; w 1913 r. rozpoczę-

Wał pozycji zarzecznej od Kanalu Rudzkiego

to także betonowanie koszar centralnych. W chwili ogłoszenia mobilizacji nie przykryto jeszcze betonem tylnej ściany. W szyi fortu wzniesiono betonową bramę. Na wale umieszczono kilka pancernych kopuł obserwacyjnych.

Na międzypolu Fortu Centralnego i Szwedzkiego tworzącego place d'armes twierdzy zbudowano osiem schronów pogotowia. W wale północnym pięć, z tego kolejno: pierwszy schron pogotowia między Fortem I i Górą Skobielewa przy szosie "drewnianej", drugi nieukończony między Górą Skobielewa i koleją, trzeci schron dla dział broniących fosi w miejscu załamania wału forttecznego, czwarty i piąty na lewo od toru kolejowego. W wale południowym trzy, z tego kolejno: żelbetonowy schron pogotowia, w miejscu załamania betonowy schron dla dział broniących fosi ze stropem 1,5 m i żelbetonowy schron pogotowia. Poza tym w obu wałach zbudowano stanowiska dla dział przeciwsturmowych i ckm. Wewnątrz wzniesiono schron betonowy ze stropem grubości 2,3 m przeznaczony dla sztabu twierdzy. Z tyłu za wałem północnym zbudowano betonowe baterie nr 4, 11, 12 i 15²⁸.

Wejście do schronu baterii nr 4

W Forcie IV wzniesiono w części południowej betonowy schron dla czterech armat przeciwsturmowych i obsługi o grubości stropu 1,7 m. W 1913 r. w północno-zachodnim narożniku zbudowano żelbetonowy schron dla ciężkich karabinów maszynowych ze stropem grubości 2,3 m i zabezpieczeniem przeciwdpryskowym w postaci 6-calowych dwuteowników. W tym też roku w południowej części koszar dobudowano schron z półkopułą pancerną, służącą jako artyleryjski punkt obserwacyjny. W 1914 r. rozpoczęto przebudowę koszar i do ogłoszenia mobilizacji wykonano tylko prace przygotowawcze. Zdjęto nasyp ziemny, wysadzono wejście w celu budowy przelotni i zwieziono materiały budowlane. Okrągłą baterię przebudowano na punkt oporu piechoty i przygotowano stanowiska dla dział przeciwsturmowych. Z prawej strony przy rozwidleniu drogi z twierdzy

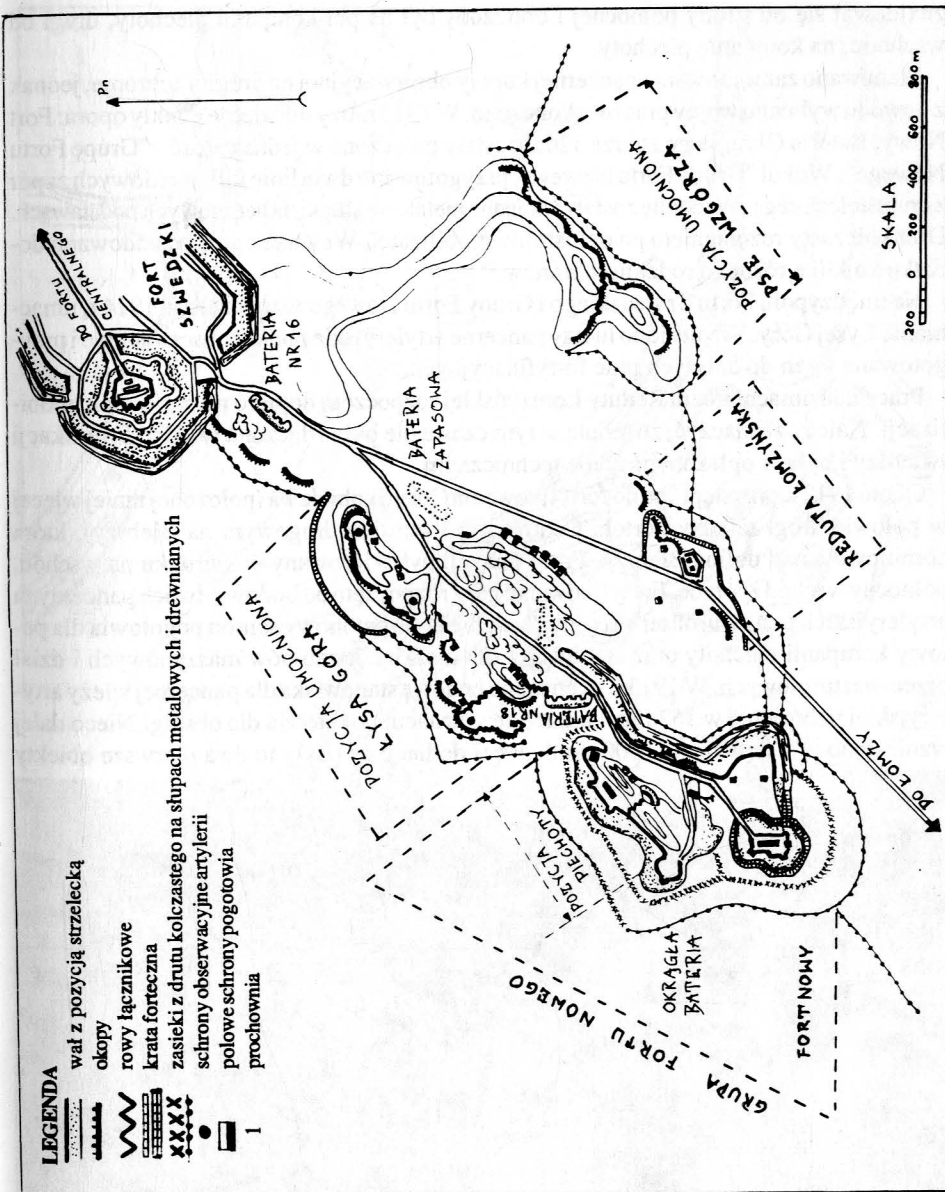

Ruiny schronu obserwacyjnego Fortu IV

do Fortu IV i Okrągłej Baterii zbudowano betonową prochownię. W 1913 r. usypano wał piechoty od baterii do wzniesienia 126,2 (wał otaczał wzniesienie od północy, wschodu i częściowo od południa), wyrównano i oczyszczono teren na przedpolu pozycji. Wiosną 1914 r. powstały na wzniesieniu dwa betonowe schrony pogotowia o stropie grubości 2,3 m z zabezpieczeniem przeciwdpryskowym w postaci dwuteowników. Pierwszy schron

Prochownia Grupy Fortu Nowego

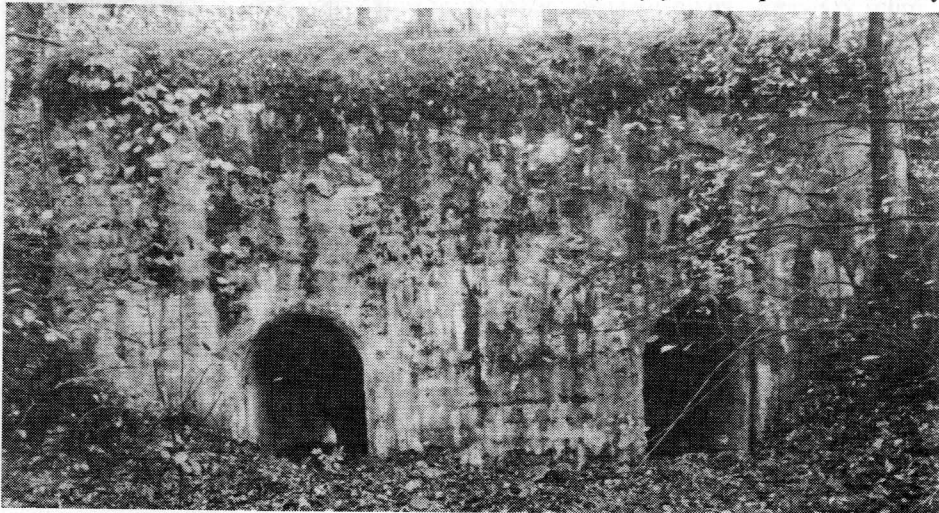
znajdował się od strony północnej i obliczony był na pół kompanii piechoty, drugi od wschodu, na kompanię piechoty.

Planowano zamontowanie panczernej kopuły obserwacyjnej na drugim schronie, jednak z powodu wybuchu wojny prac nieukończono. W 1913 r. trzy oddzielne punkty oporu: Fort Nowy, Bateria Okrągła i wzgórze 126,2 zostały połączone w jedną całość - "Grupę Fortu Nowego". Wokół "Grupy Fortu Nowego" przygotowano dwie linie kilkurzędowych zapór z drutu kolczastego. W ziemię zostały wkopane metalowe słupki na betonowych podstawach. Długość drutu kolczastego rozciągnięto po ogłoszeniu mobilizacji. Wewnątrz grupy zbudowano dodatkowo kilka różnego rodzaju schronów.²⁹

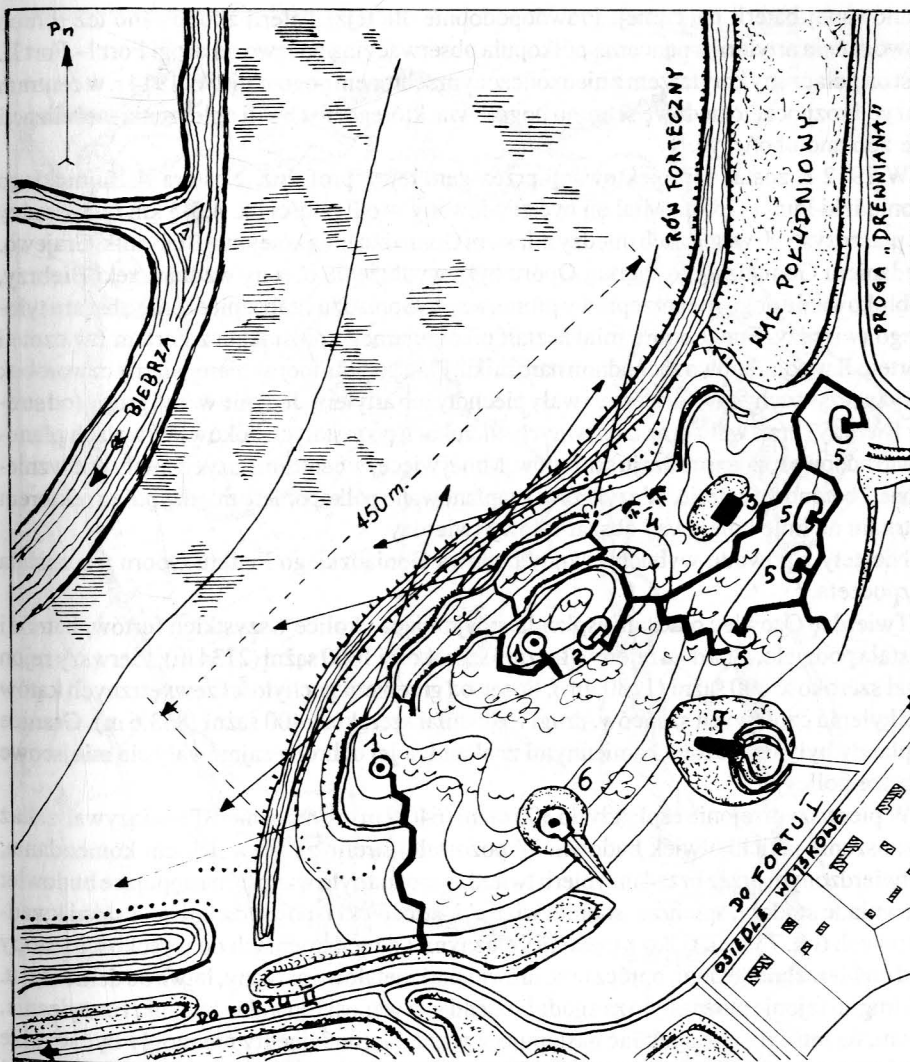
Na międzypolu Fortu Szwedzkiego i Grupy Fortu Nowego rozpoczęto w 1914 r. umacnianie Łysej Góry. Wzniesiono tu trzy pancerne artyleryjskie punkty obserwacyjne i przygotowano teren do dalszych prac fortyfikacyjnych.

Prace nad umacnianiem Reduty Łomżyńskiej rozpoczęto dopiero po ogłoszeniu mobilizacji. Należy zaznaczyć, że reduta w tym czasie nie była włączona w skład fortyfikacji twierdzy i była w opłakanym stanie technicznym.

Około 1912 r. przystąpiono do fortyfikowania Góry Skobielewa (położonej mniej więcej w połowie drogi między Fortem Centralnym i mostem drogowym na Biebrzy), która dominowała nad doliną Biebrzy. Front pozycji był skierowany w kierunku na wschód, północny wschód i północ. Fortyfikowanie góry rozpoczęto od budowy dwóch pancernych artyleryjskich punktów obserwacyjnych, wzniesiono betonowy schron pogotowia dla połowy kompanii piechoty oraz stanowiska dla ciężkich karabinów maszynowych i dział przeciwlotniczych. W 1913 r. ukończono budowę stanowiska dla panczernej wieży artyleryjskiej uzbrojonej w 152 mm haubicę ze schronem pogotowia dla obsługi. Nieco dalej wzniesiono prochownię na 2000 sztuk naboju do haubicy. Były to dwa pierwsze obiekty

W wejście do schronu obserwacyjnego artylerii. Góra Skobielewa.

Mapa nr 3. Punkt Oporu Góra Skobielewa. 1915 r.

LEGENDA

	okopy, okopy z zasiekami	3	schron pogotowia
	rowy łącznikowe	4	bateria armat przeciwlotniczych
	zasieki z drutu kolczastego	5	polowe schrony pogotowia
	sektory ostrzału	6	schron wieży panczernej haubicy 152 mm
1	artyleryjskie schrony obserwacyjne	7	prochownia
2	nieukończony schron pogotowia		

planowanej baterii pancernej. Prawdopodobnie dla tejże baterii zbudowano też schron dowodzenia artylerii z pancerną półkolumną obserwacyjną na lewo od drogi Fort I - Fort II. Jest on połączony korytarzem z nieukończonym schronem pogotowia. W 1914 r. w centrum pozycji rozpoczęto budowę schronu pogotowia, którego do chwili ogłoszenia mobilizacji nie zdołano ukończyć.³⁰

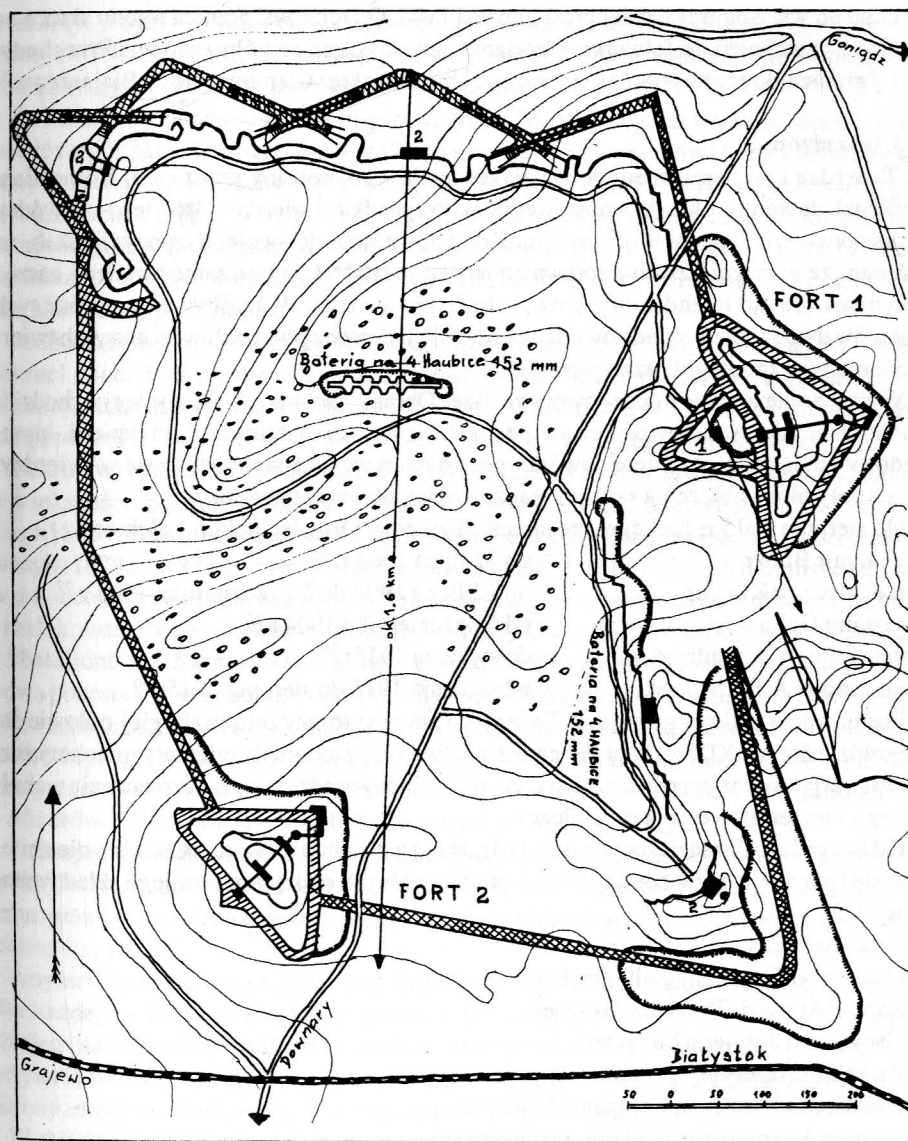
W 1912 r. został zaprojektowany przez gen. lejtn. prof. inż. Nestora A. Bujnickiego Goniądzki Punkt Oporu. Miał on być zbudowany w odległości ok. 4,5-5 km od twierdzy na piaszczystych wzgórzach między miastem Goniądz a linią kolejową Białystok-Grajewo. Zadaniem Goniądzkiego Punktu Oporu było wydłużenie obrony wzdłuż rzeki Biebrzy, zablokowanie dogodnej przeprawy promowej w Goniądzu i zabezpieczenie obszaru tyłowego twierdzy. Punkt oporu miał kształt nieregularnego prostokąta z Fortem I w czole i Fortem II w południowo zachodnim narożniku. Plan punktu oporu - nieregularny czworobok - wyznaczył suchy rów fortecny i wały piechoty lub artylerii. Jedyne w szyi grupy (od strony Biebrzy) brak wału oraz na pewnych odcinkach pozostałych boków. W wałach planowano budowę różnego rodzaju schronów. Mniej więcej w centrum pozycji miały być wzniesione 2 betonowe baterie. W szyi Fortu I zaplanowano półkaponierę międzypola z sektorem ostrzału na linię kolejową i obszar tyłowy twierdzy.

Niestety z powodu wybuchu wojny budowa Goniądzkiego Punktu Oporu nie została rozpoczęta.³¹

Twierdzę Osowiec otaczała esplanda, obejmująca okolice wszystkich fortów, baterii i została podzielona na dwa rejony o łącznej szerokości 1000 sążni (2134 m). Pierwszy rejon miał szerokość 600 sążni (1280,4m), licząc od grzbietu pochyłości zewnętrznych kątów nachylenia czołowych szańców, drugi rejon miał szerokość 400 sążni (853,6 m). Granice esplandy były oznaczone kamiennymi znakami, a jej ochroną zajmowały się miejscowe władze policyjne.

W pierwszym rejonie esplandy do 300 sążni (640,2m) od umocnień obowiązywał zakaz wznoszenia jakichkolwiek budowli. W pozostałej strefie za zezwoleniem komendanta, potwierdzonym przez urząd inżynierii twierdzy można było wznosić następujące budowle: drewniane stodoły, spichrze, stajnie, wiatraki, stróżówki o powierzchni do 4 sążni kwadratowych (ok. 73 m²), tylko z piecami żelaznymi i o fundamentach do wysokości 1 stopy nad powierzchnią gruntu, oprócz tego drewniane i metalowe parkany, łatwe do demontażu. W drugim rejonie można było za zgodą komendanta wznosić dowolne budynki i urządzenia, z tym, że musiały one spełniać następujące warunki: fundamenty nie mogły być wyższe niż 2 stopy, kominy murowane o wysokości 6 sążni (12,8 m) - nie mogły one jednak stanowić punktów orientacyjnych dla wojsk nieprzyjaciela. W I i II rejonie esplandy obowiązywał całkowity zakaz budowy obiektów murowanych i urządzeń przemysłowych. Poza tym wszystkie budowle nie mogły być budowane na linii ognia artylerii fortecnej.³²

Twierdzę dodatkowo zabezpieczał siedmiowiorstwy rejon fortecny, którego granice przebiegały następująco: od zachodniego skraju wsi Białaszewo, dalej na południe wzdłuż drogi do Klimaszewnicy, omijając ją od zachodu. Dalej przechodzi na południowy-wschód do folwarku Grądy, tutaj skręca na wschód do wsi Chojnowo, następnie na północny

Mapa nr 4. Projekt Grupy Fortowej Goniądz 1912 r.

LEGENDA

XXXX //	zapory inżynieryjne		
●	schrony obserwacyjne artylerii	1	półkaponiera międzypola
→	kierunki ostrzału	2	schrony pogotowia

wschód do wsi Boguszki, dalej prosto do wsi Jaśki. Od tejże wsi granica rejonu skręca na północ i przechodzi do folwarku Klewianka, gdzie skręca na północ do wsi Przechody. Tutaj granica skręca na południowy zachód i biegnie przez Ciemnoszyje do Białaszewa.³³

3. Garnizon

Twierdzą i jej garnizonem dowodził komendant mianowany przez cara. Komendant podlegał dowódcy okręgu wojskowego, w przypadku Twierdzy Osowiec - dowódcy Warszawskiego Okręgu Wojskowego. Komendant miał do swojej dyspozycji sztab, na którego czele stał szef sztabu z uprawnieniami szefa sztabu korpusu, zarząd artylerii, zarząd inżynierii, zarząd intendenty, zarząd służby medycznej. W czasie wojny oprócz tych ogranów dwodzenia w skład dowództwa wchodził dowódca oddziałów broniących twierdzy oraz tworzono sąd i urząd płatnika.³⁴

W czasie oblężenia dowódca powoływał Radę Obrony Twierdzy, w skład której wchodził: komendant jako jej przewodniczący, szef sztabu, komendant artylerii, inżynierii, intendenty i najstarszy stopniem dowódca pozostałych wojsk znajdujących się w twierdzy. Przez cały okres oblężenia rada prowadziła dziennik obrony twierdzy.³⁵

Do sierpnia 1915 r. funkcję komendanta Twierdzy Osowiec pełnili kolejno:

gen. mjr Bobyr	- do 12 lipca 1904 r. ³⁶
p.o. gen. mjr Kargier	- od 12 lipca 1904 do 5 października 1904 r. ³⁷
gen. mjr Gukow	- od 5 października 1904 r. ³⁸
gen. lejtn. A.A. Szulman	- do stycznia 1915r. ³⁹
gen. mjr N.A. Brzozowski	- od stycznia 1915 do sierpnia 1915r. ⁴⁰

Formowanie stałego garnizonu Twierdzy Osowiec rozpoczęto w drugiej połowie lat osiemdziesiątych XIX w. W skład garnizonu twierdzy wchodziły oddziały: piechoty fortecznej, artylerii fortecznej, łączności, saperów, służby medycznej, zabezpieczenia technicznego i materiałowego oraz lotnicze.

Od końca lat osiemdziesiątych do 1910 r. skład garnizonu Twierdzy Osowiec nie zmienił się (jedynie w razie zmiany etatów poszczególnych oddziałów) i w jego skład wchodziły:⁴¹

- Sztab twierdzy
- Osowiecki Forteczny Pułk Piechoty
- Zarząd Artylerii Twierdzy Osowiec
- Osowiecka Artyleria Forteczna
- Zarząd Inżynieryjny Twierdzy Osowiec
- Osowiecka Forteczna Kompania Saperów
- Osowiecki Forteczny Oddział Aeronautyczny
- Osowiecka Forteczna Stacja Telegraficzna
- Stacja gołębi pocztowych
- Zarząd Intendenty Twierdzy Osowiec
- Szpital.

W takim stanie garnizon przetrwał do 1910 r. kiedy to zlikwidowano forteczne pułki

piechoty, w tym i osowiecki. Na jego miejsce rozlokowano 61 Włodzimierski Pułk Piechoty z 16 DP. W 1912 r. w skład kompanii aeronautycznej włączono eskadrę lotniczą oraz rozlokowano w twierdzy drugą kompanię saperów fortecznych.

Poważne wzmocnienie garnizonu przewidywał "Wielki program wojenny" opracowany w Głównym Zarządzie Sztabu Generalnego przy współpracy posłów Dumy z Komisji Obrony Państwa, zatwierdzony 4 września 1913 r. Przewidywał on utworzenie trzech brygad w 26, 28, 2, 16 i 38 DP Warszawskiego i Wileńskiego Okręgu Wojskowego, które miały stanowić garnizony Twierdzy Grodno, Kowno, Modlin, Osowiec i Brześć. Brygadę piechoty fortecznej dla Osowca miała zorganizować 16 DP. Jednak do chwili ogłoszenia mobilizacji nie ukończono jej formowania.

Jednostki garnizonu twierdzy były uzupełniane rekrutami z Rosji centralnej. W 1900 r. rekruci pochodzili z guberni kałuskiej (Moskiewski Okręg Wojskowy), z guberni symbirskiej, penzeńskiej, wiackiej (Kazański Okręg Wojskowy); w 1907 r. z guberni kazańskiej, penzeńskiej, samarskiej, wszystkie z Kazańskiego Okręgu Wojskowego.

Rekrutów robotników kierowano głównie do oddziałów technicznych, natomiast chłopów w większości do piechoty fortecznej. Historia Osowieckiego Fortecznego Pułku Piechoty sięga 1863 r. Wtedy to sformowano Dyneburski Forteczny Batalion Piechoty, przemianowany w 1878 r. na 27 rezerwowego batalion piechoty. Dziesięć lat później batalion rozwinęto w dwubatalionowy pułk, nazwany w 1889 r. Osowieckim Fortecznym Pułkiem Piechoty i rozlokowano w nieukończonyj jeszcze Twierdzy Osowiec.⁴⁴ W 1900 r. pułk składał się z 5 batalionów po 5 kompanii w każdym. Z tego 3 bataliony zostały rozlokowane w fortach, a dwa pozostałe w koszarach, ukończonych w tymże roku, na międzypolu Fortu Centralnego i Szwedzkiego.⁴⁵ Forteczny pułk piechoty w odróżnieniu od pułku piechoty nie posiadał taboru i sprzętu biwakowego, orkiestry i łączników konnych, natomiast tak jak pułki piechoty miał własny sztandar. Ogółem pułk liczył 85 oficerów i 4827 żołnierzy (kopania: 3 oficerów i 238 żołnierzy; batalion: 14 oficerów i 952 żołnierzy).⁴⁶

Uzbrojenie strzeleckie oddziałów fortecznych było takie samo jako odpowiadających rodzajów wojsk polowych. Jedynym wyjątkiem była piechota forteczna, która częściowo uzbrojona była w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych w 20,4 mm karabiny forteczne wz. 1873.⁴⁷

Artyleria forteczna twierdzy podlegała dowódcy artylerii i zarządowi artylerii twierdzy. Dla każdej twierdzy sporządzono tabelę, w której podawano ogólną liczbę dział z podziałem na ich rodzaje, kaliber i rozmieszczenie w poszczególnych częściach twierdzy. Artyleria twierdzy dzieliła się na: artylerię pierwszej linii obrony, artylerię głównej linii obrony, rezerw odcinkowych, głównej rezerwy i artylerię rezerwową.

W skład garnizonu Twierdzy Osowiec wchodziły dwa bataliony artylerii fortecznej o etacie pokojowym-wzmocnionym. W skład każdego batalionu wchodziły 4 kompanie. Kompania składała się z dowódcy w stopniu kapitana lub sztabkapitana, trzech młodszych oficerów, 19 podoficerów, pisarza, trębacza i 192 szeregowych. Poza tym na każde dwie kompanie przypadało po 1 felczerze i 1 pomocniku felczera. Ogółem batalion liczył 17 oficerów i 858 żołnierzy. Dowódcą batalionu był oficer w stopniu pułkownika lub podpuł-

kownika.⁴⁹

W chwili ogłoszenia mobilizacji dla Osowca miały być sformowane baterie artylerii wypadowej na bazie baterii artylerii wypadowej z Twierdzy Brześć.

Swoje święto Osowiecka Artyleria Forteczna obchodziła 29 lipca w dniu św. Apostołów Piotra i Pawła (stary styl).⁵⁰

W 1913 r. na uzbrojeniu artylerii fortecznej Osowca znajdowały się następujące typy dział: 57 mm armata kaponierowa i przeciwszturmowa, 76 mm armata przeciwszturmowa, 76 mm armata polowa wz. 1900, 76,2 mm armata wz. 1913, 107 mm armata wz. 1877, 107 mm armata wz. 1910, 152 mm armata forteczna wz. 1904, 152 mm haubica forteczna wz. 1909, 152 mm haubica polowa wz. 1909, 152,4 mm haubica w wieży pancernej, 152 mm moździerz wz. 1877; 203 mm armata forteczna wz. 1877, 1/2 pudowy moździerz wz. 1867.⁵¹

W skład artylerii fortecznej wchodziły także oddziały ciężkich karabinów maszynowych. Były one uzbrojone w następujące wzory broni maszynowej: rkm Madsen wz. 1902 i 1903, 7,62 mm ckm Maksim wz. 1902, 7.62 mm ckm Maksim wz. 1910, 10,67 mm kartaczownica Getlinga.⁵²

Nad ogólnym stanem technicznym oraz nad rozbudową twierdzy czuwał Zarząd Fortyfikacji Twierdzy Osowiec, mając do swojej dyspozycji Osowiecką Forteczną Kompanię Saperów, a od 1912 roku dwie kompanie. Wzmocnienie garnizonu drugą kompanią saperów przeprowadzono w ramach wielkiego programu wojennego i planowaną rozbudową twierdzy. Forteczne kompanie saperów były jednostkami samodzielnymi i liczyły 5 oficerów i 245 żołnierzy każda.⁵³

W 1885 r. podjęto decyzję o wyposażeniu twierdz w łączność telefoniczną i telegraficzną. W twierdzach europejskich rozlokowano oddziały telegraficzne dwóch kategorii. W Osowcu znajdował się oddział drugiej kategorii liczący 3 oficerów i 58 żołnierzy.⁵⁴ W 1890 r. wyposażenie Twierdzy Osowiec w środki łączności było następujące:⁵⁵

telegrafy - 7 szt.

aparaty telefoniczne - 19 szt.

heliografy - 6 szt.

przewody telegraficzne - 42,9 wiorst

przewody telefoniczne napowietrzne - 25 wiorst

oraz pewien zapas przewodów telefonicznych, który w 1896 r. został powiększony.

W manewrach wojsk inżynieryjnych w Modlinie w 1891 r. okazało się, że łączność między twierdzami jest bardzo słaba. W związku z tym postanowiono połączyć twierdze Warszawskiego Okręgu Wojskowego liniami telegraficznymi. Jako pierwsze zostały połączone Twierdza Warszawa i Brześć linią o długości 290 wiorst. Następnie połączono między sobą inne twierdze, przernaczając na ten cel 690 wiorst kabla.⁵⁶ W latach następnych prowadzono dalszą rozbudowę łączności w twierdzy. Zastosowano podziemne kable, zwiększono ilość sprzętu i zapasy mobilizacyjne.

W latach siedemdziesiątych XIX w. specjalna komisja utworzona w 1869 r. i działająca pod przewodnictwem gen. inż. E.I. Totlebena po przeprowadzeniu badań i prób doszła do

wniosku, że balony na uwięzi mogą być przydatne w twierdzach. Wybuch wojny rosyjsko-tureckiej w 1877 r. przerwał dalsze prace. Do prac tych powrócono w 1884 r. W 1885 r. sformowano kadrowy oddział balonowy, który uczestniczył w manewrach 1885 r. w Krasnym Siole i w 1886 r. w Brześciu. Pozytywne rezultaty zadecydowały o rozbudowie oddziału w kadrowy park balonowy, którego oddział sformowano w 1883 r. w twierdzy Warszawa. Po manewrach w 1887 r., 1889 r. oraz 1890 r. postanowiono utworzyć forteczne oddziały balonowe kolejno w następujących twierdzach: Warszawa, Kowno, Modlin, Brześć, Dęblin, Osowiec i w Forcie Dubno. Oddziały balonowe dla Osowca i Dubna miały być formowane w drugiej kolejności ze względu na brak środków.⁵⁷ W rzeczywistości kolejność formowania poszczególnych oddziałów nie była przestrzegana. Rozkazem z dn. 2 września 1891 r. rozpoczęto formowanie drugiego (po warszawskim) Osowieckiego Fortecznego Oddziału Aeronautycznego. Jego tworzenie zakończono 28 czerwca 1893 r.⁵⁸ Według etatu oddział składał się z (w nawiasach podano etaty wojenne): dowódcy w stopniu kapitana lub sztabkapitana, 2 (4) oficerów młodszych, 52 (136) podoficerów i żołnierzy, w tym 1 (2) felczerów. Wyposażenie składało się: 6 balonów na uwięzi o pojemności 640 m³ każdy, 3 balonów wolnych o pojemności 1000 m³, 8 gondoli, 7 kotwic, 525 m liny z kablem telefonicznym, kompletu flag sygnałowych i rozpoznawczych, 1 przenośnego wytwarzacza gazu, 3 przenośnych zbiorników gazu o pojemności 250 m³, 2 wozów balonowych, 1 (12) koni taborowych oraz innych materiałów i sprzętu do wytwarzania gazu, stacji meteorologicznej, sprzęt kancelaryjny i obozowy.⁵⁹

W kwietniu 1905 r. rozpoczęto reorganizację fortecznych oddziałów balonowych. Siedem istniejących oddziałów zostało przekształconych w forteczne kompanie aeronautyczne, zgodnie z etatem Władystockiej Fortecznej Kompanii Aeronautycznej z 22 marca 1904 r. W skład kompanii wchodziły: dowódca w stopniu podpułkownika lub pułkownika, kwatermistrz w stopniu kapitana, 3 młodszych oficerów, 193 podoficerów i żołnierzy, 5 koni wierzchowych i 133 taborowe, 4 balony na uwięzi o pojemności 640 m³ każdy, z wyposażeniem, 1 przenośny wytwarzacz gazu z wyposażeniem, 10 przenośnych zbiorników gazu, 16 wozów balonowych i technicznych, 2 aparaty fotograficzne, fotolaboratorium, sprzęt łączności, wyposażenie warsztatów. Ilość stacji obserwacyjnych i wolnych balonów była uzależniona i od wielkości twierdzy i jej znaczenia strategicznego. Zapasy sprzętu miały wystarczyć na działanie kompanii od 6 do 9 miesięcy. 16 lipca 1901 r. forteczne kompanie aeronautyczne podległe dotychczas poszczególnym szefom sztabów zostały podporządkowane Zarządowi Inżynieryjnym twierdz. W chwili ogłoszenia w twierdzy stanu wojny lub oblężenia kompanie pod każdym względem podlegały Szefowi Sztabu.⁶⁰

Zadaniem kompanii balonowej było prowadzenie służby obserwacyjno-rozpoznawczej i kierowanie ogniem artylerii fortecznej. W latach 1896-1897 kompania na zlecenie rosyjskiej Akademii Nauk uczestniczyła w międzynarodowych badaniach górnych warstw atmosfery.⁶¹

W 1912 r. sformowano 5 fortecznych eskadr lotniczych, w tym także dla Twierdzy Osowiec. W skład eskadry wchodziło 6 samolotów: 4 Forman II i 2 Bleriot II. Zadaniem eskadry było prowadzenie rozpoznania na przedpolu i skrzydłach twierdzy. Lotnisko zbudowano

na międzypolu Fortu Szewdzkiego i Nowego. Na skraju lasu zbudowano drewniane hangary i szopy. Eskadra lotnicza wchodziła w skład kompanii balonowej. Dowódcą kompanii był ppłk. pil. bal. Lachow. Dowódcą eskadry lotniczej rtm. pil. Gustaw Macewicz, adiutantem i zarazem kwatremistrzem por. inż. pil. Michał Bohatyrew. Ponadto w skład eskadry poza grupą mechaników wchodził: ppłk pil. Jachimowicz i Berholc, por. Zinowiew i dwóch młodszych oficerów.⁶²

Każdego roku dla garnizonu organizowano manewry, a dla oficerów ćwiczenia sztabowe w terenie na przedpolach twierdzy.

Ćwiczenia dla oficerów organizowano w kwietniu lub maju. Ich celem było zapoznanie kadry dowódczej z terenami wokół twierdzy, pozycji na obu jej flankach, działań obronnych i ofensywnych na prawym brzegu Biebrzy oraz prowadzono teoretyczne studia obrony twierdzy. Zajęcia prowadzili oficerowie Sztabu Generalnego pod ogólnym kierownictwem komendanta twierdzy.⁶³ Dodatkowym zadaniem ćwiczeń było przygotowanie oficerów do manewrów lotnych.

W manewrach lotnych uczestniczył cały garnizon oraz jednostki wzmocnienia, głównie kawalerii i artylerii, gdyż w razie wojny przewidywano wzmocnienie garnizonu oddziałami kawalerii i artylerii. Itak w 1904 r. w manewrach obok jednostek fortecznych uczestniczyła 1 bateria 16 Brygady Artylerii z VI Korpusu i 4 Doński Pułk Kozaków z 4 Dywizji Kawalerii.⁶⁴ O dobrym wyszkoleniu jednostek osowieckich świadczą nagrody i pochwały otrzymane przez oficerów i żołnierzy w czasie manewrów.⁶⁵

Po wojnie rosyjsko-japońskiej w Osowcu odbywała się praktyczna część zajęć dla słuchaczy Wydziału Artylerii Fortecznej Oficerskiej Szkoły Artylerii w Carskim Siole, która podlegała Głównemu Zarządowi Artylerii. Do tej pory zajęcia praktyczne odbywały się w Twierdzy Oczaków, na uzbrojeniu której znajdowały się przestarzałe wzory dział. Dlatego też, na wniosek dowództwa szkoły, inspektora artylerii fortecznej i oblężniczej część praktyczna zajęć odbywała się także w twierdzy Sewastopol i Osowiec.⁶⁶

Kurs trwał siedem i pół miesiąca, jego celem było teoretyczne i praktyczne przygotowanie dowódców baterii artylerii fortecznej. Do szkoły przyjmowano oficerów starszych w stopniu sztabkapitana i kapitana.⁶⁷ Do 1911 r. zajęcia odbywały się oddzielnie dla oficerów twierdz lądowych i morskich. W latach następnych obie grupy przechodziły taki sam kurs zarówno teoretyczny jak i praktyczny. W 1911 r. część teoretyczna trwała od 2 lutego do 27 lutego w Carskim Siole. Część praktyczna od 1 maja do 20 września kolejno w twierdżach: Oczaków od 1 maja do 12 lipca - strzelanie bateriami artylerii polowej, fortecznej i nadbrzeżnej oraz ciężkich karabinów maszynowych. Sewastopol od 15 lipca do 12 sierpnia - strzelanie bateriami i grupami baterii; Osowiec od 15 sierpnia do 15 września - manewrowanie oddziałami artylerii, strzelanie grupami artylerii polowej i fortecznej. W zajęciach uczestniczyło 26 oficerów, w tym: 13 z twierdz lądowych, 10 z twierdz nadmorskich, 2 z dywizjonów artylerii ciężkiej i 1 oficer armii bułgarskiej.⁶⁸

W 1913 roku zajęcia w poszczególnych twierdżach odbywały się w okresie: Oczaków od 2 maja do 15 lipca, Sewastopol od 18 lipca do 15 sierpnia, Osowiec od 20 sierpnia do 20 września.

Plan zajęć zrealizowany przez Wydział Artylerii Fortecznej Oficerskiej Szkoły Artylerii w Twierdzy Osowiec w 1913 r.⁶⁹

Data	Czas trwania	Rodzaj zajęć i strzelań
20 sierpnia	od godz. 11.00	Przedstawienie oficerów uczestniczących w zajęciach dowództwu twierdzy
21 sierpnia	od 8.00 do 11.00 od 16.00 do 18.00	Wybór pozycji dla stanowisk poszczególnych baterii i punktów obserwacyjnych
22,23,24 sierpnia	od 8.00	Manewrowanie oddziałami artylerii
26 i 27 sierpnia	od 8.00 do 11.00 od 16.00 do 18.00	Zajęcia w organizowaniu grupy baterii (budowa pozycji dla poszczególnych baterii grupy, przygotowanie tablic strzelań, przygotowanie schematu łączności telefonicznej)
28 sierpnia	od 8.00 do 11.00 od 15.00 do 18.00	Ćwiczenia z podziałem na dwie grupy - łączność telefoniczna I grupa - wloty na balonach obserwacyjnych na uwięzi II grupa - zajęcia praktyczne z łączności telefonicznej
29 sierpnia	od 8.00 do 11.00 od 15.00 do 18.00	Praktyczne zajęcia z łączności (każda grupa ćwiczy oddzielnie) I grupa - zajęcia praktyczne z łączności telefonicznej II grupa - wloty na balonach obserwacyjnych na uwięzi
31 sierpnia	od 8.00 do 11.00	Zapoznanie się z działaniem i zastosowaniem bojowym reflektorów w twierdzy
2-5 września	od 9.00	Zajęcia przygotowujące do strzelań grupami baterii
6-7 września	od 9.00	Strzelanie grupami baterii
9-10 września		Zajęcia nie odbyły się z powodu deszczu

11-12 września	od 9.00	Strzelanie prowadzili wszyscy uczestnicy kursu w dwóch grupach Zaznajomienie się z 152 mm haubicą forteczną wz. 1909; 107 mm armatą wz. 1910. Strzelanie z 152 mm haubicy fortecznej wz. 1909
13 września	od 8.00 do 11.00	
16-17 września	od 9.00	Strzelanie poszczególnymi bateriami i grupami baterii. Ćwiczenia były prowadzone w obecności wielkiego księcia Siergieja Michajłowicza
18-20 września		Zakończenie kursu.

Komisja nadzorująca działalność Wydziału Artylerii Fortecznej Oficerskiej Szkoły Artylerii w 1913 r. stwierdziła, iż poligon w Twierdzy Osowiec nie stwarza odpowiednich warunków do prawidłowego przeprowadzenia ostrego strzelania, nie tylko poszczególnym odcinkom artylerii twierdzy, lecz także pojedynczym bateriom z powodu małej powierzchni. Natomiast wymagania te spełnia poligon w Twierdzy Oczaków. Poza tym przeniesienie praktycznej części zajęć z Twierdzy Osowiec do Twierdzy Oczaków umożliwiłoby wydłużenie czasu trwania tych zajęć. Z powodu wybuchu wojny nie są znane efekty działalności i wnioski tej komisji.⁷⁰

Przypisy:

1. Zajanckovskij P., Voennyje reformy 1860-1870 godov v Rossii. Moskva 1952, s. 280, 284, 286-288, 293, 296.
2. Bielaruski Dżiaržauny Histaryčny Archiŭ Respubliki Belaruś (dalej: BDHA RB Grodno), Hrodna, fond 8, opis 1, Adzinka zachouвання 1723, Vilenskij, kovenskij, grodnenskij general-gubernator. Gospodinu Grodnenskomu Gubernatoru. O vozvedenii novoj kreposti bliz m. Osovec, Vilno 26 ijunia 1873 goda, s. 1-3.
3. Tamże, Zvedyvajuščij Rabotami v m. Osovec Gospodinu Grodnenskomu Gubernatoru. Raport, Goniondz 17 oktjabrja 1873 goda, s. 4; Tamże, Ministerstvo Vnutrennich Del Grodnenskogo Gubernatora, Gospodinu Zeveduvajuščemu rabotami v m. Osovec Inżener Podpolkovniku Baronu Ikskjuliu, Grodno 17 oktjabrja 1873 goda, s. 5.
4. Jastrzębski J., Rosyjska fortyfikacja stała na ziemiach polskich, "Przegląd Wojskowo-techniczny", 1932, t. XII, nr. 4, s. 388.
5. Beskrovnyj L.G., Russkaja armia i flot v XIX v. Voenno-ekonomičeskij potencjal Rossii, Moskva 1973, s. 444.
6. Brodecki B., Szyпка i Plewa 1877, Warszawa 1986, s. 89-91 i 95-111.
7. Voennaja Encyklopedija, t. XII, Saint Petersburg 1912, s. 272-273.

8. W biogramie gen. inż. R.W. Krassowskiego zamieszczonym [w]: Voennaja Encyklopedija, t. XII, Saint Petersburg 1912, s. 272-273 podano, że został on przeniesiony w 1885 r. do Finlandzkiego Okręgu Wojskowego na stanowisko naczelnego inżyniera. Natomiast w teście Encyklopedii w biogramie gen. inż. N.A. Bujnickiego podano, że tenże pracował pod kierunkiem gen. inż. Krassowskiego w Osowcu. Przypomnijmy więc, że gen. inż. Bujnicki przebywał w Osowcu w latach 1889-1892. Taką informację znajduje się w biografii gen. Bujnickiego, zamieszczonej po jego śmierci w "Inżenerom Żurnale", 1914, nr. 11-12, s. 1-12, General -Lejtnant Nestor Bujnicki † 4 XII 1914.
9. Chmelkov S.A. Uzly soprotivlenja sovremennyh dolgovremenno-ukreplennyh pozicij (Vyvody iz bojevogo opyta oborony krep. Osovca), Leningrad 1926, s. 5.
10. Chmelkov S., Borba za Osowec, Moskva 1939, s. 9.
11. Chmelkov S.A., Uzly..., s. 17-19; Chmelkov S., Borba..., s. 10.
12. Rozpoznanie stref bagien Biebrzy-sprawozdanie, CAW, GISZ, 303.4 291, Chmelkov S., Borba..., s. 10-11.
13. Chmelkov S., Borba ... s. 11.
14. Chmelkov S.A., Uzly..., s. 10, Jakovlev V.V. Chmelkov S.A. Sovremennoje sostojanije dolgovremennoj fortifikacii. Otdel pervyj. Sostojanije dolgovremennoj fortifikacii do i vo vremja Imperialističeskoj vojny, Moskva 1926, s. 138-139.
15. Encyklopedičeskij Slovar, t. XXII, Saint Petersburg 1897, s. 302.
16. CAW, DOK III 371.3.6; Plan sytuacyjny Twierdzy Osowiec. Skala 1:12500.
17. Jakovlev V.V. Chmelkov S.A., op. cit., s. 138, Chmelkov S.A. Uzly..., s. 6-7.
18. Beskrovnyj L.G., op. cit. st. 445-446.
19. Jastrzębski J., op. cit. s. 391-392 i 394-395.
20. General-lejtnant Nestor A. Bujnicki † 4. XII 1914, "Inżenernyj Żurnal", 1914, nr. 11-12, s. 1-12.
21. Chmelkov S.A., Uzly... s. 141. Jakovlev V.V., Chmelkov S.A. op. cit., s. 139-141.
22. Chmelkov S., Borba..., s. 11.
23. Jastrzębski J., op. cit., s. 394-395.
24. Jakovlev V.V., Chmelkov S.A., op. cit., s. 142-144.
25. Archiwum Państwowe w Białymstoku, Rząd Gubernialny Łomżyński, t. 1188.
26. Chmelkov S.A., Uzly..., s. 5; Jakovlev V.V. Chmelkov S.A., op. cit., s. 142-143.
27. Chmelkov S.A., Uzly..., s. 18-19; Jakovlev V.V., Chmelkov S.A., op. cit. s. 141.
28. Chmelkov S.A., Uzly..., s. 7, 12; Jakovlev V.V. Chmelkov S.A., op. cit. s. 138.
29. Chmelkov S.A., Uzly..., s. 14-15; Jakovlev V.V., Chmelkov S.A. op. cit., s. 140-141.
30. Chmelkov S.A., Uzly..., s. 7-9; Jakovlev V.V., Chmelkov S.A., op. cit., s. 138.
31. Jakovlev V.V., Chmelkov S.A. op. cit., s. 137.
32. Zbiór ustaw, rozporządzeń itp. państw zaborczych dotyczących twierdz i umocnień, Warszawa 1927, s. 83-84.
33. BDHARB Grodno, f. 1, op. p, Adz.Zach. chr. 431, Opisanije krepostnych raionow Kr. Osovec, s. 250.
34. Baskrovnyj L.G., op. cit. s. 63.

35. Beskrovnyj L.G., Armija i flot Rosii v načale XX v. Očerki voenno-ekonomičeskogo potenciala, Moskva 1986, s. 63; Sadowski J. Co wiedzieli Niemcy o fortyfikacjach rosyjskich przed obecną wojną, "Bellona", 1919, t. II, z. 1. s. 64.
36. Pravidopodobnie nie jest to pełna lista. Prikazanija vojskam Varsavskogo voennogo Okruga za 1904 god. Nr 106, 19 ijunja 1904 goda, s. 103.
37. Tamže; Prikazanija... za 1904 god, nr 163, 12 oktjabrja 1904 goda, s. 213.
38. Prikazanija... za 1904 god, nr 163, 12 oktjabrja 1904 goda, s. 213.
39. Pleševenija A.U. grodnenskich fortov, "Grodnenskaja Pravda" 1992, nr 106, s. 3.
40. Tamže.
41. Prikazanija... za 1900 god, 1904 god, 1907 god, 1908 god, passim.
42. Prikazanija... za 1900 god, nr 235, 12 oktabrja 1900 goda, Vedomost, s. 261.
43. Prikazanija... za 1907 god, K prikazanij vojskam Varšavskogo voennogo okruga 1907 goda, nr 425, Vedomost, s. 348.
44. Bolšaja Enciklopedija, t. XIV, S.Petersburg, br. w., s. 517.
45. Prikazanija... za 1900 god, nr 277, 7 dekabrja 1900 goda, s. 311.
46. Die russische Armee, Wien, 1901, s. 68, 70-71.
47. Beskrovnyj L.G., Russkaja..., s. 306, 325.
48. Tamže, s. 444.
49. Prikazy po artillerii, 15 janvarja. Nr 7, Štat krepostnogo artillerijskogo bataliona (četyrech-rotnago sostava), "Artillerijskij Žurnal", 1902, nr 4, s. 4, 6-8.
50. Prikazy po artillerii, 4 ijula, Nr 76, Vedomost cerkovnym praznikom katoryje ustanovleny dla strojevyh artillerijskich častej, "Artillerijskij Žurnal", 1903, nr. 10, s. 139.
51. Jakovlev V.V. Chmelkov S.A., op. cit. s. 143; Lukjanov I, Iz otčeta o yypolnenii kursa Krepostnym otdelom Oficerskoj Artillerijskoj školy v 1913 godu, "Artillerijskij Žurnal", 1915, nr. 2, passim; Barsukov E., Russkaja artillerija v mirovju vojnu, t. I, Moskva 1938, s. 206, 214, 307; Pataj S, Artyleria lądowa, Warszawa 1975, s. 314-322.
52. Beskrovnyj L.G., Russkaja..., 321-323; Izvlečeniya iz žurnalov Artilerijskogo Komiteta, sostojavšichsja v aprele 1902 goda 20) o zamene negodnyh stvolov v pulemetach Maksima i Gatlinga. Nr 232, "Artillerijskij Žurnal", 1902, nr 8, s. 207-209.
53. Die russiche..., s. 69-70.
54. Tamže, s. 70-71.
55. Beskrovnyj L.G., Russkaja..., s. 426-427.
56. Tamže, s. 427.
57. 1888 g. janvarja 5. - Žurnal zasiedanija Komissi po voozuženiju krepostej. Ob organizacii vozduchoplavatelnyh parkov v zapadnyh pograničnyh krepostjach, [w:] Vozduchoplavaniye i aviacija v Rossii do 1907 g. Sbornik dokumentov i materialov, Moskva 1956, s. 390-391.
58. 1891 g. avgusta 21. - Prikaz po Voennomu vedomstvu o sformirovanii Osoveckogo krepostnogo vozduchoplavatel'nogo otdelenija [w:] Vozduchoplavaniye..., s. 492; 1893 g. Sentjabrja 21. - Cirkuljar Glavnogo štaba o vremeni sformirovanija Osoveckogo krepostnogo otdelenija [w:] Vozduchoplavaniye..., s. 556.

59. 1890 g. ijula 14, - Prikaz po Voennomu vedomstvu o sformirovanii učebnogo vozduchoplavatel'nogo parka i odnogo krepostnogo vozduchoplavatel'nogo otdelenija, i utverždenii položenija o vozduchoplavatel'noj časti, a takže štatov parka i otdelenija. [w:] Vozduchoplavaniye ..., s. 460-461; Die russische..., s. 70-71.
60. 1905 g. aprelja 11. - Iz Žurnala zasiedanij Mobilizacionnogo komiteta o reorganizacii vozduchoplavatel'nyh častej v armii [w:] Vozduchoplavaniye..., s. 828; 1904 g. marta 22. - Iz štata Sibirskoj vozduchoplavatel'noj rotj, [w:] Vozduchoplavaniye..., s. 751-752; 1890 g. ijula 14. - Prikaz po voennomu vedomstvu o sformirovanii učebnogo vozduchoplavatel'nogo parka i odnogo krepostnogo vozduchoplavatel'nogo otdelenija i učereždenii položenija o vozduchoplavatel'noj častii, a takže štatov parka i otdelenija, [w:] Vozduchoplavaniye... s. 458; [1901 g] - Iz otčeta o diejstvijach Voennogo ministierstva za 1901 god o rabotach v oblasti voennogo vozduchoplavaniya [w:] Vozduchoplavaniye..., s. 705.
61. 1896 g. aprelja 16. - "Soobraženija ob učastii voennovozduchoplavatel'nyh častej v meždunarodnom učenom predpriyatii po issledovaniju atmosferyh tecenij", [w:] Vozduchoplavaniye..., s. 626; 1896 g. nojabrja 6. Ob učastii russkich vozduchoplavatel'nyh častej v meždunarodnyh issledovanijach verchnich sloev atmosfery, [w:] Vozduchoplavaniye ..., s. 633.
62. Bohatyrew M., Na balonie i samolocie [w:] Pierwsze skrzydła, Warszawa 1960, s. 186-188, 195.
63. Prikazanija... za 1907 god, Nr 173, 12 Aprilja 1907 goda, s. 167-168, 180; Prikazanija... za 1908 god, Nr 145. 5 Maja 1908 goda, s. 182-183, s. IV (po stronie 198).
64. Prikazanija ... za 1904 god, K prikazaniju ... 1904 g. za Nr 140, Vedomost, s. 177, Prikazanija ... 1904 god, Nr 187. 20 Nojabrja 1904 goda, s. 240-242.
65. Prikazanija... za 1900 god, Nr 253, 30 Oktjabrja 1900 goda, Vedomost s. 283; Prikazanija... za 1904 god, Nr 187, 20 Nojabrja 1904 goda s. 240-242; Prikazanija... za 1907 god K.prikazanija 1907 goda za nr 5. Spisok, s. 3.
66. Izvlečeniya iz žurnalov Artillerijskogo Komiteta, sostojavšichsja v dekabre 1904 goda, 39) Po otčetu ob ispytanii oficerov prošedsich v 1904 goda kurs krepostnogo otdela Oficerskoj školy strelby. Nr 844, "Artillerijskij Žurnal", 1905, nr 4, s. 772-773.
67. Beskrovnyj L.G. Armija ..., s. 35-36.
68. Lukjanov I. Iz otčeta krepostnogo otdela Oficerskoj Artillerijskoj školy za 1911 god, "Artillerijskij Žurnal", 1912, nr. 11, s. 1205-1206.
69. Lukjanov I. Iz otčeta, ... (Okončaniye), "Artillerijskij Žurnal", 1915, nr. 3, s. 194-196.
70. Tamže, s. 185-186.

ROZDZIAŁ II W LATACH WIELKIEJ WOJNY

1. Przygotowania wojenne

Pierwszym zwiastunem zbliżającej się wojny było ogłoszenie 25 lipca 1914 r. stanu wojennego w Twierdzy Osowiec. W związku z tym odwoływano oficerów z urlopów, rozpoczęto powoływanie rezerwistów. Prawdopodobnie 27 lipca do Osowca przerzucono część 4 DK, której zadaniem miała być osłona granicy z Prusami Wschodnimi w czasie mobilizacji. 29 lipca ukazem carskim zarządzono przeprowadzenie częściowej mobilizacji przeciw Austrii w czterech okręgach wojskowych: warszawskim, kijowskim, odeskim i moskiewskim.

30 lipca pod naciskiem Ministra Spraw Wojskowych i Szefa Sztabu Generalnego car Mikołaj II podpisał ukaz o powszechnej mobilizacji, której pierwszym dniem był 31 lipca.¹ 1 sierpnia Niemcy, a 5 sierpnia także Austro-Węgry wypowiedziały Rosji wojnę. Tak się zaczęła I wojna światowa.

Tymczasem w twierdzy mobilizował się jej garnizon i stacjonujący tu 61 Włodzimierski pułk piechoty. Wszystkie oddziały zakończyły mobilizację w przeciągu 4-6 dni od jej ogłoszenia. Ponadto jeszcze w sierpniu forteczna kompania aeronautyczna została wzmocniona drugą eskadrą lotniczą, utworzoną przez Cesarski Aeroklub Petersburski pod dowództwem kpt. mar. pil. Mikołaja Jacuka.

Po wybuchu wojny przystąpiono do ewakuacji wsi leżących na przedpolu, na prawym brzegu Biebrzy. Ewakuowano cztery wsie: Sośnie (325 mieszkańców), Białogrądy (460), Nowy Osowiec (690), Płochowo (100) i dwór Leonów (3). Łącznie wysiedlono 1578 osób, które według planów miały być ewakuowane do guberni grodzieńskiej oraz otrzymać odszkodowanie w łącznej sumie 2729,3 rubli. Ewakuowany obszar wynosił 1650 ha.²

Po ukończeniu mobilizacji i ewakuacji ludności skupiono się na przygotowaniach do wojny. Obszar twierdzy podzielono na trzy pozycje obronne: główną - od folwarku Klewianka do Fortu IV, zaręczną i nowobudowaną - sośnieńską.

W okresie mobilizacji armii rosyjskiej w przeciągu 50-60 dni przeprowadzono następujące prace fortyfikacyjne.³

Pozycja główna rozciągała się od wsi Klewianka (włącznie) do Grobli Honczarowskiej (włącznie). W jej skład wchodziło pięć punktów oporu: Goniądz, Fort I, Góra Skobielewa, Fort III i IV i ufortyfikowane międzypola.

Goniądzki punkt oporu powstał w wyniku ufortyfikowania systemem polowym miasteczka Goniądz i wzgórz goniądzkich. Na północnych, wschodnich i zachodnich przedmieściach Goniądza zbudowano kilka linii okopów, połączonych dobrze rozwiniętym systemem rowów łącznikowych. Przed okopami znajdowało się od 4 do 6 rzędów zasieków z drutu kolczastego, częściowo zaminowanych. Za linią okopów zbudowano kilka ciężkich polowych schronów pogotowia o wytrzymałości na trafienia pocisków do 150 mm. W okolicach cmentarza żydowskiego wzniesiono redutę, składającą się z kilku rzędów okopów zabezpieczonych przeszkodami. Z obu stron reduty znajdowały się baterie

artyleryjskie ze schronami obsługi. Na wschód od Goniądza, aż do wsi Klewianka ciągnęła się pozycja polowa zabezpieczona 6-7 rzędowymi zasiekami. Z tyłu pozycji zbudowano schrony pogotowia. Przed wsią Podryw zbudowano półkaponierę na dwa ckm z sektorem ostrzału na dolinę Biebrzy w kierunku zachodu. Między Goniądzem a Fortem Centralnym, na piaszczystych wzgórzach przed wsiami Guzy i Szafranki znajdował się okop z 3-4 rzędami zasieków z drutu kolczastego. Pozycja ta nie posiada schronów pogotowia i stanowisk artylerii.

W Forcie Centralnym przeprowadzono następujące prace: u podstawy stoku ogniowego postawiono dwie linie sieci kolczastej szerokości 10-20 m, oddalone od siebie o 30-40 m; przed rawelinem ustawiono kratę forteczną systemu Kruglika-Oszewskiego, sieć kolczastą rozciągnięto także na dnie suchego rowu fortecznego między kratą forteczną a przeciwskarpą; przed kaponierami i półkaponierami (oprócz półkaponiery Nr 39) wkopano dwa rzędy fugasów; zwiększono obsypkę kaponiery Nr 5; zasypano ścianę frontową koszar Nr 48.

Górę Skobielewa zamieniono w punkt oporu po wzniesieniu od strony północnej dwóch linii okopów u podstawy i na stoku góry do wysokości linii okopów założono na ściętych pniach drzew zasieki z drutu kolczastego, zbudowano półkaponierę na dwa ckm broniącą wału północnego na prawo od góry; w południowym stoku zbudowano polowe schrony pogotowia; punkt oporu posiadał dobrze rozwiniętą sieć rowów łącznikowych.

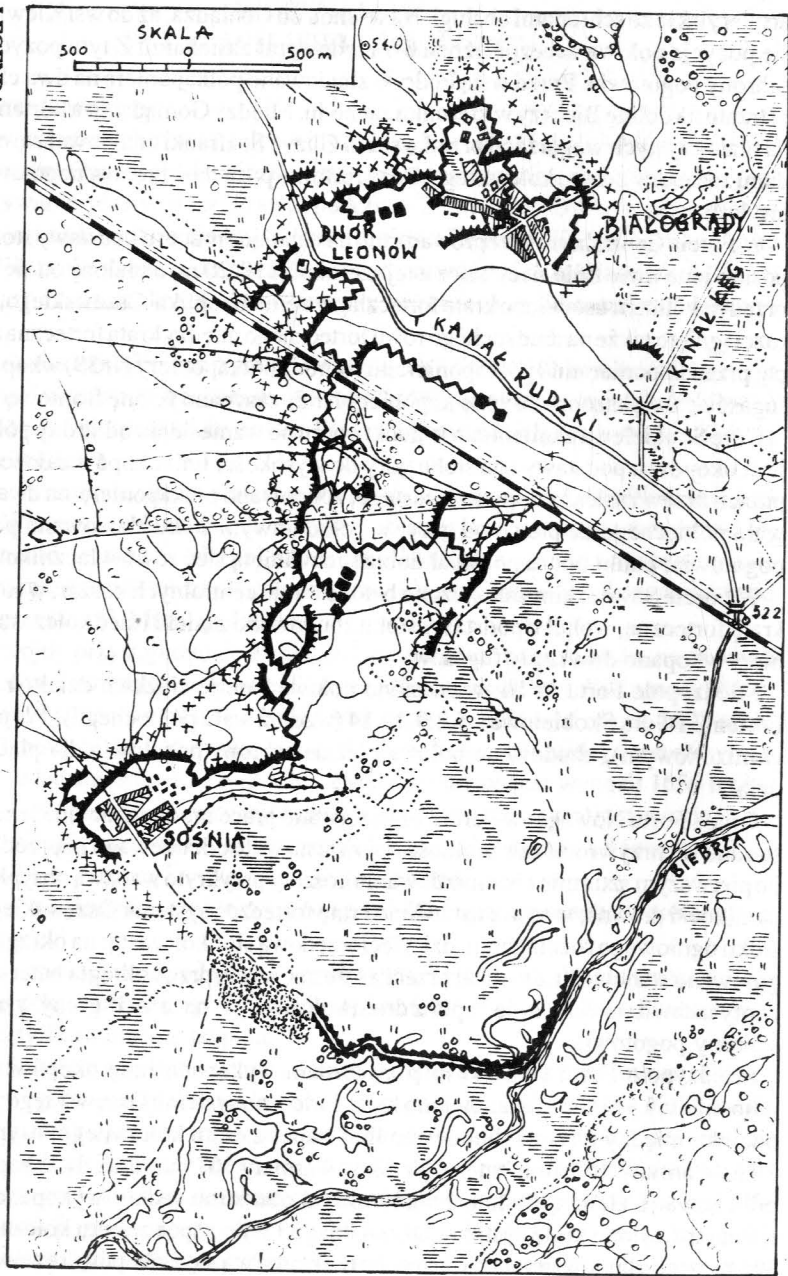
W Forcie Szwedzkim zakończono betonowanie centralnych koszar, w rowie ustawiono kratę forteczną, wokół u podstawy stoku zbudowano zasieki i sieć kolczastą, wokół kaponiery wkopano dwa rzędy fugasów.

Międzypole Fortu I i III: wzniesiono polowe baterie ciężkich dział Nr 1,2,3 (między Fortem I i Górą Skobelową), 5,8,9,10,14 (wzdłuż wału północnego), 17 (przy cmentarzu garnizonowym), zbudowano polowe ciężkie schrony pogotowia dla piechoty i obsługi dział.

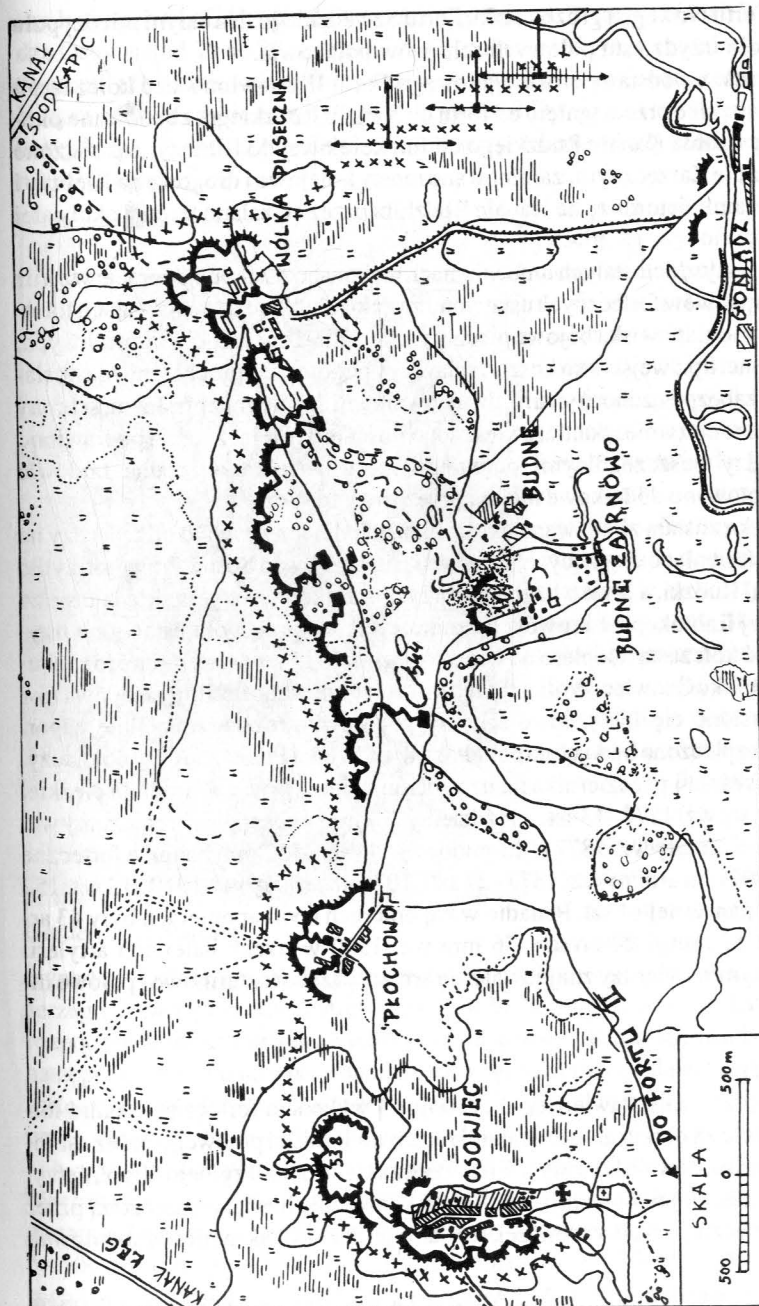
Grupa Fortu Nowego: w Forcie IV przerwano prace modernizacyjne i możliwie szybko starano się przywrócić mu zdolność bojową; na wale odbudowano poprzednią linię ognia; po pierwszym szturmie i bombardowaniu koszary przykryto warstwą obsypki, szyn, dwuteowników i drewna; w rowie ustawiono kratę forteczną systemu Oszewskiego; u podstawy stoku ogniowego rozciągnięto dziesięciorzędową sieć kolczastą; na okrągłej baterii przygotowano stanowiska dla dział przeciwstrumowych, przed okrągłą baterią i pozycją piechoty ustawiono dwie linie zapór z drutu kolczastego; na terenie grupy wzniesiono liczne schrony pogotowia.

Międzypole Fortu III i IV: między fortami wykopano linię okopów: przed pozycją umocnioną Łysa Góra ustanowiono kratę forteczną systemu Oszewskiego; na pozostałym odcinku między fortami zbudowano linię zapór z drutu kolczastego: usypano baterię Nr 16 na 4 armaty 152 mm, baterię Nr 18 na 4 armaty 107 mm oraz dwie zapasowe baterie; odbudowano ziemną Redutę Łomżyńską; z obu stron reduty wykopano okopy; przed redutą ustawiono kratę systemu Oszewskiego i linię zapór z drutu kolczastego; na Psich Wzgórzach zbudowano pozycję piechoty składającą się z okopów, rowów łącznikowych i linii zapór z drutu kolczastego. Umocnienia na Psich Wzgórzach zbudowano w obawie

- LEGENDA**
- okopy
 - rowy łącznikowe
 - zasieki z drutu kolczastego
 - grobla

Mapa nr 5. Pozycja Sośnińska 1915 r. Lewe skrzydło.

Mapa nr 6. Pozycja sośnińska 1916 r. Prawe skrzydło.

- LEGENDA**
- okopy
 - rowy łącznikowe
 - zasieki
 - polowe schrony pogotowia
 - blokhaus z sektorem ostrzału

przed obejściem Fortu Nowego i groźbą ataku Fortu Szwedzkiego. Na całym międzypolu przygotowano około trzydziestu połowych schronów pogotowia.

Pozycja Zarzeczna: u podstawy stoku ogniowego Fortu II ustawiono sieć kolczastą o szerokości 10 m; taką sieć przeciągnięto od fortu do Kanału Rudzkiego; zbudowano okopy i sieć kolczastą wzdłuż Kanału Rudzkiego od linii kolejowej do Biebrzy; zakończono prace ziemne w Forcie Zarzecznym, zaminowano mosty kolejowe i drogowe na Biebrzy i Kanale Rudzkim; zamknięto służę na Kanale Rudzkim przez co zalano teren wokół całej pozycji.

Oprócz tego, we wszystkich stałych umocnieniach wykonano następujące prace: wzdłuż skarp i przeciwskarp rowów fortecnych ustawiono zasieki i sieć kolczastą; na wałach fortecnych przygotowano stanowiska bojowe piechoty, ckm i dla dział przeciwstrumowych, punkty obserwacyjne, itp.; wejścia do koszar, schronów pogotowia i prochowni, nie posiadających przelotni zabezpieczono szynami, dwuteownikami i workami z piaskiem, schrony zostały przygotowane do zamieszkania; zwiększono ilość środków łączności i poprawiono komunikację między poszczególnymi punktami oporu, rozebrano zbędne budowle drewniane i przygotowano dodatkowe mostki przez rowy fortecne.

Pozycja sośnieńska została zbudowana około 3 km na północny zachód od twierdzy na piaszczystych wzniesieniach ciągnących się od wsi Białogrądy do Sośni. Prawe skrzydło opierało się o Kanał Rudzki, a lewe o bagna Biebrzy. Początkowo pozycja składała się ze słabo rozbudowanej linii okopów i rowów łącznikowych. Na przedpolu ustawiono trzy-cztero-rzędową sieć kolczastą. Dopiero od końca stycznia 1915 r. przystąpiono do rozbudowy pozycji na odcinku Osowiec-Wółka Piaseczna. Rozbudowano też linię okopów i rów łącznikowy, wzniesiono ciężkie połowe schrony pogotowia, rozszerzono linię zapór. Prawe skrzydło zabezpieczono budując na południe od wsi Wółka Piaseczna trzy blokhauzy.

Na przełomie września i października na uzbrojeniu twierdzy były 133 działa ciężkie, w tym: 203 mm armaty wz. 1877 - 13 szt., moździerz 203 mm - 12 szt., 152 mm armaty wz. 1904 - 4 szt., 152 mm armaty wz. 1877 (120-pudowe) - 44 szt., 152 mm haubice fortecne wz. 1909 - 20 szt., 107 mm armaty wz. 1877 - 27 szt., 107 mm armaty wz. 1910 - 12 szt. 152 mm haubica wieży pancernej - 1 szt. Ponadto w kaponierach i półkaponierach były 43 armaty kaponierowe 57 mm, i 24 armaty 76 mm wz. 1900 w trzech bateriach artylerii wypadowej.⁴ Poza tym w twierdzy znajdowały się armaty przeciwstrumowe i połowe innych wzorów.

2. Pierwszy szturm

Jako pierwsza spośród załogi twierdzy akcję bojową wykonała fortecna eskadra lotnicza, która w odwecie za obrzucenie granatami ręcznymi lotniska połowego przez samoloty niemieckie zbombardowała koszary w Ełku. Podczas tego nalotu zginęło 60 żołnierzy. Mimo protestu niemieckiego, powołującego się na konwencję haską, dostarczoną przez lotnika dowódcy fortecnej eskadry lotniczej, Rosjanie jeszcze kilkakrotnie bombardowali obiekty wojskowe w Ełku.⁵

W połowie września wojska rosyjskie 1 i 2 Armii po klęskach w bitwie pod Tannenbergiem

i na Jeziorach Mazurskich cofały się na linię Niemna, Biebrzy i Narwi. W tym czasie Twierdza Osowiec od 26 do 29 sierpnia 1914 r. stała się jednym z centrów koncentracji nowo utworzonej 10 Armii, która miała za zadanie wypełnić lukę między cofającymi się armiami. W tym samym czasie przybyła tu II Brygada 8 Dywizji Syberyjskiej z III Korpusu Syberyjskiego. Twierdza dla tworzącej się armii pełniła rolę bazy zaopatrzenia i węzła komunikacyjnego.⁶

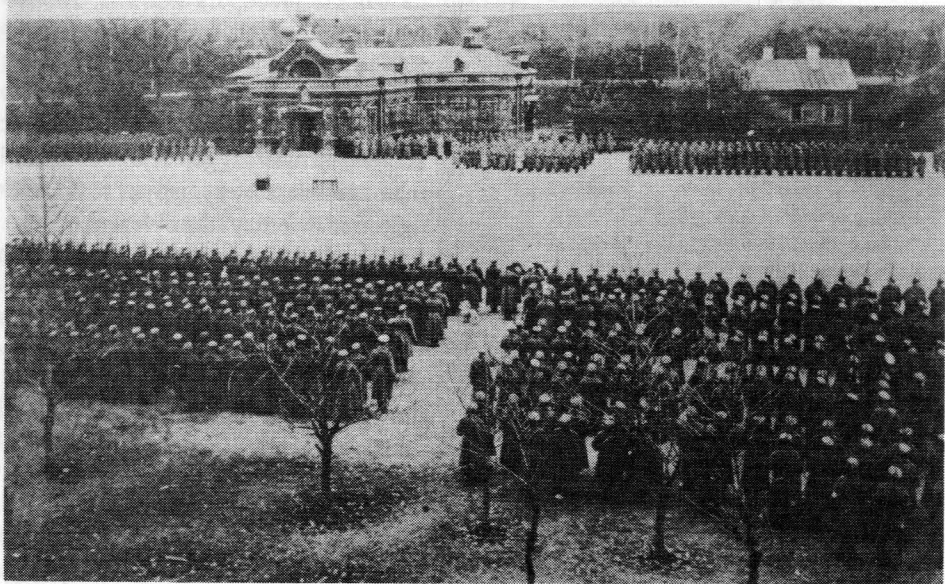

Gen.lejtn. A.A.Szulman

Wojska niemieckie, prowadzące pościg za wycofującymi się armiami rosyjskimi w połowie września dotarły na dalekie przedpola Osowca, zdobywając w krótkich walkach Grajewo i Szczuczyn. 17 września gen. Paul von Hindenburg wydał Dywizji Landwery rozkaz ataku na twierdzę. 19 września komendant twierdzy gen. lejtn. A.A. Szulman zgodnie z otrzymanym rozkazem ogłosił w twierdzy stan oblężenia. Tego samego dnia nad twierdzą pojawiły się niemieckie samoloty, które prowadziły rozpoznanie fortyfikacji. 21 września doszło do pierwszych starć garnizonu twierdzy z nacierającym przeciwnikiem. Dwa dni później w nocy z 23 na 24 września oddziały garnizonu przeprowadziły na wszystkich kierunkach rozpoznanie walką, dzięki któremu poznano niemieckie ugrupowanie. W czasie tego wypadu wyróżnił się sztabkapitan Martynow, który mimo odniesionych ran nadal kierował ogniem podległej mu baterii

wypadowej. Za ten czyn jako pierwszy został przedstawiony do odznaczenia Krzyżem Św. Jerzego. 25 września skoncentrowana w lesie białaszewskim niemiecka artyleria oblężnicza rozpoczęła bombardowanie twierdzy, w tym armaty 210 mm sprowadzone z Królewca. Od następnego dnia Niemcy prowadzili ostrzał twierdzy przez całą dobę. Początkowo artyleria fortecna miała duże trudności w zwalczaniu baterii oblężniczych, gdyż brak było rozpoznania stanowisk baterii oblężniczych. Jednak dzięki wysiłkom kompanii aeronautycznej i obserwatorów artyleria mogła przystąpić do równorzędnej walki. 28 września niemiecka piechota ruszyła do szturm, który załamał się w ogniu zaporowym artylerii fortecnej. Natarcie 10 Armii Rosyjskiej w lasach augustowskich zmusiło Niemców 29 września do rozpoczęcia wycofywania wojsk spod Twierdzy Osowiec. W czasie odwrotu Niemców załoga twierdzy dokonała udanego wypadu, w wyniku którego oddziały rosyjskie zdobyły

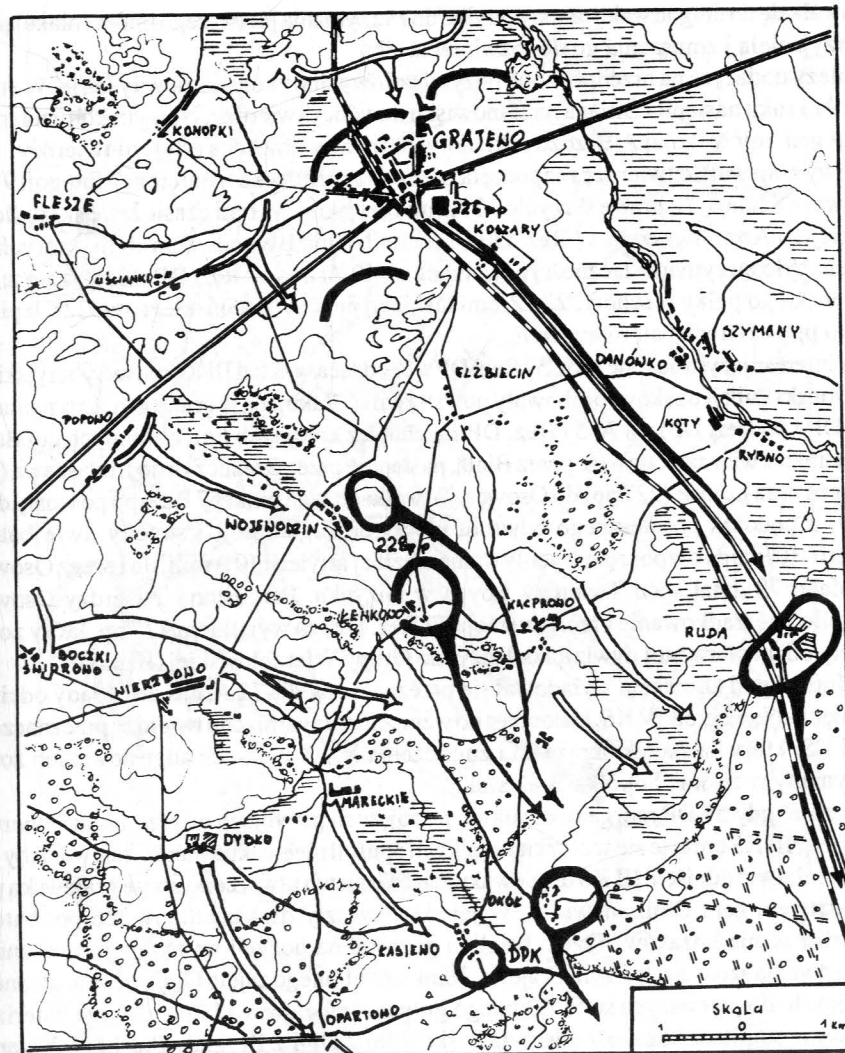
zapasy materiałów i sprzętu wojskowego, zgromadzonego przez nieprzyjaciela oraz kilka ciężkich dział. Dalsze natarcie wojsk rosyjskich 10 Armii w ostatnich dniach września i na początku października odrzuciły oddziały Niemców na odległość kilkudziesięciu km od twierdzy. 30 września przyjechała pociągiem sanitarnym Wielka Księżna Wiktoria Fiodorowna. Dwa dni później w jej obecności odprawiono panichidę (mszę żałobną) za poległych i mszę dziękczynną. Kilka dni później 8 października twierdzą odwiedził sam car Mikołaj II. Imperator po obejrzeniu twierdzy i wysłuchaniu mszy w cerkwi odznaczył 25 obrońców Krzyżami Św. Jerzego i medalami. Komendantowi twierdzy nadał Order Krzyża Św. Jerzego 4 stopnia. Jeszcze tego samego dnia władca odjechał do Białegostoku.⁷

Dekoracja obrońców. Październik 1914 r.

3. Drugi szturm i blokada twierdzy

Doświadczenia pierwszych walk pod Oswowcem pokazały, że pozycja sośnieńska położona jest zbyt blisko twierdzy, co dawało niemieckiej artylerii dogodne stanowiska dla baterii oblężniczych. W związku z tym podjęto decyzję o budowie pozycji wysuniętej, w odległości 9-10 km od twierdzy, na rubieży wsi Ciemnoszyje-Białaszewo. Do lutego 1915 r. budowy pozycji nie zdołano ukończyć. Ogólnie, pod względem inżynieryjnym pozycja była słabo rozbudowana. Okopy pełnego profilu wykopano tylko w rejonie wsi Ciemnoszyje i Białaszewo, zaś na pozostałym odcinku tylko do pozycji kłęczącej. Przed okopami ustawiono kilkurzędowe zapory z drutu kolczastego, na niektórych odcinkach w zbytniej odległości. Przedpole pozycji było pofałdowane i zalesione, co powodowało, że miejscami ostrzał można było prowadzić tylko na odległość 200-300 m. Jedną z nielicznych zalet było to, że znajdowała się w zasięgu ciężkiej artylerii fortecznej. W takim stanie pozycja nie

Mapa nr 7. Działania grupy grajewskiej 11-15.II.1915 r.

LEGENDA

- położenie i kierunki działania wojsk niemieckich
- położenie i kierunki działania wojsk rosyjskich
- dowództwo
- DPK Doński Pułk Kozaków

nadawała się do długotrwałej obrony, a tylko do zatrzymania pierwszego impetu atakującego nieprzyjaciela i zmuszenia go do rozwinięcia sił.⁸

Należy dodać, że na przedpolu obu pozycji połowych wykonano zawały leśne. W styczniu 1915 roku nastąpiła zmiana na stanowisku dowódcy twierdzy. Nowym komendantem został gen. mjr Mikołaj A. Brzozowski, dotychczasowy dowódca artylerii twierdzy.

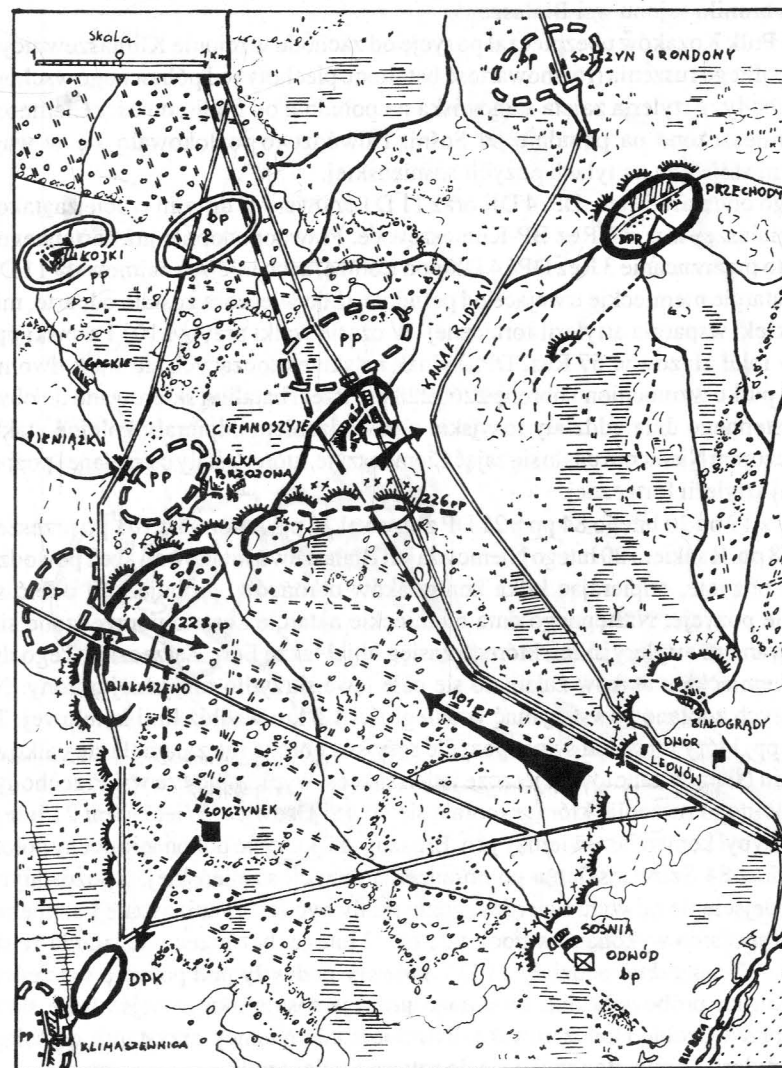
Nowy etap walk o twierdzę rozpoczęła ofensywa niemiecka natarciem 7 lutego 1915 r. na lewe, a 8 lutego na prawe skrzydło 10 Armii rosyjskiej. W tym czasie lewe skrzydło rosyjskiej 10 Armii tworzyła 57 Rez. DP i 1 Samodzielna Brygada Kawalerii, których zadaniem było utrzymanie łączności z tworzącą się 12 Armią 57 Rez. DP składała się z: 225 Liwieńskiego pułku piechoty, 226 Ziemiańskiego pp, 227 Zadońskiego pp, 228 Jepifańskiego pp i czterech baterii artylerii.

Na interesującym nas odcinku, 57 Rez. DP wchodząca w skład III Korpusu Syberyjskiego i 48 Doński Pułk Kozaków, próbowały powstrzymać atakującą je grupę gen. Litzmana (79 Rez. DP i 80 Rez. DP) z 8 A. 57 Rez. DP spychana z kolejnych linii obronnych cofała się w kierunku Twierdzy Osowiec przez Białą, następnie przez Szczuczyn do Białaszewa (226 i 228 pp) oraz Łomżę (227 pp) do Osowca. W walkach tych pułki 57 Rez. pp poniosły duże straty, a podczas pośpiesznego odwrotu uległy dezorganizacji i straciły dwie baterie artylerii. 10 lutego rozpoczęto wycofywanie ciężkiej artylerii 10 Armii, do i przez Osowiec wycofano 78 dział spod Twierdzy Boyen w Giżycku. Pod osłoną Twierdzy Osowiec nastąpiło uporządkowanie i reorganizacja 57 Rez. DP, za wyjątkiem 225 pp, który został odcięty od macierzystej dywizji i dołączył do Grupy Wierzbłowskiej (III KS).⁹

11 lutego pod Osowcem wylądował się przeznaczony dla 12 Armii do obsady odcinka Ostrołęka - Nowogród IV KS. Natomiast do wzmocnienia garnizonu twierdzy przeznaczony był II KS, który na skutek okrążenia i zniszczenia XX K w lasach augustowskich został zatrzymany w rejonie Sokółka-Białystok.¹⁰

W czasie gdy 57 DP reorganizowała się na zajętych pozycjach na przedpolu Twierdzy Osowiec, III KS cofając się w ciężkich walkach opuścił nieewakuowane Grajewo. Aby odciążać i ułatwić odejście III KS oraz ewakuować Grajewo utworzono grupę grajewską pod dowództwem gen. Omilianowicza. W jej skład weszły dwa bataliony 226 pp, bateria artylerii i sotnia kozaków. Trzeci batalion pozostał na pozycji wysuniętej, z zadaniem zablokowania szosy Szczuczyn-Grajewo. Rankiem 11 lutego zajęto Grajewo, a następnego dnia doszło do pierwszych starć. 13 lutego grupa wzmocniona 228 pp, dwoma bateriami i czterema sotniami kozaków uderzyła w skrzydło 2 DP i 2 Brygady Piechoty. Natarcie jeszcze tego samego dnia zostało zatrzymane. Nazajutrz oddziały niemieckie atakujące z rubieży Popowo-Sidorowa zmusiły ostatecznie wieczorem 15 lutego Rosjan do wycofania się na pozycję białaszewską. Mimo tych niepowodzeń grupa spełniła swoje zadanie, gdyż ułatwiła odejście korpusu syberyjskiego, dała czas na ewakuację Grajewa i umocnienie twierdzy.¹¹

16 lutego grupa organizowała obronę na pozycji wysuniętej. Dwa bataliony 226 pp zajęły pozycje na północ od Ciemnoszyj z obu stron szosy i linii kolejowej Osowiec-Grajewo. Jeden batalion 228 pp bronił pozycji na południe od Wólki Brzozowej, a pozostałe półtorej

Mapa nr 8. Walki o pozycję wysuniętą Ciemnoszyje-Białaszewo 16-20.II.1915 r.

LEGENDA

	położenie wojsk niemieckich i rosyjskich 17.II.1915 r.		dowództwo grupy
	położenie stron 18.II.1915 r.		pułk piechoty
	położenie stron 19.II.1915 r.		drużyna pospolitego ruszenia
	okopy		Doński Pułk Kozaków
	zasieki		batalion piechoty

batalionu broniło rejonu wsi Białaszewo.

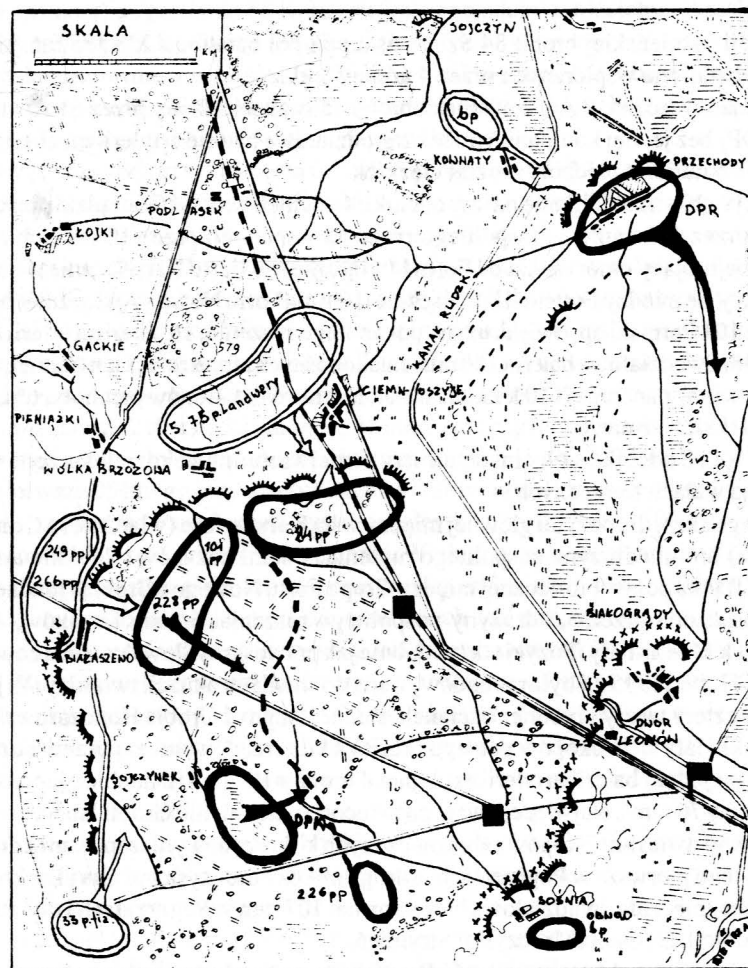
Doński Pułk Kozaków ubezpieczał pozycję od zachodu w rejonie Klimaszewnicy, drużyna pospolitego ruszenia (równowartość batalionu piechoty) od północnego wschodu we wsi Przechody. Artyleria zajęła stanowiska na południe od miejscowości Ciemnoszyje, odwó umieszczono na południe od Sośni. Dowództwo rozlokowało się w wagonie sztabowym stojącym na tyłach pozycji sośnieńskiej.

17 lutego oddziały 3 Rez. DP, 4 DK oraz 11 D Landwery w drugim rzucie zaatakowały pozycję białaszewską, a 6 Rez BP-Klimaszewicę. Prawdopodobnie już następnego dnia rozpoczęto przeczucanie 3 Rez DP i 4 DK pod Łomżą, a ich miejsce zajmowała 11 D Landwery. Natarcie niemieckie trwające od południa aż do wieczora zostało odparte, między innymi dzięki wsparciu artylerii fortecznej. W czasie walki przybył 101 Permski pp z 26 DP, który miał zluzować 57 Rez. DP. Jednak na skutek toczących się walk dwoma batalionami pułku wzmocniono obronę 226 i 228 pp, trzeci batalion skierowano do obwodu. Także następnego dnia oddziały rosyjskie z powodzeniem odparowały kolejne ataki, dopiero wieczorem Niemcom udało się zająć Ciemnoszyje, które zostały ostrzelane i podpalone pociskami artylerii fortecznej.

W nocy z 19 na 20 lutego 84 pp z 21 DP zluzował 26 pp, natomiast 101 pp przeszedł na odcinek 28 pp. Rankiem 20 lutego Niemcy zajęli Białaszewo i atakowali - bez powodzenia - pozostałe pozycje, odpierając kilka kontrataków obrońców, próbujących odbić swoje poprzednie pozycje. Następnego dnia niemieckie natarcie zostało poprzedzone silnym przygotowaniem artyleryjskim, którego zasięg objął także Fort Zarzeczny. Tego dnia w wyniku niemieckich ataków załamało się całe lewe skrzydło rosyjskiej obrony. Napór nacierających zdołano powstrzymać w odległości 1,5 km wzdłuż linii kolejowej. Tylko dzięki 84 pp, który utrzymał swoje pozycje rosyjska obrona nie załamała się całkowicie. W tym dniu Niemcy zanotowali jeszcze jeden sukces, wypierający ze wsi Przechody drużynę pospolitego ruszenia, która wycofała się do wsi Osowiec. Wieczorem 21 lutego na pozycję przybył komendant twierdzy gen. Brzozowski, który po dokonaniu oceny położenia wydał rozkaz 84 Szirwańskiemu pp obsadzenia pozycji sośnieńskiej, a pozostałym oddziałom odejście do odwodu twierdzy, gdzie miały być zreorganizowane i uzupełnione. Manewr wycofania wykonano w nocy z 21 na 22 lutego, bez przeciwdziałania ze strony Niemców. W ciągu dnia oddziały 11 D Landwery podeszły pod pozycję sośnieńską. W ciągu kilku dni próbowały one przełamać pozycję sośnieńską i obejść lewe skrzydło twierdzy przez Groblę Honczarowską. Równocześnie Niemcy przystąpili do ściągania ciężkiej artylerii i przygotowywali się do szturm twierdzy.¹²

W tym samym czasie 8 Armia niemiecka prowadziła natarcie na Łomżę i Wiznę siłami 3 Rez. DP i 4 DK. Na skutek silnych kontrataków rosyjskich, rozpoczynających się roztopów i braku ciężkiej artylerii, niemieckie natarcie zostało ograniczone do zepchnięcia wojsk rosyjskich na pozycję wysuniętą twierdzy łomżyńskiej. Natarcie 6 Rez. BP z 3 Rez. DP na kierunek Wizny zostało powstrzymane pod Jedwabnem. Działania te miały na celu zdobycie przepraw na Narwi i obejścia Twierdzy Osowiec.

W ostatnich dniach lutego organizacja obrony Twierdzy Osowiec przedstawiała się na-

Mapa nr 9. Walki na pozycji wysuniętej Ciemnoszyje-Białaszewo 21. II. 1915 r.

LEGENDA

- — — — — położenie wojsk niemieckich i rosyjskich 20. II. 1915 r.
- - - - - położenie stron wieczorem 21. II. 1915 r.
- XX X zasięki
- okopy
- dowództwo grupy
- dowództwo odcinka
- DPR drużyna pospolitego ruszenia
- DPK Doński Pułk Kozaków
- bp batalion piechoty
- p. fiz. pułk fizylierów

stępująco:¹³

1. Pozycji sośnieńskiej bronił 84 Szirwański pp i pół batalionu 228 Jepifańskiego pp, razem 4,5 batalionu wspieranych przez 4 armaty lekkie

2. Pozycja zarzeczna - czyli 2 odcinek obrony - został obsadzony przez 81 Apszeroński pp (z 21 DP) bez jednej kompanii i dwie czterodziałowe baterie artylerii ciężkiej Nr 6 i 7, razem 3,75 batalionu piechoty 8 dział ciężkich.

3. Pozycja główna dzieliła się na trzy odcinki: 4 odcinek tworzył Goniądzki punkt oporu, broniony przez 1,5 drużyny pospolitego ruszenia wspartych przez 10 lekkich armat; 1 odcinek obejmujący umocnienia od Fortu I (włącznie) do Fortu III (włącznie) i 3 odcinek rozciągający się między Fortem III (wyłącznie) i Grupą Fortu Nowego (włącznie) bronione były przez 101 Permski pp, dwie drużyny pospolitego ruszenia, 16 baterii artylerii ciężkiej Nr 1-5, 8-18, dwudziałową baterią 150 mm dalekonośnych armat morskich Cannet, haubicę 152 mm w wieży panczernej i 10 lekkich armat, łącznie 6 batalionów piechoty, 65 ciężkich dział i 10 lekkich armat.

Obronę 1,2 i 3 odcinka uzupełniały armaty przeciwstrumowe rozmieszczone w kaponierach i na wałach fortecznych.

4. Prawego skrzydła pozycji głównej między wsią Karpowicze (włącznie) a Goniądzem (wyłącznie) broniła drużyna pospolitego ruszenia, 7 sotni kozaków i 2 lekkie armaty.

5. Lewa flanką pozycji fortecznej między Grupą Fortu Nowego i Groblą Honczarowską została obsadzona przez 3,5 drużyny pospolitego ruszenia, 6 sotni kozaków, 10 dział ciężkich i 4 lekkie armaty. Pozycja ta (podobnie jak prawoskrzydłowa) została zbudowana w styczniu i lutym 1915 r. i była rozbudowywana do chwili ewakuacji twierdzy. W jej skład wchodziły cztery węzły obronne: Uścianek, Budne, Gugny i Grobla Honczarowska. Trzy pierwsze składały się z okopów pełnego profilu z kilkurzędowymi zaporami z drutu kolczastego i po jednej baterii artylerii (kolejno: 4 armaty 107 mm, 2 haubice japońskie 120 mm i 4 armaty 76 mm). Najwięcej uwagi poświęcono umocnieniu Grobli Honczarowskiej, gdzie usypano dwie linie okopów zabezpieczonych kilkurzędowymi zaporami z drutu kolczastego z tego pierwsza w Pogorzałach, a druga między uroczyskami Uta i Laskowo. Pozycję tę zabezpieczała dwudziałowa bateria armat 107 mm w Pogorzałach i dwudziałowa bateria haubic 122 mm na Uroczysku Strymień.

6. Obwód twierdzy składający się z 57 Rez. DP (7 batalionów) rozmieszczono w Downarach.

Całego odcinka obronnego twierdzy liczącego około 60 km broniło łącznie 27 batalionów piechoty, kompania saperów, kompania aeronautyczna, kompania telegraficzna, 13 sotni kozaków, 85 ciężkich dział o kalibrze do 152 mm i 30 lekkich armat.

W tym czasie ugrupowanie niemieckiego korpusu oblężniczego, składającego się z 11 D Landwery, 6 Rez. BP i innych oddziałów przedstawiało się następująco: w rejonie wsi Kapice-Przechody zajął pozycje 18 pułk Landwery z odwodowym 41 rezerwowym batalionem piechoty we wsi Sojczyn; w centrum na rubieży wsi Ciemnoszyje-Białaszewo-Klimaszewnica znajdowało się gros sił niemieckich w postaci 5 i 75 pułku landwery, 249 i 266 rez pp oraz 33 pułku fizylierów, we wsi Łojki stanął odwodowy 44 pp i 147 rezerwowi

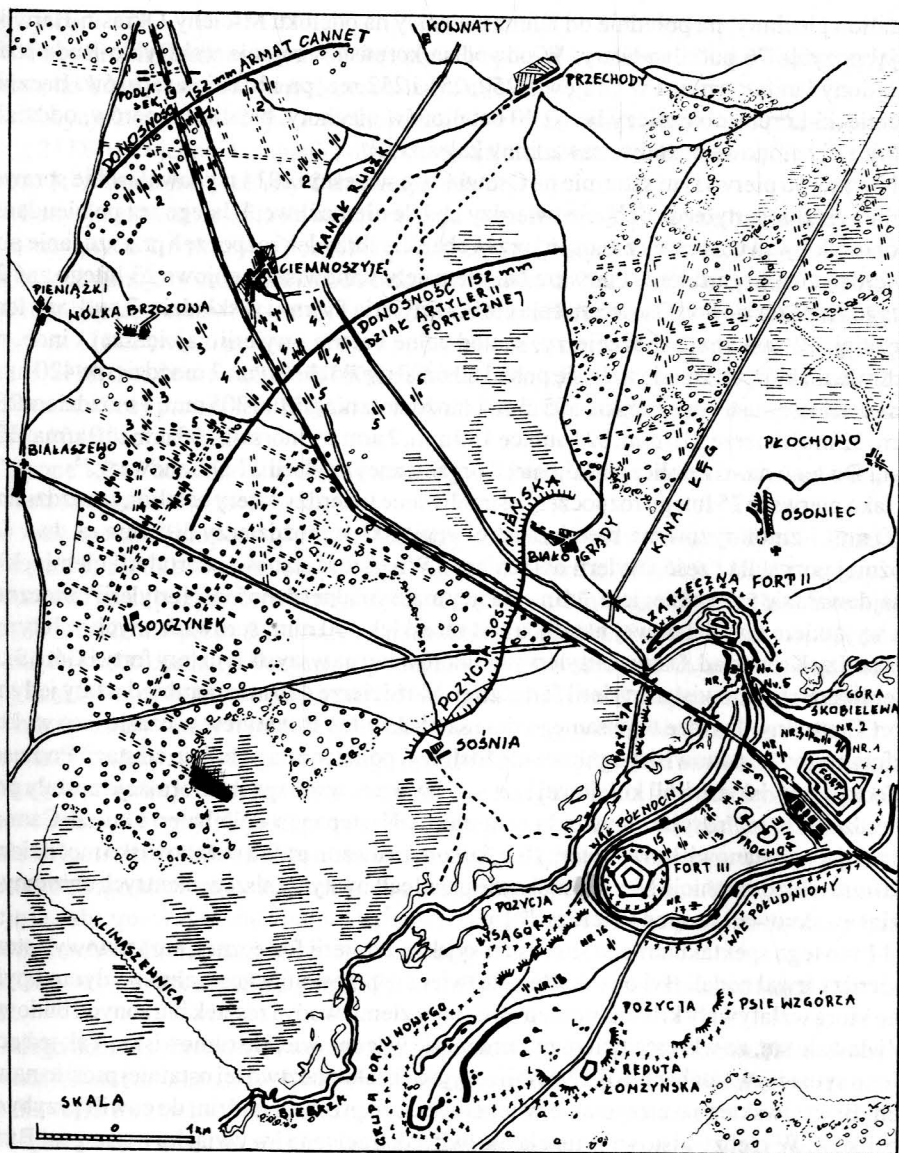
batalion piechoty; na południe od Klimaszewnicy na odcinku Mścichy-Okrasin-Barwici zajął pozycje 76 pułk landwery. W odwodzie korpusu w rejonie wsi Dybło-Ruda stały bataliony landszturmu, a w Grajewie 250, 251 i 252 rez. pp i batalion saperów. Łącznie niemiecki korpus oblężniczy liczył 40 batalionów piechoty, batalion saperów, oddziały lotnicze i balonowe oraz dwa szwadrony kawalerii.¹⁴

Niemcy po pierwszym szturmie na Osowiec we wrześniu 1914 r. zdawali sobie sprawę, że bez ciężkiej artylerii zdobycie twierdzy będzie niemożliwe. Dlatego też po nieudanej próbie zdobycia umocnień z marszu i przez obejście skrzydeł, rozpoczęli przerzucanie pod twierdzę ciężkiej artylerii. Pierwsze baterie zajęły stanowiska ogniowe 23 lutego zaś 27 lutego znalazła się pod Osowcem cała ciężka artyleria 8 Armii w składzie: 7 pułk artylerii ciężkiej, 12 saski pułk moździerzy, samodzielne baterie artylerii najcięższej i inne, na uzbrojeniu których znajdowało się ponad 80 dział ciężkich w tym: 2 moździerze 420 mm, 4 moździerze austro-węgierskie 305 mm, 1 moździerz niemiecki 305 mm, 1 moździerz 280 mm, 32 moździerze 210 mm, 32 haubice 150 mm, 2 armaty morskie 150 mm i 10 armat 100 mm. Do tego należy doliczyć 7,5 baterii organicznej artylerii 11 D Landwery.¹⁵

Jako pierwsze 25 lutego rozpoczęły ostrzeliwanie twierdzy cztery bataliony moździerzy 210 mm i zmotoryzowana bateria austro-węgierskich moździerzy 305 mm, a dwa dni później pozostała część artylerii oblężniczej. Większość stanowisk artylerii niemieckiej znajdowała się poza zasięgiem, lub na granicy maksymalnej donośności artylerii fortecznej, za wyjątkiem dwudziałowej baterii armat morskich 150 mm, sprowadzonych w lutym z Twierdzy Kronsztad. Ostrzał artyleryjski skierowano na wszystkie cztery forty i Górę Skobielewa oraz stanowiska artylerii fortecznej. Moździerze 420 mm bombardowały jedynie Fort Centralny. Jeszcze tego samego dnia sztabkapitan Bohatyrew w czasie lotu wykrył i sfotografował stanowiska ogniowe moździerzy, położone na południe od stacji Podlasek między torowiskiem linii kolejowej i szosą. Uzyskane w ten sposób informacje zostały potwierdzone przez rosyjski wywiad agenturalny. Następnego dnia bateria armat Cannet, strzelająca ze stanowisk przy baterii Nr 9, kilkoma salwami trafiła w stanowisko moździerzy 420 mm i skład amunicji. Niemcy w obawie przed całkowitym zniszczeniem tych ogromnych dział ewakuowali je spod twierdzy.¹⁶

Mimo tego spektakularnego sukcesu rosyjskiej artylerii fortecznej, huraganowy ostrzał twierdzy trwał nadal. Był on tak silny, że twierdzę przesłoniła gęsta chmura dymu i pyłu, nad którą wznosiły się kilkunastometrowe słupy ziemi, wody i resztek burzonych budowli. Wydawało się, że wkrótce twierdza zamieni się w jedno wielkie rumowisko. Tak też oceniono sytuację w sztabach 10 i 12 Armii rosyjskich. Dowództwo tej ostatniej prosiło nawet gen. Brzozowskiego o utrzymanie twierdzy jeszcze przez 48 godzin, do chwili przybycia posiłków. W rzeczywistości sytuacja nie była tak tragiczna i w związku z tym gen. Brzozowski nie skorzystał z obiecanej pomocy.¹⁷

Podczas bombardowania w bardzo trudnym położeniu znalazła się artyleria forteczna, która znajdowała się pod ciągłym ostrzałem, natomiast sama z powodu małej donośności dział nie mogła zwalczać baterii oblężniczych. W związku z tym ograniczono jej zadania do zwalczania baterii wysuniętych i organizacji ognia zaporowego przed pozycją sośnieńską.

Mapa nr 10. Stanowiska artylerii oblężniczej i fortecznej 25.II.-6.III.1915 r.

LEGENDA

1 bateria moździerzy 420 mm	4 baterie dział 150 mm
2 bateria moździerzy 210 mm	5 baterie artylerii lekkiej
3 baterie moździerzy 305 mm	Nr 1-18 baterie artylerii fortecznej

Najbardziej aktywne były baterie stałe Nr 4, 11, 12, 15, haubica w wieży pancernej i bateria armat Cannel. Dzięki dobrej współpracy z kompanią aeronautyczną udało się artylerii rosyjskiej zniszczyć kilka baterii przeciwnika. Intensywna i owocna działalność lotnictwa fortecznego spowodowała, że Niemcy sprowadzili pod twierdzę kilka dział przeciwlotniczych.¹⁸

W wyniku intensywnego bombardowania w twierdzy uległy zniszczeniu 54 domy i budynki konstrukcji drewnianej i murowanej, 7 mostów, 17 ceglanych i 3 betonowe kazamaty, a 18 zostało uszkodzonych, rozbito dwa pancerne stanowiska obserwacyjne, uszkodzono 12 ciężkich, trzy przeciwstrumowe działa i jedno w kaponierze Nr 5, rozbito baterie Nr 3, 16, 18, całkowitemu zniszczeniu uległy napowietrzne linie łączności, na licznych odcinkach zniszczeniu uległy zasieki, kraty forteczne, okopy, drogi, niewielkie odcinki wałów i stanowiska bojowe na wałach.

Natomiast nie udało się Niemcom zniszczyć ani jednego obiektu ważnego dla obrony fortu lub twierdzy, mimo że pociski trafiały i w takie budowle. Przykładem mogą być koszary Nr 38 w szyi Fortu I, w który trafił pocisk 420 mm i wieża pancerna na Górze Skobielewa trafiona kilkoma pociskami, a mimo to żaden z tych obiektów nie został zniszczony. Bardzo małe straty poniosła piechota rosyjska, gdyż oblegający nie ostrzeliwali pozycji sośnieńskiej, goniądzkiej, obszaru tyłowego i pozycji na skrzydłach twierdzy. Poza tym w samej twierdzy nie zostały zniszczone ani koszary, ani schrony pogotowia.¹⁹

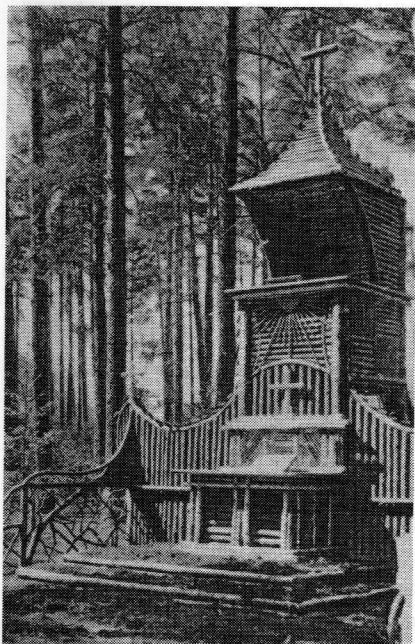
Tak więc rezultat bombardowania artyleryjskiego twierdzy mimo zużycia ogromnych ilości amunicji był praktycznie żaden. Nie udało się zniszczyć ani obezwładnić ani jednego fortu, ani artylerii fortecznej. Także natarcie piechoty niemieckiej na pozycję sośnieńską nie przyniosło pożądanych sukcesów. Po uporczywych walkach oddziały szturmowe zdołały jedynie zbliżyć własne pozycje do rosyjskich.²⁰

Kłopoty z zaopatrzeniem artylerii w amunicję, nikłe rezultaty bombardowania i szturm oraz duże straty i zmęczenie oddziałów piechoty, spowodowało, że 3 marca intensywność ostrzału twierdzy znacznie zmalała, a 6 marca dowództwo niemieckie zdecydowało o przerwaniu szturm. Wkrótce wycofano spod twierdzy część dział ciężkiej artylerii i piechoty. Pod twierdzą pozostały jedynie działa o kalibrze do 210 mm i około 20 batalionów piechoty. Po przerwaniu szturm także Rosjanie wycofali z twierdzy część wojsk, natomiast do macierzystej 57 Rez. DP nadal broniącej Osowca powrócił 225 Liwieński pp.

Od tej pory obie walczące strony przystąpiły do rozbudowy inżynieryjnej swoich pozycji. Obrońcy w pierwszej kolejności przystąpili do naprawy zniszczeń powstałych w wyniku bombardowania. Później wzięli się do rozbudowy linii przeszkód, budowy ciężkich polowych schronów pogotowia i zapasowych baterii. Podobne prace prowadzili Niemcy, którzy także rozbudowywali linie zapór, budowali polowe schrony pogotowia, wykorzystując przy tym gotowe elementy betonowe i osłony pancerne.

Nie ucichły też całkowicie walki, chociaż ich intensywność była już znacznie mniejsza.

W marcu trwała pod Osowcem jedynie wymiana ognia artyleryjskiego. I tak 16 marca artyleria forteczna uszkodziła kilka dział oblężniczych, a 14 i 24 marca zmusiła do zaprzestania ostrzału baterie znajdujące się w jej zasięgu.

Niemiecki oltarz polowy. Las Ruda 1915 r.

W kwietniu oprócz wymiany ognia artyleryjskiego, oddziały 11 D Landwery dwukrotnie próbowały przełamać pozycję sośnieńską. Wieczorem 21 kwietnia oddziały niemieckie uderzyły na Sośnię. obrońcy nie dali się jednak zaskoczyć i zmusili Niemców do odwrotu na pozycje wyjściowe. Po raz drugi oddziały niemieckie zaatakowały pozycję sośnieńską 29 kwietnia około godziny 21 w dwóch kolejnych natarciach. Obydwa załamały się w ogniu rosyjskiej obrony, przy czym nacierający ponieśli duże straty. Kolejne uderzenie skierowane 1 maja na Sośnię, w sile jednego batalionu piechoty, załamało się w ogniu artylerii fortecznej. Także w dniu 27 maja nacierających Niemców odparła artyleria twierdzy. Dzień wcześniej na wschód od Jedwabnego Niemcy przeprowadzili atak gazowy. Próbowali w ten sposób przełamać tu linię frontu i zdobyć przeprawę pod Wizną. Natarcie nie powiodło się i atakujące oddziały musiały się cofnąć na pozycje wyjściowe.

2,5,9 i 15 czerwca artyleria obłężnicza intensywnie ostrzeliwała twierdzę, w tym także pociskami zapalającymi. Artyleria forteczna odpowiadała silnym, a 15 czerwca także bardzo

celnym ogniem, który zmusił nieprzyjacielskie baterie do przerywania ostrzału.

2 lipca Niemcy próbowali obejść pozycję sośnieńską po wcześniej zbudowanej przez siebie grobli ze wsi Kapice do Wólki Piasecznej. obrońcy pododcinka Wólka Piaseczna nie dali się zaskoczyć i odrzucili atakujących na pozycje wyjściowe. W nocy z 9 na 10 lipca garnizon twierdzy przeprowadził udany wypad, w wyniku którego zostały zniszczone niemieckie galerie minowe. Następnej nocy niemieccy saperzy zbudowali most przez Biebrzę, u wylotu Grobli Honczarowskiej, na południe od wsi Brzostowo. Reakcja rosyjska była natychmiastowa. Most został rozbity ogniem dział, a jego resztki rozebrali rosyjscy zwiadowcy. Kilka dni później 13 lipca przez cały dzień trwała gwałtowna wymiana ognia pomiędzy artylerią niemiecką i rosyjską.²¹

4. Trzeci szturm. Ewakuacja Twierdzy.

Wiosną 1915 r. wojska niemieckie rozpoczęły przygotowania do ofensywy na froncie wschodnim, a 2 lipca w Poznaniu cesarz Wilhelm II zatwierdził jej plan. Głównym jej celem było wyparcie wojsk rosyjskich jak najdalej na wschód, w tym przełamanie linii Kowno-Grodno-Brześć Litewski - rzeka Bug. Zadanie to miały zrealizować 10,8,12 Armie na północy, 9 Armia i grupa gen. Woyscha w centrum, 4 Armia austro-węgierska i 11 Armia niemiecka na południu.

13 lipca 12 Armia gen. M. v. Galwitza rozpoczęła natarcie pod Przasnyszem. Już 20 lipca wojska niemieckie wyszły nad Narew między Różanem a Pułtuskiem, a 22 lipca pod Ostrołęką. 24 lipca wojska rosyjskie 1 i 12 A wycofują się z Różana i Pułtuska, a 3 sierpnia z Ostrołęki. Tym samym linia Narwi zostaje przez Niemców przełamana. 5 sierpnia rozpoczyna się ewakuacja wojsk rosyjskich z Warszawy, a 6 sierpnia grupa gen. M. v. Beseler rozpoczyna natarcie w kierunku Twierdzy Modlin.

W centrum grupa gen. Woyscha 17 lipca podchodzi pod twierdzę Dęblin, a 27 lipca forsuje Wisłę.

Na południu 29 lipca grupa armii gen. Mackensena, 4 Armia austro-węgierska i 11 Armia niemiecka przełamały rosyjską linię obrony na południe od Chełma i Lublina i kontynuowały natarcie w kierunku Brześcia Litewskiego. Przełamanie frontu na północy i południu groziło wojskom rosyjskim w Królestwie Polskim okrążeniem. W tej sytuacji, w drugiej połowie lipca, Rosjanie rozpoczynają ewakuację swoich wojsk z Królestwa Polskiego²².

W wyniku pogarszającej się sytuacji na froncie, dowództwo rosyjskie nakazało przygotować twierdzę do obrony okrężnej. W lipcu na rozkaz komendanta twierdzy rozpoczęto budowę pozycji tyłowej na linii Goniądz-Wójtostwo-Downary-Uścianek. Budowa pozycji nie została zakończona z powodu ewakuacji.

W sierpniu Niemcy jeszcze raz próbują zdobyć osowiecką twierdzę. Przygotowania do szturm, tym razem z użyciem gazów bojowych rozpoczęły się w końcu lipca. 26 lipca Niemcy rozpoczęli ustawienie w odległości od 500 do 1000 m od pozycji sośnieńskiej 30 baterii gazowych, liczących razem kilka tysięcy butli chloru. 6 sierpnia wiejący z północnego zachodu wiatr umożliwił przeprowadzenie skutecznego ataku gazowego.

Nieprzyjaciel zajął pozycje wyjściowe w odległości 200-300 m od pozycji rosyjskich: 76 pułk landwery między Sośnią i drogą do Klimaszewnicy z zadaniem ataku na Sośnię, reductę i tyły pozycji sośnieńskiej; 10 pułk landwery i 147 rezerwowego batalionu piechoty nacierają czołowo wzdłuż torowiska linii kolejowej i szosy; 5 pułk landwery i 41 rezerwowego batalionu piechoty atakują w kierunku na Białogrądy. W odwodzie zostawiono 75 pułk landwery i dwa rezerwowe bataliony. Po przełamaniu pozycji sośnieńskiej zadaniem wszystkich oddziałów był atak na pozycję zarzeczną. Wsparcie artyleryjskie miało zapewnić około 30 ciężkich dział i artyleria organiczna 11 D Landwery.

Organizacja obrony na pozycji sośnieńskiej przedstawiała się następująco: w Białogrądach - 1 kompania 226 pp i dwie kompanie pospolitego ruszenia, w centrum - 9,10 i 12 kompania 226 pp i kompania pospolitego ruszenia, w Sośni 11 kompania 226 pp. W obwodzie stała kompania pospolitego ruszenia. Około godziny 4.00 otworzono zawory butli z chlorem i pchana wiatrem chmura szerokości kilku kilometrów i wysokości około 13 m zaczęła przesuwać się w kierunku pozycji rosyjskich. Po 5-10 minutach gaz dotarł do linii ubezpieczeń, gdzie zginęli wszyscy żołnierze. Nieco później chmura gazowa przeszła nad całą pozycją i następnie pchana wiatrem - nad twierdzę. Resztki chmury gazowej dotarły aż do Moniek, około 18 km od linii ustawienia baterii gazowych. Zaraz po otwarciu butli niemiecka artyleria rozpoczęła przygotowanie artyleryjskie ostrzeliwując pozycję sośnieńską, zarzeczną i baterie artylerii fortecznej. Część niemieckich dział

strzelała pociskami napelnionymi gazem bojowym, po czym na sygnał czerwonych rakiet do ataku ruszyła piechota. Obrona rosyjska praktycznie przestała istnieć. Ocalało tylko 40 żołnierzy z 12 kompanii (centrum pozycji) i 60 żołnierzy w Białogrodach. Działanie 76 pułku po zajęciu Sośni zostało powstrzymane przez resztki 12 kompanii. Pułk ten stracił około 1000 żołnierzy, którzy ulegli zatruciu gazem bojowym. Także na prawym skrzydle resztki załogi broniąc się w okrążeniu zdołały powstrzymać nacierający tu 5 pułk i 41 rezerwowego batalion. Jedynie w centrum Niemcy osiągnęli sukces. 18 pułk landwery sformował niebronione pozycje i szybko posuwał się naprzód. Mimo wysiłków dowódcy pozycji sośnieńskiej kompania odwodowa, zdemoralizowana dużymi stratami, nie zdołała powstrzymać Niemców. Jednak sztab obrony twierdzy działał sprawnie. Wydano rozkazy artylerii fortecznej i dowódcy pozycji zarzecznej, który do kontrataku miał rzucić wszystkie posiadane siły. W tym krytycznym momencie artyleria forteczna otworzyła silny ogień zaporowy, który rozproszył drugi rzut nacierającej piechoty nieprzyjaciela i odciął oddziały niemieckie, które przeszły pozycję sośnieńską. Pierwsza wykonała kontratak kompania zwiadowców ze wsi Budne, która uniemożliwiła 41 rez. batalionowi obejście prawego skrzydła pododcinka Białogrody. Następnie z pozycji zarzecznej kontratakowały 8, 13, 14 kompania 226 Ziemiańskiego pp. 13 kompania atakująca wzdłuż toru kolejowego, odrzuciła Niemców atakiem na bagnety, a 8 kompania zajęła w tym czasie centrum pozycji sośnieńskiej. W rękach Niemców pozostał tylko dwór Leonów. Ażeby jak najszybciej odzyskać tę bardzo ważną pozycję, Rosjanie skierowali na nią ogień dziewięciu ciężkich i dwu lekkich baterii oraz ogień ckm z sąsiednich pododcinków. Piechota rosyjska nacierająca rowami łącznikowymi pod ogniem własnej artylerii, po walce wręcz zdobyła także dwór Leonów. W tym czasie kontratak na wieś Sośnię zakończył się sukcesem i w ten sposób o godz. 11 przywrócono pierwotny stan posiadania.²³

Mimo odparcia szturm, los twierdzy został przesądzony. Niemiecka ofensywa coraz szybciej spychała wojska rosyjskie na wschód. Na początku drugiej połowy sierpnia linia frontu przebiegała po linii Osowiec-Strękowa Góra-Tykocin-Kodeń.

22 sierpnia oddziały niemieckie sforsowały Biebrzę w rejonie Strękowej Góry i przecięły linię kolejową Białystok-Osowiec.

Rozkaz o ewakuacji i zniszczeniu twierdzy gen. Brzozowski otrzymał 18 sierpnia. Początkowo ewakuacja odbywała się linią kolejową do Białegostoku, dokąd zdołało odjechać kilka pociągów. Po kilku dniach, z powodu przecięcia przez Niemców linii kolejowej w okolicach Knyszyna, ewakuacja mogła się odbywać jedynie szosą do Grodna. Największym problemem z powodu braku dostatecznej ilości zaprzęgów było wywiezienie ciężkich dział. Tak więc działa ciągnęli aż do Grodna sami artylerzyści, którym przydzielono do pomocy żołnierzy pospolitego ruszenia. Sprzęt saperski, magazyny intendencji, część żywności i inne materiały zostały wywiezione do Grodna przy użyciu samochodów i podwód konnych. Część żywności, głównie konserwy rozdano żołnierzom garnizonu.

Oddziały garnizonu po zejściu z poszczególnych odcinków obrony zostały skierowane do Suchowoli. Tutaj pod dowództwem gen. Mikołaja A. Brzozowskiego został z nich sformowany Zbiorczy Korpus Osowiecki, który wraz z artylerią Twierdzy Osowiec został

przeznaczony do obrony Twierdzy Grodna. W skład korpusu nie został włączony Osowiecki Forteczny Zarząd Inżynierii, który skierowano do Pskowa.²⁴

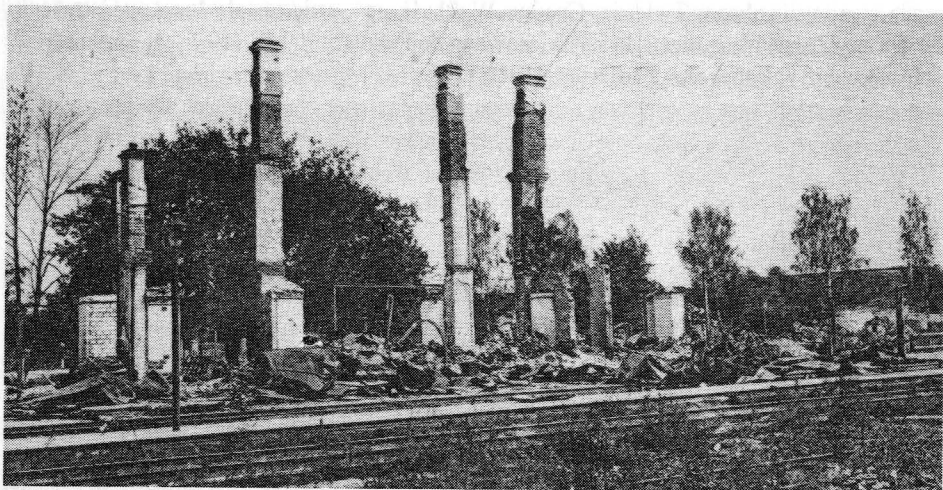
Ewakuację zakończono 22 sierpnia 1915 r.

Fort II po opuszczeniu twierdzy

Równocześnie z prowadzoną ewakuacją przystąpiono do przygotowania zniszczenia twierdzy. W tym celu podzielono twierdzę na sześć odcinków, na których do zniszczenia przygotowano ważniejsze dzieła forteczne:

- 1 odcinek - Fort Centralny; kaponiery i półkaponiery Nr 18, 25, 39, 40, koszary Nr 38 i 46 oraz wszystkie budynki mieszkalne.
- 2 odcinek - Góra Skobielewa i przyległe wały forteczne: wieża pancerna haubicy 152 mm, schrony pogotowia, prochownia.
- 3 odcinek - pozycja zarzeczna: koszary Fortu II, schrony pogotowia oraz mosty na Biebrzy i Kanale Rudzkim.
- 4 odcinek - Place d'armes twierdzy między Fortem I i III: betonowe baterie; schrony pogotowia w wale północnym i południowym, koszary i budynki mieszkalne osiedla wojskowego.
- 5 odcinek - Fort Szwedzki: do wysadzenia przeznaczono wszystkie ważniejsze obiekty.
- 6 odcinek - Grupa Fortu Nowego: koszary Fortu IV, wszystkie schrony pogotowia i prochownię.

Dworzec kolejowy po ewakuacji twierdzy

Ponadto w Downarach zniszczono koszary. Do wysadzenia budowli użyto nitrocelulozy (piroksyliny), której zapasy w prochowniach twierdzy były dostatecznie duże. Do większych dzieł fortecznych zakładano ładunki rzędu 1000-1500 kg, na przykład do wysadzania koszar Nr 46 w Forcie Centralnym użyto 1200 kg nitrocelulozy.

23 sierpnia w twierdzy pozostali tylko oficerowie zarządu inżynierii, dwie kompanie saperów i obsługa czterech armat 152 mm, które dla zmylenia Niemców cały dzień prowadziły intensywny ogień. O godzinie 19.00 zostały podpalone budynki mieszkalne, a godzinę później saperzy rozpoczęli wysadzanie zgodnie z opracowanym harmonogramem kolejnych obiektów fortecznych. W tym momencie Niemcy, którzy zorientowali się w zamiarach Rosjan, położyli ogień artyleryjski na całą twierdzę, chcąc w ten sposób przeszkodzić w zniszczeniu twierdzy. Było już jednak za późno, większość obiektów zostało zniszczonych. Po zniszczeniu dział artyleryjski i saperzy odeszli przez Wójtostwo do Suchowoli, gdzie dołączyli do macierzystych jednostek. Rankiem 25 sierpnia Niemcy zajęli ruiny osowieckiej twierdzy.²⁵

Podsumowując walki w latach 1914-1915 należy zaznaczyć, że tak efektywna obrona twierdzy była możliwa dzięki następującym czynnikom:

- doskonałej organizacji dowództwa twierdzy, które nawet w najbardziej krytycznych momentach walki panowało nad ogólną sytuacją,
- oddziałom garnizonu twierdzy, który przez cały czas przejawiał ogromną wolę walki,
- perfekcyjnemu współdziałaniu poszczególnych rodzajów broni wchodzących w skład garnizonu: artylerii, piechoty, lotnictwa fortecznego, łączności i saperów,
- dobrze rozplanowanym i odpornym na bombardowanie artyleryjskie umocnieniom twierdzy,
- stałej i bezpiecznej łączności z obszarem tyłowym, dzięki któremu na bieżąco wzmac-

Wysadzony schron na międzypolu Fortu I - III

niano garnizon twierdzy, uzupełniono zapasy, ewakuowano rannych itp.

- obezwładnieniu niemieckiej baterii moździerzy 420 mm

Dodatkowym czynnikiem działającym na korzyść obrońców były błędy popełnione przez Niemców, do których należy zaliczyć:

- zbyt szybkie wycofanie z pola walki moździerzy 420 mm,
- bierne oczekiwanie na artylerię oblężniczą w dniach 22-25 lutego, kiedy rowy forteczne Biebrzy i znaczna część bagien zamarzała,
- niemiecka artyleria oblężnicza w dniach 25 luty - 8 marzec 1915 r. prowadziła ostrzał jedynie w ciągu dnia, co pozwoliło obrońcom na naprawę w ciągu nocy najważniejszych zniszczeń i dowóz zaopatrzenia,
- mało zdecydowane działanie w czasie szturmów z użyciem gazów bojowych, kiedy to nawet po odbiciu przez Rosjan pozycji sośnieńskiej, garnizon twierdzy praktycznie nie był zdolny do dalszej walki.

Przypisy:

1. Bartnowski W., Potencjał militarny Rosji przed I wojną światową i podczas wojny w konfrontacji z rzeczywistością, [w:] Rosja w okresie I wojny światowej i rewolucji lutowej, Warszawa 1977, s. 55; Cichowicz J., Strategiczne położenie Rosji podczas okresu mobilizacyjnego w 1914 r., "Bellona", 1922, t. VI, z. 1, s. 45; Rostunov I.I., Russkij front pervoj mirovoj wojny, Moskwa 1976, s. 108.
2. Dobroński A., Rosyjska Twierdza Osowiec, [w:] Z przeszłości Grajewa i okolic, Grajewo

1988, s. 42.

3. Prace fortyfikacyjne na wszystkich pozycjach opisane na podstawie: Chmelkov S.A. Uzly..., s. 4-20; Chmelkov S., Borba..., s. 13-31.
4. Barsukov E., op. cit., s. 206, 241.
5. Bohatyrew M., op. cit., s. 192.
6. Dobroński A., op. cit., s. 45.
7. Obrona Osowca. Očerki voennyh dejstvij pod krepostju v sentjabre 1914 g., "Letpis Vojny 1914-1915", 1915, Nr 23, s. 365-370; Klokačev P., Rol krepostej v evropejskoj vojnie 1914 g., "Inženernyj Žurnal", 1914, Nr 11-12, s. 1015; Für Vaterland und Ehre, Hamburg b.r.w., s. 287,309,408; Immanuel F., 20 Monate Krieg, Volkstümliche Darstellung des Weltkriegs vom August 1914 bis Marz 1916, Leipzig, brw, s. 79.
8. Chmelkov S., Borba..., s. 31,34.
9. Dobroński A., op. cit., s. 46; Chmelkov S., Borba..., s. 47-49.
10. Dobroński A., op. cit., s. 47.
11. Chmelkov S., Borba..., s. 49-51; Der Weltkampf um Ehre und Recht, t. 1, Leipzig, b.r.w., s. 521.
12. Chmelkov S., Borba..., s. 53-56; der Weltkamf..., s. 532.
13. Chmelkov S., Borba..., s. 58-59.
14. Tamże, s. 57-58.
15. Ciałowicz J., Fortyfikacje na ziemiach polskich w czasie pierwszej wojny światowej [w:] "Studia i Materiały do Historii Wojskowości", t. XII, 1966, s. 272; Chmelkov S., Borba..., s. 58. W artykułach J. Ciałowicza wymieniony jest tylko jeden moździerz 420 mm, natomiast Chmelkov podaje, że było ich na pewno dwa, a dwa dalsze - prawdopodobnie.
16. Bohatyrew M., op. cit., s. 197; Chmelkov S., Borba..., s. 66-67. Moździerze 420 mm wystrzeliły co najmniej 30 pocisków.
17. Chmelkov S., Borba... s. 62,64; Dobroński A., op. cit., s. 50.
18. Chmelkov S., Borba..., s. 66-67; Bohatyrew M., op. cit., s. 197.
19. Chmelkov S., Borba..., s. 66.
20. Der Weltkrieg 1914-1918, t. VII, Berlin 1931, s. 286.
21. Walki o twierdzę od marca do 13 lipca opracowano na podstawie: Dnevnik vojny, "Inženernyj Žurnal", 1915, nr 4, s. 79-91; nr 5, s. 106-117; nr 6-7, s. 141-185.
22. Zgórnjak M., 1914-1918. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej, Kraków 1987, s. 179; Ciałowicz J., Fortyfikacje..., op. cit., s. 275-276.
23. Umiastowski R., Wśród trujących mgieł. Opowieść o wojnie gazowej, Warszawa 1933, s. 66; Dworniczak K., Śmierć niesiona wiatrem, "Kontakty", 1987, nr. 17, s. 5., Chmelkov S., Borba..., s. 76-81; Spalek, Obrona Osowca, "Saper i Inżynier Wojskowy", 1926, nr 10-11, s. 1459-1460.
24. Chmelkov S., Borba..., s. 82,84; Plesevenja A., op. cit., s. 3.
25. Chmelkov S., Borba..., s. 84
26. Tamże, s. 84-85.

ROZDZIAŁ III

MIĘDZY RZESZĄ NIEMIECKĄ A ROSJĄ RADZIECKĄ (1918 - 1920)

1. Wojsko Polskie w twierdzy

Nowy rozdział w historii Osowca otworzył wypadki listopadowe 1918 r., kiedy to na terenie dawnego Królestwa Polskiego i Galicji rozbrojono okupantów i rozpoczęto tworzenie niepodległego państwa polskiego. Na terenie północnego Mazowsza i Białostockizny akcja rozbrajania Niemców przebiegała następująco: 11 listopada po krótkich walkach odebrano broń okupantom w Łomży i następnie akcja usuwania okupantów rozprzestrzeniła się na północ i północny wschód. Jeszcze tego samego dnia rozbrojono Niemców bez walki w Jedwabnem i Rajgrodzie, w nocy z 11 na 12 w Wiźnie i okolicznych wsiach, 12 listopada w Radziłowie i Grajewie, 13 w Szczuczynie. W dniach 11-13 listopada oddziały polskie próbowały rozbroić Niemców w Białymstoku, jednak po krótkiej walce zostały wyparte z miasta aż za rzekę Narew do Łap.¹

Nie doszło także do zajęcia Twierdzy Osowiec ze względu na duży garnizon niemiecki, wrogie nastawiony do Polaków.

Tymczasem na okupowanych terenach Ukrainy, Białorusi i Litwy stacjonowała kilkusetosobna niemiecka armia okupacyjna. Na skutek oswobodzenia przez oddziały polskie obszaru dawnego Królestwa Polskiego i Galicji przecięto Niemcom drogi ewakuacji ze wschodu przez Warszawę, Lublin i Kraków. Po zajęciu przez Polaków Grajewa i przejściowo Białegostoku zagrożona została ostatnia, w miarę krótka, droga ewakuacji do Niemiec przez Prusy Wschodnie.

Nic więc dziwnego, że dowództwo niemieckie całą swoją uwagę skierowało na odzyskanie kontroli i utrzymanie linii kolejowej Brześć-Białystok-Grajewo-Elk. Niemcy zażądali nawet oddania do swojej dyspozycji linii kolejowej Grodno-Warszawa-Skalmierzyce i Brześć-Warszawa-Częstochowa, gdyż - jak twierdzili - zajęcie Grajewa uniemożliwiło ewakuację linią kolejową Brześć-Białystok-Grajewo-Elk.

Trudną sprawę ewakuacji wojsk niemieckich z Ukrainy starano się jednak rozwiązać w drodze pertraktacji. 24 listopada podpisano umowę w Kownie, na mocy której w zamian za czasowe oddanie Grajewa Niemcy ostatecznie zgodzili się na wycofanie swoich wojsk linią kolejową Brześć-Białystok-Grajewo-Elk, rezygnując tym samym z ewakuacji przez tereny leżące na zachód od tej linii. W sprawie tej prowadzono jeszcze kilkakrotnie pertraktacje i ostatecznie kwestię tę uregulowano umową z 5 lutego 1919 r. w Białymstoku. Wycofywanie jednostek niemieckich z Ukrainy i Białorusi przez Osowiec było nadzorowane przez polskiego komendanta twierdzy i polskiego komisarza w Grajewie.²

W wyniku tych pertraktacji, w zamian za przekazanie Grajewa, w twierdzy osowieckiej została rozmieszczona polska placówka wojskowa. Pierwszy polski oddział wywiadowczy, składający się z jednego oficera-ppor. Ciacha i dwóch szeregowców, znalazł się w twierdzy już 12 listopada 1918 r. Dopiero jednak w wyniku zawartych umów Niemcy zezwolili na pobyt w twierdzy oddziału składającego się z 15 oficerów i żołnierzy. Z czasem oddział liczył 2-3 oficerów i 20 żołnierzy.³

Zadaniem placówki była obrona dzieł fortecznych przed zniszczeniem i dewastacją, oraz zwalczanie przemytu do niemieckiej strefy okupacyjnej. W tym czasie niemiecki garnizon w twierdzy liczył około 700 oficerów i żołnierzy uzbrojonych w 14 karabinów maszynowych. Zrewolucjonizowany garnizon niemiecki wrogo odnosił się do Polaków, nie było więc mowy o jakiegokolwiek współpracy między "dwoma garnizonami" twierdzy.⁴

Oprócz wymienionych już zadań oddział miał się zajmować prowadzeniem działań wywiadowczych, to znaczy zbieraniem informacji o oddziałach niemieckich stacjonujących w twierdzy i okolicy, oraz o transportach ewakuacyjnych. Ewakuacja niemiecka z Ukrainy i Białorusi uległa nasileniu w połowie stycznia 1919 r., co wiernie oddaje raport informacyjny z Osowca: "Przez Osowiec przechodzi dziennie około 30 pociągów niemieckich przeważnie towarowych, wiozących bydło, świnie, konie, kolejki wąskotorowe, samochody, aeroplany. Szosą wzdłuż kolei przechodzą taborzy i konie (dziennie około 500 wozów i 2 tys. koni). Rekwizycji w granicach Królestwa Kongresowego Niemcy nie prowadzą, za to w Ober-Oście rekwirują bydło i konie..."⁵

Z dnia na dzień kurczył się zasięg niemieckiej okupacji na wschodzie; 10 lutego 1919 r. wojska niemieckie opuszczają Brześć, zaś 18 lutego Białystok. Opuszczone miejscowości natychmiast zostały zajęte przez oddziały Wojska Polskiego.

Opuszczenie przez Niemców Osowca było już tylko kwestią dni; rozpoczęto ewakuację zapasów zgromadzonych w magazynach, a także stopniowo garnizonu. Sprzęt i uzbrojenie, którego z różnych względów nie można było zabrać, został zatopiony w kanałach i rowach fortecznych. Ostatni oddział niemiecki w twierdzy przed odjazdem transportu w nocy z 22 na 23 lutego przystąpił do podpalenia koszar i domów w twierdzy. Działania te przerwała

Część północna Fortu I. 1915 r.

półkompania ppor. Zdrojewskiego z 1 batalionu 33 pułku piechoty, która wyparła Niemców z twierdzy. Dzięki podjętej akcji spaliło się tylko kilkanaście budynków.⁶

Twierdza w chwili zajęcia przez Wojsko Polskie znajdowała się w nie najlepszym stanie technicznym. Część budowli została uszkodzona lub zniszczona w czasie walki w latach 1914-1915. Niektóre dzieła forteczne zostały wysadzone w sierpniu 1915 r. przez wojska rosyjskie. Jednak największych spustoszeń dokonali Niemcy w okresie od jesieni 1918 r. do 23 lutego 1919 r., kiedy to wycofujące się oddziały systematycznie dewastowały twierdzę. Także mieszkańcy okolicznych wsi przyczynili się do dzieła zniszczenia, rozsiewając wyposażenie budynków, pozyskując z rozbiórkę cegłę i elementy żelazne.

Pierwszym polskim dowódcą i organizatorem twierdzy został mianowany płk Jerzy Altfater. Równocześnie rozkazem Sztabu Generalnego Wojska Polskiego został zwiększony etat garnizonu. W jego skład wchodziło: Dowództwo Twierdzy Osowiec, oficer placu, oficer służby łączności, oficer inżynierii, posterunek żandarmerii, zarząd kwaterunkowy, lekarz twierdzy i izba chorych oraz kompania sztabowa, licząca 80 oficerów i żołnierzy, mająca na uzbrojeniu 4 ciężkie karabiny maszynowe. Równocześnie otrzymano pierwsze zadania: osłonę granicy z Prusami Wschodnimi na odcinku Szczuczyn-Grajewo-Rajgród, przywrócenie wartości bojowej dzieł fortecznych, ochronę budowli przed dewastacją ze strony ludności cywilnej.⁷ Nie były to zadania proste, zważywszy, że obszar twierdzy obejmował 1259,5 ha i w znacznej części pokryty był lasem. Łącznie na terenie gruntów fortecznych znajdowało się ponad 1000 większych obiektów.⁸

Do pierwszych prac na terenie twierdzy przystąpiono zaraz po przekazaniu przez Niemców części umocnień "polskiemu garnizonowi". 18 stycznia 1919 r. do Osowca został wysłany na polecenie Departamentu III MSWoj. por. Wilk z Zarządu Fortyfikacyjnego DOG Warszawa. Jego zadaniem było zebranie danych potrzebnych do sporządzenia mapy, zbadania stanu, w jakim znajdowała się twierdza oraz sprawdzenie, czy byłoby możliwe przekazanie ze zniszczonych obiektów materiałów budowlanych na wzniesienie budowy gimnazjum w Goniądzu. 29 stycznia po wykonaniu tych zadań, por. Wilk wrócił do Warszawy.⁹ Po przejściu całej twierdzy przystąpiono do prac porządkowych i remontu zdemolowanych koszar i innych budowli. Największego dzieła zniszczenia dokonali okupanci w Forcie Centralnym, gdzie część zabudowań wymagała kapitalnego remontu. Należy jednak zaznaczyć, że duża część budynków zachowała się w dość dobrym stanie technicznym.¹⁰ W marcu 1919 r. przystąpiono do wydobywania materiałów wybuchowych, zatopionych przez Niemców w czasie ewakuacji twierdzy w rowie fortecznym jednego z fortów. Pracami tymi kierował oficer saperów z Zarządu Fortyfikacyjnego DOG Warszawa. Wydobyto w ten sposób: piroksyliny - 631 kg, dynamitu - 119 kg, spłonek - 6 skrzyń, granatów ręcznych produkcji rosyjskiej, niemieckiej i francuskiej - 3862 szt., zapalników do granatów ręcznych - 3610 szt., zapalników artyleryjskich - 971 oraz dwie łodzie pontonowe. Materiały po segregacji i zabezpieczeniu zostały wysłane do Głównych Składow Zaopatrzenia w Warszawie (spłonki artyleryjskie), Składow Artyleryjskich w Twierdzy Dęblin (granaty ręczne i zapalniki), Składow Artyleryjskich DOG Poznań, granaty i zapalniki. Równocześnie rozpoczęto zbieranie z terenów fortecznych niewybuchów i amunicji.¹¹

Wkrótce intensywność prac porządkowo-remontowych zmalała, a część z nich przerwano.

2. W składzie frontu przeciwniemieckiego

W maju 1919 r. po zakwestionowaniu przez Niemców projektu traktatu pokojowego powstała realna groźba wojny polsko-niemieckiej. Wzdłuż całej granicy następowała koncentracja wojsk niemieckich. W związku z narastającą groźbą wojny Naczelne Dowództwo WP dyrektywą z dnia 22 maja utworzyło front przeciwniemiecki. Został on podzielony na pięć odcinków, obsadzonych przez następujące związki operacyjne: skrajne prawe skrzydło zajmowała część Frontu Litewsko-Białoruskiego, następnie Front Mazowiecki, Wielkopolski, Śląski i Cieszyński. 24 maja cały front przeciwniemiecki został podporządkowany pod względem operacyjnym Nacelnemu Dowództwu Wojska Polskiego.

Zadaniem Frontu Mazowieckiego było zabezpieczenie granicy z Prusami Wschodnimi. Na lewym skrzydle linią rozgraniczenia między Frontem Mazowieckim a Litewsko-Białoruskim była wschodnia granica powiatów bielskiego i białostockiego, Kanał Augustowski od Biebrzy do wysokości jezior Tajno, Drenstwo, Rajgrodzkie, Selment i miasto Rajgród (włącznie). Linia rozgraniczenia na prawym skrzydle między Frontem Mazowieckim a Wielkopolskim przebiegała wzdłuż Wisły i dalej do granicy Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Poznańskiego koło Węglowic.¹² Dowódcą frontu został mianowany gen. Emmanuel Massenet, dotychczasowy dowódca III Korpusu Strzelców Armii gen. J. Hallera. W skład frontu wchodziły następujące wielkie jednostki: Dywizja Instrucyjna, 3 Dywizja Strzelców, 6 DS i 8 Dywizja Piechoty, będąca w stadium formowania. W skład 8 DP wchodziła 15 BP, złożona z 13 i 33 pp oraz 16 BP, składająca się z 21 i 36 pp. Dowódcą dywizji był gen. ppor. Stanisław Sauryn, szefem sztabu płk Stanisław Augustyn, 15 BP dowodził płk Bronisław Kapliński, a 16 BP płk Bolesław Jaźwiński. W końcu maja rozpoczęto koncentrację głównych sił dywizji w Białymstoku, gdzie stacjonowało między innymi dowództwo i sztab, oraz w rejonie Knyszyna. Straż przednią wysunięto do twierdzy Osowiec, a oddziały osłonowe do Grajewa.¹³ Na początku czerwca postanowiono przenieść 6 DS do grupy odwodowej w rejon Łódź-Koluszki-Zgierz. W związku z tym w miarę postępów w formowaniu i koncentracji 8 DP miała przejąć odcinek obrony 6 DS.¹⁴ Operację tę przeprowadzono w dniach 10-17 czerwca. Od tej pory odcinek 8 DP rociągał się od granicy z Frontem Litewsko-Białoruskim aż po Pułtusk (wyłącznie). Dowództwo i sztab dywizji stacjonowało w Białymstoku. Pas obrony 8 DP został podzielony na dwa odcinki, których miały bronić 15 i 16 BP. Odcinek obrony każdej brygady podzielono na dwa pododcinki pułków piechoty, wzmocnionych artylerią. Pododcinek osowiecki: Szczuczyn-Grajewo-Rajgród, został obsadzony przez 13 pp pod dowództwem ppłk. Bolesława Kraupa. Należy dodać, że 13 pp, podobnie jak pozostałe pułki 8 DP, znajdował się w końcowej fazie formowania. Pułk powstał w Krakowie i tam trwała jego organizacja; do chwili osiągnięcia zdolności bojowej część jego pododdziałów nadal tam pozostawała. Następnie zostały one przetrzucane do Osowca, gdzie otrzymywały ostatnie uzupełnienia. Najpierw, jeszcze w kwietniu, dotarło do Osowca dowództwo pułku i III batalionu.¹⁵ 26 maja transportem kolejowym odesłano z Krakowa do Osowca: sztab pułku, I batalion, kompanię ckm, kompa-

nię techniczną i pluton łączności.¹⁶ W Krakowie pozostała jedynie orkiestra pułkowa i batalion zapasowy, z którego, po przeszkoleniu, wysłano do pułku uzupełnienia.¹⁷ I batalion zajął pozycje obronne w twierdzy, zaś III batalion został wycofany do odwodu. Obronę twierdzy wzmocniono czterodziałową baterią 2 pułku artylerii ciężkiej Legionów, uzbrojoną w 100 mm armaty dalekonośne "Cannet".¹⁸ 23 maja skierowano z Rawy Ruskiej do Osowca pociąg pancerny nr 13 "Boruta" do patrolowania i obrony linii kolejowej Białystok-Osowiec-Grajewo.¹⁹ Poza tym w Zambrowie znajdował się odwodowy batalion piechoty, który w wypadku agresji miał działać w kierunku Łomży lub Osowca.²⁰

Początkowo dowódcy twierdzy, oprócz garnizonu, podlegał cały pododcinek; później obowiązki te przejął dowódca XV BP. Po odjeździe 6 DS i objęciu przez 8 DP także odcinka, tzn. Łomża-Pułtusk (wyłącznie), dowództwo 15 BP przeniesiono do Łomży, zaś dowódca osowieckiej twierdzy ponownie przejął pododcinek Szczuczyn-Grajewo-Rajgród.²¹

Zadaniem oddziałów broniących odcinka było: obserwacja granicy, umocnienie linii Biebrzy i przedpola, przygotowanie zniszczeń, zwalczanie wywiadu przeciwnika i zbieranie danych o wojskach niemieckich²². W wypadku agresji Twierdza Osowiec miała stanowić podstawę obrony linii rzeki Biebrzy. Na przedpolu przewidywano tylko prowadzenie działań opóźniających przez oddziały wydzielone, głównie wzdłuż linii kolejowej i szosy Grajewo-Osowiec. Należy zaznaczyć, że Biebrza była pierwszą, a zarazem zasadniczą linią obrony na tym odcinku Frontu Mazowieckiego.

Równocześnie z tworzeniem frontu przeciwniemieckiego NDWP nakazało jak najszybsze umocnienie pozycji obronnych. Na odcinku osowieckim umocnienia budowano wzdłuż Biebrzy na jej lewym brzegu, na przedpolu, ale najwięcej uwagi poświęcono umocnieniu przyczółka mostowego (dawna rosyjska "pozycja zarzeczna"). Podstawą obrony miała być Twierdza Osowiec, w związku z czym maksymalnie przyśpieszono prace przy porządkowaniu terenów fortecznych i przywróceniu obiektom zdolności bojowych. Wzdłuż Biebrzy i na przedpolu budowano system polowych, samodzielnych punktów oporu, powiązanych ze sobą ogniem broni maszynowej. Obsada poszczególnych punktów oporu składała się przeciętnie z plutonu piechoty. Prace rozpoczęto od rozplanowania w terenie punktów oporu, a później wytyczenia narysów okopów i linii przeszkód, które miały składać się co najmniej z dwóch rzędów zapór z drutu kolczastego. Kolejność budowy była odwrotna, najpierw budowano zasieki, później okopy (minimum do pozycji kłęczącej) i stanowiska ckm. Bezpośredni nadzór nad budową fortyfikacji sprawowało Dowództwo Frontu Mazowieckiego.²³

Aby uniemożliwić przy ataku na twierdzę wykorzystanie starych umocnień niemieckich z lat 1914-15, przystąpiono do ich rozbiórki na odcinku od Rogowa do linii rozgraniczenia z Frontem Litewsko-Białoruskim. Rozbiórkę rozpoczęto 24 maja pod kierownictwem Szefa Zarządu Fortyfikacyjnego Twierdzy Osowiec, por. Józefa Tołoczki. Prowadzono głównie rozbiórkę schronów, gdyż okopy uległy już częściowemu zniszczeniu. Część uży-skanych w ten sposób materiałów wykorzystano do budowy własnych pozycji obronnych. Ponadto z przedpola usunięto 272 miny, które wysłano do Głównych Składów Materiałów Wybuchowych w Warszawie i Składów Materiałów Wybuchowych w Zegrzu.²⁴ Aby

utrudnić posuwanie się przeciwnika w razie spodziewanej agresji, przystąpiono do przygotowania zniszczeń na przedpolu głównej linii obrony. Zniszczenia miały objąć w pierwszej kolejności pograniczne linie komunikacyjne, a więc takie obiekty jak linie kolejowe, drogi, mosty, wiadukty, środki komunikacyjne, czyli głównie tabor kolejowy, urządzenia łączności, oraz inne obiekty mogące ułatwić posuwanie się Niemców. Zniszczenia mogły być wykonane tylko na rozkaz dowódcy frontu.²⁵

W Oddziale IV NDWP opracowano plan ewakuacji "Ewa", terenów które mogły być zajęte przez Niemców. Obszar ewakuacyjny podzielono na dwie strefy: pierwsza to tereny położone przed zasadniczą linią obrony; druga miała być określona specjalnym zarządzeniem władz wojskowych i dotyczyła tylko terenów położonych na odcinku Frontu Wielkopolskiego i Śląskiego. Z pierwszej strefy ewakuacja miała rozpocząć się natychmiast, po wydaniu w dniu 26 maja "Instrukcji dla ewakuacji >Ewa< obszaru zagrożonego przez inwazję niemiecką". Na odcinku osowieckim ewakuacja objęłaby tereny leżące na prawym brzegu Biebrzy. Podlegały jej formacje zapasowe, mężczyźni sześciu roczników podlegających poborowi do wojska, jeńcy internowani, część zapasów żywności i bydła, dokumenty urzędowe, zabytki kultury i sztuki oraz inny wartościowy majątek. Urzędnicy i ludność mieli zostać na miejscu. Na skutek protestu władz cywilnych, które obawiały się całkowitej dezorganizacji na terenie podległym ewakuacji i szerzeniu się paniki, wśród ludności, została ona częściowo zaniechana i miała być zrealizowana w chwili wybuchu konfliktu. Do tego czasu miały być prowadzone prace przygotowawcze.²⁶

Dowództwo Frontu Mazowieckiego zakładało, że w razie wybuchu wojny uderzenie niemieckie nie będzie skierowane na odcinek 6 DS, lecz na lewego sąsiada, czyli 3 DS lub też prawego, czyli 8 DP wzdłuż linii Grajewo-Osowiec-Białystok. W związku z tym 6 DS miała działać na korzyść 3 DS lub 8 DP²⁷. W razie konfliktu zbrojnego po wycofaniu 6 DS ma odcinek osowiecki miała przejść z Frontu Litewsko-Białoruskiego 1 DP Leg. Powodem przesunięcia 1 DP Leg w skład Frontu Mazowieckiego, było zajmowanie przez 8 DP zbyt dużego odcinka obrony²⁸. Polski plan na wypadek wojny zakładał w pierwszej fazie działania typowo obronne, jednak w razie pomyślnej sytuacji na froncie brano też pod uwagę zwroty zaczepne, między innymi z Osowca w kierunku na Ełk.²⁹

Na odcinku osowieckim w maju i czerwcu nie doszło do incydentów zbrojnych, mimo że dochodziło do naruszenia granicy przez oddziały niemieckie. Zaobserwowano natomiast koncentrację oddziałów przeciwnika w strefie przygranicznej, wzmacnianie ich bronią maszynową i artylerią, budowę umocnień i przeszkód wzdłuż granicy oraz zmianę posterunków.³⁰ 15 czerwca Niemcy wzmocnili załogę Prostek o 150 żołnierzy; zniszczony został tor kolejowy odcinka między Prostkami i granicą. Przywożone z głębi Prus Wschodnich oddziały były przerzucane na wschód w kierunku Grodna, co w sztabie 8 DP oceniano jako przygotowania do ofensywy na Grodno.³¹

W tym okresie nie dochodziło do starć zbrojnych, lecz na odcinku osowieckim wzięto do niewoli żołnierzy niemieckich.³²

Dopiero w lipcu, już po podpisaniu przez Niemcy traktatu pokojowego, doszło na odcinku do kilku incydentów zbrojnych. 2 lipca Niemcy dokonali wypadu w rejonie Raj-

grodu. W czasie walki zginęło dwóch żołnierzy polskich, a dwóch zostało rannych. Do drugiego, poważniejszego incydentu doszło także w rejonie Rajgrodu, gdzie dwie kompanie Grenzschutzu opanowały, następnie zrabowały, a w końcu podpaliły wieś Tajno. Oddziały te zostały szybko wyparte przez piechotę polską, która odzyskała także część zrabowanego mienia.³³

Napięcie i zagrożenie wojenne na granicy polsko-niemieckiej zaczęło opadać po podpisaniu przez Niemcy 28 czerwca 1919 r. traktatu pokojowego. Zdarzające się na początku lipca zbrojne incydenty graniczne prowokowane przez Niemców, były w większości samowolnymi akcjami niższych oficerów, za które coraz częściej strona niemiecka przeproszała. Normowanie się stosunków polsko-niemieckich spowodowało, że 4 lipca przerwano prace fortyfikacyjne na tyłach, 19 lipca na pierwszej linii obrony, zaś 19 lipca przywrócono komunikację towarową między obu państwami. Od tej chwili rozpoczęto wycofywanie jednostek z frontu przeciwniemieckiego na front wschodni. 8 DP pozostała na swoich dotychczasowych pozycjach do końca lipca. W tym czasie 13 pp otrzymał ostatnie uzupełnienia. Na początku sierpnia 8 DP została podporządkowana, a następnie przerzucona na Front Litewsko-Białoruski.³⁴ 15 sierpnia także 13 pp otrzymał rozkaz wyjazdu na Front Litewsko-Białoruski. Trzy dni później pułk rozpoczął zawagonowanie na stacji kolejowej w Twierdzy Osowiec. Pierwszy transport z dowództwem pułku odjechał o godz. 12 do Lidy. Następnie, o godz. 16 i 20 odjechały dwa kolejne transporty z I i III batalionem.³⁵

Likwidacja Frontu Mazowieckiego nastąpiła 27 października 1919 r. Całkowite zwinięcie frontu miało nastąpić 7 lutego 1920 r. Z dniem likwidacji Front Mazowiecki wszedł w skład Frontu Pomorskiego gen. Stanisława Hallera, którego zadaniem było zajęcie Pomorza przyznanego Polsce na mocy postanowień traktatu wersalskiego.

Mimo, że w okresie istnienia frontu przeciwniemieckiego działalność Dowództwa Twierdzy Osowiec skupiała się na przywróceniu umocnieniu zdolności bojowej, to jednak nie przerwano organizacji służb fortecznych i prac remontowo-budowlanych.

Ostateczne uregulowanie statusu byłych twierdz zaborczych, ich zadań i roli w toczącej się wojnie, i w przyszłości nastąpiło na początku 1920 r. po kilkumiesięcznej dyskusji w naczelnych władzach wojskowych.³⁶ Rozkazem MSWoj. z 20 stycznia 1920 r. utworzono następujące obozy warowne: Kraków, Poznań, Przemyśl, Toruń z Grudziądzem i Chełmem, Grodno, Brześć nad Bugiem, Modlin, Osowiec i Dęblin.

Struktura Organizacyjna Dowództwa Obozu Warownego³⁷

Szef Sztabu				
Oficer Org.	Oficer Oper.	Adiutant Kancelaria	Szef Łączności Szef Inż-Sap.	Dowódca Artylerii Sąd Polowy
	Oficer Inform.	Ogólna Kompania sztabowa	Intendent Szef sanitarny Lekarz wet.	Dowództwo miasta fortecznego

Oficer	szef służby
kasowy	duszpasterskiej
Oficer	Referent wojskowo
Prowiantowy	- prasowy
	Referent
	żandarmerii
	Referent
	zarządu budowlanego

Dowództwa Obozów Warownych podlegały Dowództwom Okręgu Generalnego, na terenie których leżały, w przypadku Osowca było to DOGen Warszawa. W skład nowo utworzonego Obozu Warownego Osowiec weszły umocnienia Łomży, Ostrołęki i Różana. Dowódcą obozu został mjr. Szerauc. Obozy warowne nie posiadały oddziałów fortecznych i miały pełnić rolę garnizonów dla piechoty i innych rodzajów broni i służb. Wszystkie oddziały znajdujące się na terenie obozu podlegały jego dowództwu³⁸. Dowódcy obozu warownego podlegały także zarządy i oddziały organicznie wchodzące w ich skład: zarząd kwaterunkowy, komenda placu, oddziały wartownicze oraz nowopowołany zarząd fortyfikacyjny, który sformowano na początku 1920 r.

Do zadań zarządu fortyfikacyjnego należało "rozporządanie, czuwanie nad całością i prowadzenie ewidencji fortów, gruntów fortecznych, dróg wojskowych, mostów, składów materiałów technicznych i narzędzi, a również projektowanie i wykonywanie nowych robót fortyfikacyjnych w obrębie fortecy, likwidacja zabudowań pozostałych po wojnie tamże i projektowanie robót zniesienia twierdzy". Zarządowi podlegały wszystkie budowle posiadające wartość fortyfikacyjną, natomiast pozostałe były przekazywane do dyspozycji Sekcji Budownictwa Wojskowego. Pod względem personalnym Zarządy podlegały Okręgowemu Inspektorowi Inżynierii i Saperów. Zgodnie z etatem dowódcą miał być oficer saperów w stopniu majora, dwóch oficerów fortyfikacyjnych w stopniu kapitana i porucznika lub podporucznika oraz trzech podoficerów (dwóch kancelistów i kreślarz), urzędnika wojskowego jako kierownika kancelarii, maszynistę, kreślarza, gońca i woźną. Oficerom fortyfikacyjnym podlegało sześciu saperów. Na wyposażeniu zarządu znajdowały się 3 konie wierzchowe dla oficerów, bryczka i dwa wozy taborowe.³⁹

W gestii szefa Zarządu Kwaterunkowego znajdowały się koszary, domy oficerskie i inne budowle mieszkalne. Zadaniem Zarządu było prowadzenie remontów, wyposażenie budynków komorowych i mieszkalnych w meble, pościel, oświetlenie, środki czystości i inny sprzęt. W okresie ogrzewczym zarząd miał zapewnić opał. Jesienią zarząd liczył: 1 oficera (dowódcą), jednego urzędnika wojskowego, jednego podoficera, 7 szeregowych, jednego pracownika cywilnego.⁴⁰

Zadania komendy placu obejmowały służbę wartowniczą, zakwaterowanie osób przebywających tymczasowo, prowadzenie ewidencji oddziałów wojskowych w obozie warownym, prowadzenie ewidencji transportów wojskowych, wydawanie zarządzeń dotyczących żywienia, prowadzenie ksiąg meldunkowych osób przebywających tymczasowo,

wydawanie dokumentów podróży, odstawianie dezerterów do dyspozycji odpowiednich władz wojskowych, nadzór nad ruchem cywilnym, regulowanie świadczeń ludności cywilnej na rzecz wojska.⁴¹

W ramach reorganizacji z kampanii sztabowej sformowano 4 kompanię III batalionu wartowniczego zwiększając zarazem jej etat o 200 żołnierzy.⁴²

Obsada personalna dowództwa Obozu Warownego Osowiec w styczniu 1920 r.: Dowódca Obozu Warownego Osowiec - mjr. Andrzej Szerauc, Zarząd Fortyfikacyjny - por. Józef Tołoczko.

Zarząd Budownictwa Wojskowego - technik Przewalski

Zarząd Kwaterunkowy, Komenda placu, komenda dworca, kompania sztabowa-ppor. Ciach.

W skład garnizonu wchodziła bateria zapasowa 8 pułku artylerii polowej i Wojskowy Szpital Weneryczny.⁴³

Od lata 1919 r. jeszcze w okresie istnienia frontu przeciwniemieckiego Zarząd Fortyfikacyjny dokonał dokładnych oględzin i inwentaryzację obiektów fortecznych, co pozwoliło określić stan techniczny fortyfikacji i ustalić najpilniejsze prace do wykonania. Przeprowadzono również inwentaryzację materiałów budowlanych, opisując ich stan i możliwość wykorzystania; owe materiały następnie zabezpieczono i zmagazynowano. Kontynuowano również zbiórkę złomu metalowego, belek stalowych i szyn kolejowych. Od wiosny 1920 r. rozpoczęto przygotowania do wydobycia ze zburzonych fortyfikacji 20 artyleryjskich pancernych kopuł obserwacyjnych i podziemnego kabla telefonicznego. Część uzyskanych materiałów przekazywano do dyspozycji odpowiednim jednostkom wojskowym: szyny kolejowe do Dowództwa Parków Wojsk Kolejowych Nr 2 w Jabłonie, drut kolczasty dla Grupy Inżynierskiej Nr 6 w Knyszynie, drewno (bele, pale, paliki) nie nadające się do wykorzystania przekazano na opał Zarządowi Koszarowemu. Z braku środków i siły roboczej konserwację dział fortecznych prowadzono w bardzo ograniczonym zakresie.⁴⁴

Jednym z nierozwiązanych problemów dowództwa obozu warownego było zabezpieczenie fortyfikacji przed dewastacją ze strony okolicznej ludności cywilnej. Proceder ten był na tyle rozpowszechniony, że część urządzeń w ogóle przestała istnieć, bądź została poważnie zdekompletowana. Przykładem może tu być los mostków fortecznych, które zostały tak rozszabrowane, że ze wszystkich istniejących można było złożyć tylko jeden kompletny. Jedynym wyjściem z istniejącej sytuacji było zwiększenie ilości wart, posterunków i patroli, na co nie pozwalał skromny liczebnie stan osobowy garnizonu. Szef Zarządu Fortyfikacyjnego por. Tołoczko proponował nawet przeprowadzenie rewizji w okolicznych wsiach. Postulaty dowództwa obozu warownego o przydział dodatkowych 50 wartowników i dzięki temu utworzenie ośmiu nowych posterunków zostały przez DOG Warszawa odrzucone.⁴⁵

Zarząd Kwaterunkowy zajął się w tym okresie głównie remontem koszar i budynków mieszkalnych. Przeprowadzono rozbiórkę zniszczonych budowli, zaś materiały uzyskane w ten sposób zostały zużyte do remontowania koszar. Jednym z ważniejszych prac wyko-

nanych przez zarząd było założenie jesienią 1919 r. instalacji elektrycznej i zakup agregatu prądotwórczego. Agregat zakupiono za pieniądze uzyskane ze sprzedaży cegły pochodzącej z rozbiórki. Sporo czasu i wysiłku personel zarządu kwaterunkowego poświęcił na zabezpieczenie nieużytkowanych budynków koszarowych i mieszkalnych przed dalszą dewastacją, nadzór nad kwaterującymi w twierdzy oddziałami, zapewnienie opału, kontrole nad przestrzeganiem przepisów i czystości w koszarach.

Należy dodać, że zakres prac wykonany przez Zarząd Fortyfikacyjny, Zarząd Kwaterunkowy i Zarząd Budownictwa Wojskowego mógłby być nieco większy, gdyby precyzyjnie określono kompetencje i zadania poszczególnych organów dowództwa twierdzy. Nie dochodziłoby wtedy do częstych sporów i nieporozumień, a równocześnie można by było lepiej zorganizować prace prowadzone na terenie twierdzy.⁴⁷ Jednak główną przyczyną wolnego postępu prac był brak w składzie garnizonu formacji saperских.

3. W wojnie 1920 r.

4 lipca rozpoczęła się ofensywa radzieckiego Frontu Zachodniego od Dźwiny po bagna poleskie. Polski Front Północno-Wschodni został zmuszony do odwrotu.

Sz szczególnie niebezpieczne okazały się działania radzieckiego III Korpusu Konnego Gaj Gaja, który działając na skrajnym północnym skrzydle nieustannie wychodził na tyły wojsk polskich, zmuszając je tym samym do wycofywania się na kolejne linie obrony. 14 lipca Armia Czerwona zajmuje Wilno, 19 lipca Grodno. 24 lipca III KK zdobył Kuźnicę. Front coraz bardziej zbliżał się do Twierdzy Osowiec.⁴⁸

W tym czasie intensywnie przygotowywano do obrony twierdzę, która wchodziła w skład drugiej linii obrony i została wyznaczona 20 lipca przez Naczelne Dowództwo. Linia przebiegała następująco: Grajewo, Twierdza Osowiec, Wizna, rzeka Narew, rzeka Orlanka-Wierzchowice-Trościeniec, rzeka Leśna, Obóz warowny Brześć Litewski. Linia obronna została podzielona na trzy odcinki. Twierdza Osowiec wchodziła w skład odcinka Grajewo-Wizna. Budowę linii obronnej powierzono inspektorowi inżynierii i saperów Frontu Litewsko-Białoruskiego.⁴⁹ Należy zaznaczyć, że Twierdza w Osowcu nie była przygotowana do długotrwałej obrony od strony południowej, a takie zadanie otrzymała. Rosjanie zbudowali ją jako typową twierdzę zaporową, toteż nie przystosowali jej do obrony okrężnej. Obsadę odcinka 21 lipca stanowiły: 20 pułk strzelców granicznych w rejonie Grajewa, 101 pp i 2 baterie artylerii - gros sił w twierdzy oraz oddziały ochotnicze płk. Włodzimierza Zagórskiego, kierowane w rejon Wizny. Miejscem postoju dowódcy odcinka, ppłk. Andrzeja Kopy była Twierdza Osowiec. Zadaniem odcinka była osłona północnej flanki fortu.⁵⁰ Dodatkowym zadaniem było zatrzymywanie rozbitków i uciekinierów. Dezerterzy i oficerowie, którzy porzucili własne oddziały, mieli być oddani pod sąd polowy w Osowcu, w którym obowiązywała, zgodnie z uchwałą Rady Obrony Państwa, procedura doraźna.⁵¹

Tymczasem III KK kontynuował natarcie i 26 lipca zajął Suchowolę. Tegoż dnia, 10 i 15 DK otrzymał od dowódcy korpusu rozkaz zajęcia Twierdzy Osowiec, bez względu na straty.⁵²

Ze strony polskiej ppłk Kopa otrzymał rozkaz z dowództwa 1 A, zgodnie z którym powinien zostawić w twierdzy pół batalionu 101 pp, a z resztą sił pomaszerować w kierunku na Knyszyn, do formującej się grupy uderzeniowej gen. Jana Romera d-cy 1 Armii, który zamierzał stoczyć bitwę z oddziałami radzieckimi, grupującymi się do ataku na Białystok. Płk Kopa nie wykonał tego rozkazu, gdyż przechwycił nadany za pomocą radiostacji rozkaz dla 10 i 15 DK z III KK. W rezultacie zostawił w rejonie Goniądza pół batalionu piechoty, a z resztą pułku 27 lipca o godz. 4 rano prawym brzegiem rzeki Biebrzy ruszył do Wizny, dokąd dotarł wieczorem tegoż dnia.

Dowódca odcinka uważał, że wykonanie rozkazu dowództwa 1 Armii pociągnie za sobą rozbicie pułku. O swojej decyzji nie powiadomił nikogo.⁵³

27 lipca w sztabie 1 Armii zrezygnowano z tworzenia w okolicach Białegostoku silnego zgrupowania wojsk i postanowiono bronić poprzednio ustalonej linii obronnej. W wyniku tej decyzji, nakazano 101 pp powrót do Twierdzy Osowiec i zajęcie wyznaczonego odcinka obrony.⁵⁴

Tymczasem tego samego dnia pozostawiony w Goniądzu półbatalion 101 pp około godz. 10.00 nawiązał styczność bojową z oddziałami 15 DK, które próbowały obejść prawe skrzydło, a następnie z atakującą czołowo 10 DK. Przeważające siły nieprzyjaciela nie rokowały szans na dłuższą obronę, toteż półbatalion polski rozpoczął odwrót w kierunku twierdzy. Około godz. 13.00, 10 DK zajęła Fort I, Polacy rozpoczęli śpieszny odwrót w kierunku Jedwabnego, usiłując wysadzić mosty na Biebrzy i kanale Rudzkim. Jednak zamiar ten uniemożliwili kawalerzyści z 10 DK. Wycofujący się półbatalion został rozbity w wyniku ataków kawalerii. Część żołnierzy dostała się do niewoli, a tylko nieliczni dotarli do własnych wojsk w rejonie Wizny.⁵⁵ Tegoż dnia 3 KK dotarł do rubieży Wąsosz-Żebry-Radziłów-Czachy.⁵⁶

W wyniku zajęcia Osowca i dalszych działań III KK w kierunku Łomży, w Grajewie zostały odcięte oddziały strzelców granicznych. Wobec braku jakichkolwiek możliwości przedarcia się z okrażenia do własnych wojsk, oddziały te przeszły granicę z Prusami Wschodnimi, gdzie zostały internowane.⁵⁷ Upadek Osowca sprawił, że nad Frontem Północno-Wschodnim ponownie zawisła groźba przekrzydlenia przez III KK. Naczelne Dowództwo WP nakazało natychmiastowe odbicie Osowca.

27 lipca 101 pp otrzymał ze sztabu 1 Armii rozkaz jak najszybszego zajęcia twierdzy. Rankiem 28 lipca pułk wyruszył z Wizny, w Jedwabnem połączył się ze swoim II Batalionem i ruszył w stronę Osowca. Około godz. 14.00 pułk nawiązał styczność bojową z oddziałem III KK, który po krótkiej walce został odrzucony w kierunku Przytuł i Radziłowa. Mimo tego lokalnego powodzenia 101 pp nie był w stanie wykonać postawionego zadania. W związku z czym wycofał się do Jedwabnego i wieczorem tegoż dnia, rozpoczął odwrót w kierunku Łomży, gdzie znalazł się 29 lipca.⁵⁸

Do koncepcji odbicia Osowca i odtworzenia linii Grajewo-Osowiec-Wizna dowództwo polskie wracało jeszcze kilkakrotnie. 29 lipca zadanie to miał wykonać 13 pp ze 101 pp, jednak akcję tę ograniczono tylko do zajęcia Wizny. 30 lipca także zadanie otrzymał gen. Jan Wroczyński, który miał przeprowadzić siłami VIII BK i grupy ppłk. Kopy wzmocnionej

przez batalion 157 rez. pp.⁵⁹ Jednak na skutek niekorzystnej sytuacji na odcinku Frontu Północno-Wschodniego z zamiarów tych zrezygnowano. Jak się wydaje w dowództwie 1 Armii oraz Frontu Północno-Wschodniego nie doceniono znaczenia Twierdzy Osowiec. Doprowadziło to do daleko idących skutków. III KK po zajęciu Osowca skierował się na Łomżę i przekrzydlił lewą flankę Frontu Północno-Wschodniego. W wyniku tej sytuacji wojska Frontu Północno-Wschodniego zostały zmuszone do odwrotu. Uniemożliwiono w ten sposób zorganizowanie obrony na linii rzeki Biebrzy i Narwi. Fatalne w skutkach błędy i nieporozumienia popełnione przez dowództwo polskie najlepiej oceniał dowódca 4 Armii radzieckiej Jewgienij N. Siergiejew: "Nie można pominąć milczeniem niezrozumiałego wprost traktowania przez dowództwo polskie sprawy Osowca, stanowiącego zapórę jedynej przeprawy przez Biebrzę; dzięki warunkom terenowym pozycja Osowca, osłonięta na całym froncie błotami, pozwala przy pomocy jednego czy dwóch pułków jeśli nie całkowicie odeprzeć napad kawalerii, to w każdym razie zatrzymać ją w ciągu paru dni lub zmusić do oskrzydlenia, szukając przeprawy gdzieś dalej i do przedostania się przez błota".⁶⁰

W wyniku dalszych działań wojennych na początku sierpnia wojska radzieckie znalazły się na linii: rzeka Wkra, Serock, Radunia, Garwolin, Parczew, Włodawa. Dalsze postępy Armii Czerwonej zostały powstrzymane i jedynie III KK dotarł nad Wisłę w rejonie Włocławka. 15 sierpnia ostatecznie odzyskano Radzymin, 14 sierpnia ruszyła do natarcia 5 Armii gen. Sikorskiego znad Wkry w kierunku Nasielska. Jednak losy wojny miały rozstrzygnąć się gdzie indziej. 16 sierpnia skoncentrowała nad Wieprzem 4 Armii gen. Rydza-Śmigłego, rusza do kontrofensywy, która rozwija się w błyskawicznym tempie.

W wyniku szybko rozwijającej się kontrofensywy polskiej armiom radzieckiego Frontu Zachodniego groziło okrążenie. Rozpoczęły one odwrót na wschód IV, XV i III A zgodnie z dyrektywą dowódcy Frontu Zachodniego Michała M. Tuchaczewskiego z 20 sierpnia, miały wycofać się za Biebrzę i górą Narew. Działanie tych armii miał koordynować dowódca XV A August I Kork.⁶¹ Odwrót odbywał się drogami: Łomża-Grajewo bądź Osowiec-Augustów, Wizna-Strękowa Góra-Osowiec-Goniądz.

NDWP dążyło do całkowitej likwidacji rozbitych armii radzieckich i nakazało 22 sierpnia 2 Armii gen. E. Śmigłego-Rydza zajęcie Osowca i Grajewa, a tym samym przecięcie dróg odwrotowych. Zadanie miało być wykonane jak najszybciej przez 1 DPleg.⁶² 1 DPleg otrzymała rozkaz marszu na Osowiec i Grajewo. I B Pleg (1,5 pp leg) i 1 pp wyruszyła w kierunku Osowca. 23 sierpnia, o godz. 14.00 b. pp leg i III dywizjon 1 pap pozostały w Białymstoku, do przybycia 21 DP Górskiej. Działania 1 DP Leg miała osłaniać IV BK. 24 sierpnia I Brygada zajmuje kolejno: o godz. 3 Knyszyn, o 15 Osowiec, o 18 wieś Ciemnoszyje. Osowiec został zajęty bez walki przez 5 pp leg, gdyż oddziały radzieckie z 6, 16 i 56 DS opuściły twierdzę rankiem 24 sierpnia drogą Osowiec-Goniądz-Grodno. Następnego dnia brygada zajmuje bez walki o 4 rano Grajewo, wykonując tym samym postawione jej zadania. Tegoż dnia do twierdzy dociera 6 pp leg z III dywizjonem 1 pap i zajmuje tu pozycje obronne. 26 sierpnia dywizja zajmowała następujące pozycje: I Brygada - odcinek Bogusze-Ciemnoszyje, III Brygada Osowiec-Knyszyn, dowództwo dywizji w twierdzy.⁶³

Zadaniem dywizji było przechwytywanie przedzierających się na wschód lub do Prus

Wschodnich rozbitych pododdziałów IV, XV i III Armii radzieckich. Zapórę 1 DP Leg wzmocnił przybyły 26 sierpnia do Osowca pociąg pancerny "Poznańczyk". Działania te ubezpieczał od wschodu 7 p.uł.⁶⁴ Równocześnie działaniem 1 DP Leg. od zachodu, w kierunku Osowca prowadziła pościg 16 DP z 4 Armii. 25 sierpnia jeden batalion 65 pp dociera do Twierdzy Osowiec.⁶⁵

W tym czasie rozpoczęły się już przegrupowania wielkich jednostek WP do bitwy niemeńskiej. Najpierw wycofano z Osowca do miejsca koncepcji 16 DP batalion 65 pp. Następnie po uporządkowaniu i uzupełnieniu 31 sierpnia wyruszyła 1 DPleg do Janowa przez Goniądz i Augustowa. Równocześnie do Osowca skierowano 211 p.uł. i Dywizję Ochotniczą, które wkrótce także odeszły na front.⁶⁶

Przypisy:

1. Łossowski P., Zerwane pęta. Usunięcie okupantów z ziem polskich w listopadzie 1918 roku, Warszawa 1986, s. 155-156.
2. Deruga A., Geneza umowy białostockiej z 5 lutego 1919 r., Rocznik Białostocki, t. VI, 1965 s. 88.
3. CAW, 400.3323, Sprawozdanie z pracy organizacyjnej Armii Polskiej w Twierdzy Osowiec (później: Obóz Warowny Osowiec) za rok 1918-1919, s. 1.
4. Tamże.
5. Raport informacyjno-wojskowy z 1 II 1919 r., cyt. za: Łossowski P., Ewakuacja niemieckiej Grupy Wojsk "Kijów" z Ukrainy. Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t. XXX, 1988, s. 291; W "Sprawozdaniu z pracy"..., s. 1 mówi się o przejeździe dziennie przez Osowiec około 25 pociągów.
6. CAW, 400.3323, Sprawozdanie z pracy ..., s. 1; Ciapka, Zarys historii wojennej 33 pp, Warszawa 1929, s. 7.
7. CAW, 400.3323, Sprawozdanie z pracy ..., s. 1-2.
8. CAW, Ministerstwo Spraw Wojskowych (dalej MSWoj.), Departament Techniczny (dalej Dep. Tech.) 300.41.252, Protokół w sprawie budowy 2-ch wartowni w O.W. Osowiec, Osowiec 6 II 1926 r.
9. CAW, MSWoj., Dep. Tech., 300.41.108, Sprawozdanie o wykonanej pracy referatów Wydziału Fortyfikacyjnego od 1 marca 1919 r.; Tamże, Sprawozdanie o wykonanej pracy referatów Wydziału Fortyfikacyjnego od 20 stycznia do 1 lutego 1919 r.
10. CAW, MSWoj., Dep. Tech., 300.41.123, Raport w sprawie zbadania działalności Zarządu Kwaterunkowego Twierdzy Osowiec.
11. CAW, MSWoj., Dep. Tech., 300.41.108; Sprawozdanie z działalności Zarządu Fortyfikacyjnego Okręgu Generalnego Warszawskiego za miesiąc marzec, Warszawa 5 V 1919 r.; CAW, MSWoj., Dep. Tech., 300.41.131; Sprawozdanie z wykonanych robót w Obozie Warownym Osowiec oraz projekt robót na rok 1921 z uwzględnieniem kosztów.

12. CAW, AGH, 123.1.274, NDWP Oddział III, Zestawienie zarządzeń i rozkazów wydanych przez Naczelne Dowództwo w sprawie frontu przeciwniemieckiego, Warszawa 14.06.1919 r.
13. Łossowski P., Groźba agresji niemieckiej na Polskę w 1919 r., "Wojskowy Przegląd Historyczny" (dalej WPH), 1961, nr. 2, s. 87.
14. CAW, AGH, 123.1.274, NDWP Oddział III, Warszawa 5 VI 1919 r.
15. CAW, AGH, 123.6.43., Fonogram Szefa Sanitarnego 8 DP do dowództwa 13 pp w Osowcu, 30 IV 1919 r.
16. Kocieszewski A., 13 pułk piechoty, Warszawa 1990, s. 8.
17. CAW, AGH, 123.6.43., Dowódca 8 DP do DOG Kraków 28 VI 1919r.; CAW, AGH, 123.6.6., NDWP do Dowództwa Frontu Mazowieckiego. Oddział szturmowy i muzyka 13 pp, Warszawa 25 VII 1919 r.
18. CAW, 400.3323, Sprawozdanie z pracy ..., s. 2; Łossowski P., Między wojną..., s. 203; CAW, AGH, 123.1.274, NDWP Oddział III. Dodatek do rozkazu 880/III, Warszawa 1 VII 1919 r.
19. 1919 maj 23, Warszawa - Pismo Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojsk Polskich w sprawie skierowania pociągów pancernych na front mazowiecki i śląski Nr 254/III, [w:] Polak B., Front przeciwniemiecki 1919 r. Wybór dokumentów wojskowych, Koszalin 1990, s. 18.
20. CAW, AGH, 123.6.74., NDWP Oddział III, Warszawa 22 V 1919 r.
21. CAW, 400.3323, Sprawozdanie z pracy..., s. 1, 1919 czerwiec 16, Warszawa-Komunikat Operacyjny Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojsk Polskich w Warszawie o sytuacji na froncie przeciwniemieckim, [w:] Polak B., op. cit., s. 89; CAW, AGH, 123.6.43, Telegram z Dowództwa 8 DP do Osowca, 23 VI 1919 r.
22. CAW, AGH, 123.1.274., Przygotowania do operacji na froncie przeciwniemieckim.
23. CAW, AGH, 123.1.274, Przygotowania do operacji na froncie przeciwniemieckim, CAW, DOK I, DOG Warszawa. Dotyczy umocnienia linii Narwi, Warszawa 17 V 1919 r. CAW, AGH, 123.1.274, Zestawienie zarządzeń i rozkazów... s. 3.
24. CAW, MSWoj. Dep. Tech., 300.41.131, Sprawozdanie z wykonanych robót w Obozie Warownym Osowiec oraz projekt robót na rok 1921 z uwzględnieniem kosztów 21 I 1921 r.
25. CAW, AGH, 123.1.274, Przygotowania do operacji...; 1919 maj 26, Warszawa. - Instrukcja IV Oddział Naczelnego Dowództwa Wojsk Polskich, [w:] Polak B., op. cit., s. 32-31.
26. Łossowski P., Między wojną..., s. 198-199 maj 26, Warszawa-Instrukcja "Ewa"... [w:] Polak B., op. cit., s. 29-33; 1919 czerwiec 4, Warszawa - Uzupełnienie do instrukcji "Ewa" dotyczącej ewakuacji zachodnich obszarów Polskich, tamże, s. 60
27. Łossowski P., Groźba agresji, s. 87.
28. Łossowski P., Między wojną... s. 200.
29. Wrzosek M., Wojsko Polskie i operacje wojenne lat 1918-1921, Białystok 1988, s. 426
30. CAW, AGH, 123.6.43., Dowództwo 8 DP do Dowództwa III K AGH, Sytuacja z dn. 12

- bm, Ostrów Komorowo 13 VI 1919 r. CAW, AGH, 123.6.43, Dowództwo 8 DP do Dowództwa III K AGH. Meldunek sytuacyjny, 23 VI 1919 r.
31. CAW, AGH, 123.6.43 Dowództwo 8 DP do Dowództwa III K AGH, 20.06.1919 r.
32. CAW, AGH, 123.5.43, Telegram z Dowództwa 8 DP do Komendanta Twierdzy Osowiec, 23.06.1919 r.
33. Łossowski P., Między wojną ... s, 327.
34. CAW, AGH, 123.6.14, Dowództwo Frontu Mazowieckiego do Dowództwa 8 DP, Jabłonna 8.08.1919 r.
35. CAW, AGH, 123.6.43, Dowództwo 8 DP. Rozkaz operacyjny nr 1. 15. VIII. 1919 r.
36. CAW, MSWoj., Dep. Tech., 300.41.108, Ministerstwo Spraw Wojskowych do Naczelnego Dowództwa Zniesienia twierdz, Warszawa 23.08.1919 r.; tamże, Naczelne Dowództwo WP do Ministerstwa Spraw Wojskowych, Warszawa, 23 IX 1919 r. Dyskusja na powyższy temat toczyła się także w okresie późniejszym.
37. Wrzosek M., op. cit., s. 119-120.
38. CAW, MSWoj. Dep. Tech., 300.41.123., MSWoj. do Sekcji Budownictwa Wojskowego. O obiektach fortyfikacyjnych twierdzy Osowiec, 27.01.1920 r. ; CAW. 400.3323, Sprawozdanie... s. 2; CAW, MSWoj. Dep. Tech., 300.41.108. MSWoj. Zniesienie twierdz, Warszawa 18 X 1919 r.
39. 300.41.108, MSWoj. Zniesienie twierdz Warszawa 18 X 1919 r.; CAW, MSWoj., Dep. Tech., 300.41.123, MSWoj do Sekcji Budownictwa Wojskowego. O obiektach fortyfikacyjnych twierdzy Osowiec, 27.01.1920 r.
40. CAW, MSWoj. Dep. Tech., 300,41.123, Raport w sprawie zbadania działalności Zarządu Kwaterunkowego Twierdzy Osowiec, Warszawa 24.1.1920 r.; CAW, DOK I, 371,1,6, Stan Magazynów Zarządu kwaterunkowego na dzień 20.09.1919 r.; Tamże, Dyslokacja i stan Intendentury Okręgu Generalnego Warszawskiego na dzień 20.09.1919 r.
41. Wrzosek M., op. cit., s. 119.
42. CAW, 400.3323, Sprawozdanie z pracy oranizacyjnej Armii Polskiej w Twierdzy Osowiec (później: Obóz Warowny Osowiec) za rok 1918-1919, s. 2.
43. Tamże, CAW, DOK I, 371.1..1, Dyslokacja Wojsk i zakładów na terenie OG Warszawskiego.
44. CAW, MSWoj., Dep. Tech., 300.41.131., Sprawozdanie z wykonanych robót w Obozie Warownym Osowiec oraz projekt robót na rok 1921 z uwzględnieniem kosztów, Osowiec 21.1.1921 r.
45. Tamże; CAW, MSWoj., Dep. Tech., 300.41.117, Zarząd Fortyfikacyjny Obozu Warownego Osowiec do Dowództwa Obozu Warownego, 23 V 1920 r. ; Tamże, Dowództwo Obozu Warownego Osowiec do Zarządu Fortyfikacyjnego Obozu Warownego, Obóz Warowny Osowiec 28 VI 1920 r.; Tamże Zarząd Fortyfikacyjny Obozu Warownego Osowiec do Szefa Inżynierii. Dotyczy sformowania oddziałów wartowniczych, Obóz Warowny Osowiec 14 VII 1920 r.
46. CAW, MSWoj., Dep. Tech., 300.41.123, Raport w sprawie zbadania działalności Zarządu Kwaterunkowego w Osowcu.

47. Tamże; CAW, MSWoj., Dep. Tech., 300.41.131, Sprawozdanie z wykonanych robot w Obozie Warownym Osowiec oraz projekt robót na rok 1921 z uwzględnieniem kosztów, Osowiec 21.1.1921 r.
48. Zarys dziejów wojskowości polskiej 1864-1939, Warszawa 1990, s. 260-361.
49. Bitwa warszawska, t. 1, cz. 2, Warszawa 1935, s.2-3.
50. Tamże, s. 2,5; Wrzosek M., op. cit., s. 513.
51. Bitwa warszawska, t. 1, cz. 2, Warszawa 1935, s. 6.
52. Żukowski S., Działania III Konnego Korpusu, Warszawa, brw., s. 43.
53. Bitwa warszawska, t. 1, cz., s. 40.
54. Tamże, s. 48.
55. Żukowski S., op. cit., s. 44-45; Bitwa warszawska, 1, cz. 1..., s. 40.
56. Żukowski S., op. cit., s. 45.
57. Wrzosek M., op. cit., s. 517.
58. Bitwa..., t. 1, cz. 1, s. 67.
59. Tamże, s. 101, 130-131.
60. Sergeev, E.N. Ot Dviny k Visle, Moskva 1928, s. 97, cyt. za: Żeligowski L., Wojna w roku 1920. Wspomnienia i rozważania, Warszawa 1990, s. 57. Podobne błędy, tzn. niedocenywanie, nieumiejętność obrony i wykorzystania twierdzy widać także w działaniach polskich w walkach o Twierdzę Grodno i Brześć.
61. Dyrektywa Dowództwa Frontu Zachodniego do Dowództwa IV, XV, III i XVI Armii, Mińsk 20 VIII 1920 r., [w:] Wybór dokumentów do bitwy warszawskiej. Dokumenty rosyjskie, cz. VI. "WPH", 1992, nr 3, s. 216.
62. Naczelne dowództwo. Akta operacyjne, Do Dowództwa 2 Armii, m. p. 22 VIII 1920 r., [w:] Wybór... Działania 22-25.08.1920 r., cz. III "WPH", 1991, nr 3-4, s. 166, Naczelne Dowództwo. Akta operacyjne, do Dowództwa 2 Armii, Siedlce 22 VIII 1920 r.; Tamże, s. 166; Naczelne Dowództwo WP. Akta operacyjne. Instrukcja operacyjna Warszawa 23 VIII 1920 r.; Tamże s. 185.
63. Dowództwo 2 Armii. Akta operacyjne, Rozkaz operacyjny Nr 43, M.p. 22 VIII 1920 r., Tamże s. 180; Dowództwo 2 Armii. Meldunki sytuacyjne. Meldunek sytuacyjny wieczorny M.P. 23 VIII 1920 r., Tamże, s. 198; Dowództwo 2 Armii. Akta operacyjne. Rozkaz operacyjny nr 44, Białystok 23 VIII 1920 r.; Tamże, s. 199; Dowództwo 2 Armii. meldunki sytuacyjne, Meldunek sytuacyjny poranny, M.p. 24 VIII 1920 r.; Tamże, s. 211; Dowództwo 2 Armii. Meldunki sytuacyjne, Meldunek sytuacyjny poranny, M.p. 26 VIII 1920 r., [w:] Wybór... Działania 25-28.08.1920 r., cz. IV, "WPH", 1992, nr 1, s. 166; Naczelne Dowództwo WP. Komunikaty operacyjne, Komunikat operacyjny (z) frontu wschodniego, Warszawa 27 VIII 1920 r.; Tamże, s. 182, Dowództwo 2 Armii. Akta operacyjne, Raport bojowy 2 Armii (Grupy Uderzeniowej) za czas od 16 VIII do 25 VIII 1920 r., M.p. 31 VIII 1920 r., [w:] Wybór... Działania 22-25.08.1920 r., cz. III, "WPH", nr 3-4, s. 225-226; Chocianowicz W., Dzieje 1 Pułku Artylerii Lekkiej Legionów Józefa Piłsudskiego - Londyn 1967, s. 384-385; Borkiewicz A. i Grzegorzczak S., Walki 1 pp Legionów, Białystok 1987, s. 77-79.
64. Naczelne Dowództwo WP Komunikaty operacyjne, Komunikat operacyjny z frontu wschodniego, Warszawa 26 VIII 1920 r., [w:] Wybór... Działania 25-28.08.1920 r., cz. IV, "WPH", 1992, nr 1 s. 169, Dowództwo 2 Armii. Meldunki sytuacyjne. Meldunek sytuacyjny poranny M.p. 27 VIII 1920 r.; Tamże, s. 176, Dowództwo 2 Armii. Meldunki sytuacyjne. Meldunek sytuacyjny wieczorny, M.p. 27 VIII 1920 r.; Tamże, s. 177; Chocianowicz W., op. cit., s. 385.
65. Dowództwo 4 Armii. Akta operacyjne, Rozkaz operacyjny Nr 9, 20 VIII 1920 r., [w:] Wybór... Działania 13-21.08.1920 r., cz. II, "WPH", 1991, nr 2, s. 137; Dowództwo 4 Armii. Akta operacyjne, Rozkaz operacyjny Nr 13, 23 VIII 1920 r., [w:] Wybór... Działania 22-25.8.1920 r., cz. III, "WPH", 1991, nr 3-4, s. 197; Dowództwo 2 Armii. Meldunki sytuacyjne, Meldunek sytuacyjny wieczorny, M.p. 26 VIII 1920 r. [w:] Wybór.... Działania 25-28.08.1920 r., cz. IV "WPH", 1992, nr 1, s. 167; Borkiewicz A. i Grzegorzczak S., op. cit. s. 79.
66. Naczelne Dowództwo WP. Komunikaty operacyjne, Komunikat operacyjny (z) frontu wschodniego, Warszawa 25 VIII 1920 r., [w:] Wybór..., Działania 25-28,8,1920 r., cz. IV "WPH", 1992, nr 1, s. 163; Naczelne Dowództwo. Akta operacyjne, (Rozkaz do przegrupowania), Warszawa 27 VIII 1920, tamże, s. 170; Dowództwo 2 Armii. Akta operacyjne, Rozkaz operacyjny Nr 45, M.p. 27 VIII 1920 r.; tamże s. 175, relacja mjr. Kazimierza Burczaka z 1 pp Leg. Z działań III batalionu 1 pp Leg, Wybór cz. VIII, Relacje "WPH", 1993, nr 1, s. 180; Łowczowski G., Piąty Pułk Piechoty Legionów "Zuchowatych", Londyn 1968, s. 142; Dowództwo 5 Armii. Akta operacyjne Rozkaz operacyjny, M.p. 27 VIII 1920 r., (w:), Wybór.... cz. IV, "WPH", 1992, nr 1, s. 173.

ROZDZIAŁ IV W NIEPODLEGŁEJ RZECZYSPOLITEJ (1920-1938)

1. Zmiany strukturalne

Wkrótce po zajęciu twierdzy przez 1 DP Leg. powróciło Dowództwo Obozu Warownego Osowiec, które natychmiast podjęło prace, mające na celu przywrócenia zdolności bojowej twierdzy. W czasie krótkiego pobytu wojsk radzieckich uległy dewastacji przede wszystkim koszary i budynki mieszkalne, natomiast same umocnienia, większość mostów i tor kolejowy pozostały nienaruszone. Mimo zawarcia rozejmu 14 października 1920 r. NDWP liczyło się z możliwością wznowienia działań wojennych. W związku z tym wydano zarządzenie przygotowania do wojny wszystkich Obozów Warownych. W Osowcu w pierwszej kolejności przystąpiono do odbudowy mostów, przygotowania schronów i budowy dodatkowych zasieków z drutu kolczastego. Większość robót wykonywała Grupa Inżynierska Nr 6 pod dowództwem mjr. Jana R. Ozymskiego. Po podpisaniu traktatu pokojowego z Rosją Radziecką 18 marca 1921 r. przerwano prace fortyfikacyjne, a grupa inżynierska przystąpiła do niwelacji umocnień polowych między Osowcem a granicą z Prusami Wschodnimi.¹

4 grudnia 1920 r. utworzono Ekspozyturę DOG Warszawa w Białymstoku; na podległym jej terenie znalazł się też Obóz Warowny Osowiec. W związku z tym ekspozytura 21 marca 1921 r. przejęła od DOG I Twierdzę Osowiec. Wprowadzono przy tej okazji kilka zmian w organizacji dowództwa OW. Zatwierdzono Dowództwo Garnizonu, przy czym funkcję tę miał pełnić dowódca OW. W skład dowództwa włączono 1 Kompanię Wartowniczą, liczącą 200 żołnierzy. Postulowano także przydział przewidywanych etatem dwóch oficerów. Równocześnie nakazano likwidację Wojskowego Gospodarstwa Rolnego Osowiec oraz wydano zalecenia w sprawie przeprowadzenia najpilniejszych prac remontowo-budowlanych i zabezpieczenia budowli OW przed dewastacją ze strony ludności cywilnej.²

Plk Adam Dulewicz

Skład Dowództwa Obozu Warownego Osowiec w marcu 1921 r. przedstawił się następująco:³

Dowódca - płk Edward Szerauc
Zastępca dowódcy - płk Adam Dulewicz
Zarząd Fortyfikacyjny - por. Józef Tołoczko
Nadzór Koszarowy - urz. cyw. Romanowski
Wojskowe Gospodarstwo Rolne - ppor Dominik Binder
Posterunek Żandarmerii Wojskowej - wachm. Wójtowicz

W następnym roku nastąpiła zmiana na stanowisku dowódcy OW; został nim ppłk Józef Kopytyński. Kilka lat później przeprowadzono dalsze zmiany. W 1925 r. Obóz Warowny Osowiec podporządkowano DOK III Grodno.

W 1926 r. rozwiązano Dowództwo Obozu Warownego Osowiec, jego kompetencja w zakresie administracyjno-garnizonowym przejęła Komenda Garnizonu Osowiec, zaś w sprawach fortyfikacyjnych Zarząd Forteczny Osowiec. Komendantem garnizonu mianowano płk. Bohdana Rudolpha, szefem Zarządu Fortecznego został mjr Witkowski.⁴ Zadaniem Zarządu Fortecznego było prowadzenie ewidencji obiektów fortecznych i ich konserwacja, sprawowanie kontroli technicznej nad prowadzonymi remontami, sprawowanie ogólnego nadzoru nad obiektami fortiecznymi kategorii a i b oraz zabezpieczanie obiektów przed penetracją osób postronnych. Obiekty forteczne kategorii c (nie posiadające wartości fortyfikacyjnych) przekazano organom służby budownictwa i administracji koszar. Utworzono także magazyny mobilizacyjne materiałów fortyfikacyjnych.⁵

W 1930 r. władze wojskowe przystąpiły do reorganizacji służby fortyfikacyjnej, tworząc w miejsce dotychczas istniejących organów Szefostwo Fortyfikacji. Podlegały one bezpośrednio Kierownictwu Fortyfikacji Sztabu Głównego. Szefostwo Fortyfikacji Osowiec zostało utworzone w 1931 r., a na jego czele stanął mjr sap. Jan Prochasski. Zadania szefostwa w porównaniu do zadań dotychczas istniejącego Zarządu Fortecznego uległy zwiększeniu. Szefostwo miało zajmować się do tej pory także modernizacją istniejących umocnień i budową nowych obiektów bojowych.⁶

Po zakończeniu działań wojennych i podpisaniu traktatu pokojowego najpilniejszymi zadaniami Dowództwa Obozu Warownego stało się zabezpieczenie terenu fortecznego przed dewastacją ze strony ludności cywilnej i remont koszar dla oddziałów garnizonu osowieckiego. (O garnizonie patrz niżej). Zabezpieczenie terenów fortecznych było o tyle trudne, a nawet częściowo niewykonalne, że wszystkie dokumenty dotyczące wykupu gruntów od ludności okolicznych wsi zostały wywiezione do Rosji w czasie ewakuacji twierdzy w 1915 r. Dlatego też władze wojskowe nolens volens pozwalały na wypas bydła i zbiórkę siana na terenach fortecznych.

Dodatkowe trudności stwarzało istnienie dużych kompleksów leśnych znajdujących się na terenie twierdzy i w jej sąsiedztwie. Mimo tych trudności dowództwo starało się zminimalizować dewastację obiektów, przez zwiększenie liczby wart, posterunków, patroli, budowę stróżówek i zatrudnianie cywilnych dozorów. Problem ten w miarę upływu czasu stawał się coraz mniejszy, a w latach trzydziestych przestał pojawiać się w dokumentach.⁷

Sprawa remontu koszar stała się ważna i pilna z powodu dużego garnizonu, zatem po zajęciu twierdzy przystąpiono do ich porządkowania, remontu i zbiórki rozrzuconych materiałów budowlanych. Zaczął działać tartak, którym administrował Nadzór Koszarowy Zarządu Budowlano-Kwaterunkowego. Większość prac prowadziło Kierownictwo Rejonu Inżynierii i Saperów w Łomży. Główny wysiłek skoncentrowano na remoncie koszar w Forcie Centralnym i na międzypolu Fortu I i III. W większości wyremontowano je w latach 1921-1924. Z ważniejszych prac należy wymienić: remont stajni i działowni II dywizjonu 1 pac, odbudowę spalonych budynków koszarowych zajmowanych przez 42 pp, remonty domów oficerskich, remont stajni i strzelnicy 42 pp oraz wymianę i naprawę dachów na wszystkich budynkach.⁸

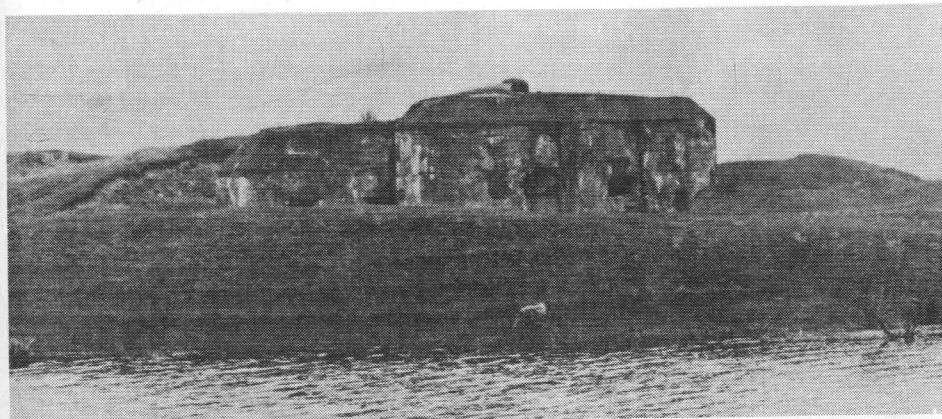
Zarząd Fortyfikacyjny przystąpił również do wykonywania powierzonych mu zadań. W pierwszej kolejności przystąpiono do zbiórki pozostawionej amunicji oraz wydobywania zatopionych materiałów wybuchowych. Z powodu szczupłego personelu, który składał się z: 1 oficera, 1 sierżanta i 2 saperów (etat przewidywał ogółem 32), zarząd nie był w stanie prowadzić żadnych prac związanych z remontem i konserwacją umocnień. Dużym utrudnieniem był brak dokładnych map i planów umocnień twierdzy. W tej sytuacji Szef Inżynierii i Saperów DOG I płk Jagniątkowski po przeprowadzonej inspekcji postulował przydzielenie Zarządowi Fortyfikacyjnemu Osowiec geometry i kreślarza z Grupy Inżynieryjnej Nr 6 w celu sporządzenia planów twierdzy, oraz kompanii saperów, która prowadziłaby rozbiórkę uszkodzonych dzieł fortecznych.⁹ Ostatecznie MSWoj. powierzyło ją prywatnej firmie "Dzierżawski i S-ka". Do rozbiórki zarząd przekazał obiekty, które miały być odbudowane lub modernizowane, bądź znajdowały się w całkowitej ruinie. Głównym celem tych prac było przywrócenie maksimum wartości bojowej fortom jako całości lub ich poszczególnym częściom, dlatego wyłączono z rozbiórki obiekty, które przynajmniej częściowo zachowały swoją wartość bojową. Rozbiórka polegała na odgruzowaniu i usunięciu zburzonych części obiektu.¹⁰

Prace rozbiórkowe rozpoczęto wiosną 1922 r. i objęły one: Fort II; Fort III; Fort IV; Fort I: kazamaty i uszkodzone wieże obserwacyjne; pozycję zarzeczną i baterie Nr 6,7; pancerną wieżę artyleryjską na Górze Skobielewa; punkty oporu piechoty Nr 1,2,3,4,5. Firma "Dzierżawski i S-ka" zakończyła roboty w twierdzy w 1925 r.¹¹

Należy podkreślić, że przeprowadzona rozbiórka oprócz zalet, w postaci uporządkowania umocnień, które dzięki temu mogły być w przyszłości odbudowane lub zmodernizowane, przyniosła także straty. Przykładem może tu być Fort IV, gdzie źle przeprowadzone prace spowodowały jego dalszą dewastację.¹²

W wyniku prac rozbiórkowych w twierdzy zgromadzono znaczne ilości złomu, części maszyn i urządzeń, dwuteowników, gruzu betonowego i innych materiałów budowlanych, które częściowo wykorzystywano na własne potrzeby, część zaś przeznaczono do sprzedaży.

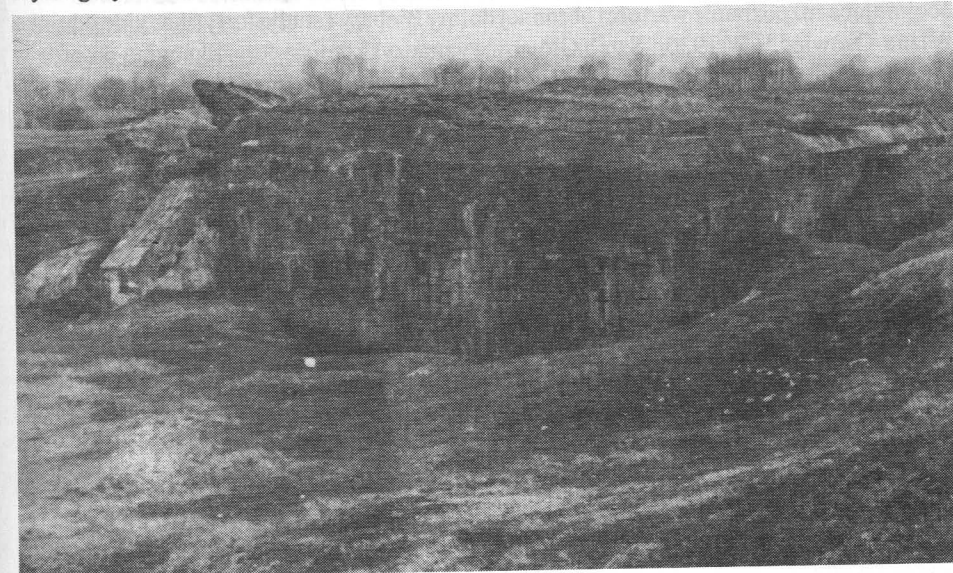
Na terenie twierdzy znajdowały się drogi publiczne (ważniejsze to Grodno-Łomża i Grajewo-Białystok) i forteczne, których stan techniczny nie był zadowalający. W związku z tym, że Zarząd Forteczny nie miał możliwości ich naprawy, w 1923 r. drogi publiczne, forteczne i mosty zostały przekazane Okręgowej Dyrekcji Robót Publicznych w Białymsto-

Tradycje nr 1 Fortu II

ku. W zamian za prowadzone naprawy, Zarząd Forteczny zobowiązany był do dostarczenia tzw. pachołków i tłuczni betonowego. Z podjętych zobowiązań Okręgowa Dyrekcja Robót Publicznych w Białymstoku nie zawsze wywiązywała się należycie, dlatego w 1929r. wstrzymano wydawanie tłuczni betonowego.¹³

Istotnymi elementami całego systemu obronnego twierdzy były rowy forteczne, kanały oraz Biebrza z systemem śluz, jazów i przepustów, które na skutek zniszczeń i upływu lat wymagały remontu. Prowizoryczne naprawy nie mogły rozwiązać problemu, toteż w

Tradycje nr 2 Fortu II

Tradystor nr 3 Fortu II

1925 r. wyasygnowano pieniądze na ich remont. Prace miały być przeprowadzone w 1926 r., z tym że miały je poprzedzić badania studyjne i pomiarowe, łącznie ze sporządzeniem przez Inspektorat Armii Nr 1 planów i kosztorysów.¹⁴

Prawdopodobnie uporządkowanie systemu wodnego Osowca było wstępem do planowanej modernizacji twierdzy.

W drugiej połowie lat dwudziestych zapadła decyzja o częściowej modernizacji Twierdzy Osowiec. W latach 1927-1929 prowadzono intensywne prace studyjno-terenowe, obejmujące rozpoznanie wartości obronnej doliny Biebrzy i studia fortyfikacyjne odcinka Wizna-Osowiec.¹⁵ W 1930 r. Sztab Główny wyznaczył komisję fortyfikacyjną do prac w Osowcu, natomiast rok wcześniej w związku z planami budowy umocnień wstrzymano przekazywanie tłuczni Okręgowemu Wydziałowi Robót Publicznych w Białymstoku.¹⁶ Większość robót miała być przeprowadzona w Fortcie II, dlatego też został on uznany za obszar zastrzeżony, otoczony "dozorem" policji i żandarmerii. Modernizację i budowę nowych dział obronnych przeprowadzono w latach 1931-1932. Wybudowano wówczas w narożach Fortu Zarzecznego pięć tradystorów, z tym, że w drugim i czwartym zamontowano wysuwane wieże pancerne, uzbrojone w jeden ckm każda.¹⁷

W latach późniejszych prowadzono głównie remonty i konserwacje. Przykładem mogą tu być prace przeprowadzone w 1938 r. przez Brygadę Robotniczą Szefostwa Fortyfikacji Osowiec, którą dowodził kpt. J. Franciszek Krzyżanowski. Brygada składała się z najemnych robotników cywilnych, skoszarowanych w Fortcie II. Zakres robót obejmował zabezpieczenie od wilgoci stropów betonowych dzieł fortecznych w Fortcie I m.in. koszary nr 38 i II koszary szyjowe. Prace polegały na zdjęciu warstwy ziemi, zalepikowaniu stropu, ponownym wykonaniu nasypu i na końcu zalesieniu.¹⁸

2. Garnizon

W latach 1920-1938 Twierdza Osowiec nie miała stałego garnizonu w postaci oddziałów

fortecznych. Przez cały ten okres kwaterowały w twierdzy różne oddziały wojskowe, lecz traktowano ten stan jako przejściowy do czasu przeniesienia oddziału do garnizonu macierzystego. Wyjątek stanowiła Centralna Szkoła Podoficerów Korpusu Ochrony Pogranicza. Duży garnizon znajdowała się w twierdzy od jesieni 1920 r. do jesieni 1921 r. Związane to było z porządkowaniem dyslokacji i demobilizacją wojsk po zakończeniu wojny polsko-radzieckiej.

Jednostki kwaterujące w OW Osowiec (bez DOW) w latach 1920-1921:¹⁹

1. Batalion zapasowy 41 pp
2. 1 i 2 bateria 206 pac
3. 8 kompania VI batalionu wartowniczego
4. Szpital Wojskowy "Mołodeczno"
5. II batalion 14 pp
6. II dywizjon 1 pac (formowany przez 18 dac)
7. Dowództwo, batalion sztabowy I i III batalion 42 pp.

Z wyżej wymienionych oddziałów tylko dwa przebywały w twierdzy dłużej, II dywizjon 1 pac był jeszcze w roku 1923, a 42 pp pozostał aż do 1930 r. W drugiej połowie lat dwudziestych następuje stabilizacja garnizonu.

Skład garnizonu w dniu 1 stycznia 1929 r.:²⁰

- Komenda Garnizonu
- Zarząd Fortyfikacyjny
- III batalion 42 pp
- 3 szwadron i szwadron ckm 9 psk
- Batalion Szkolny KOP
- Posterunek Żandarmerii

Skład garnizonu w dniu 1 stycznia 1933 r.:²¹

- Komenda garnizonu
- Komendant placu
- Szefostwo Fortyfikacji "Osowiec"
- CSP KOP Osowiec
- 3 szwadron i szwadron ckm 9 psk
- Posterunek żandarmerii Osowiec (z plutonu żandarmerii Białystok)
- Posterunek żandarmerii KOP Osowiec (z plutonu żandarmerii KOP Grodno)
- Probostwo parafii wojskowej NMP Ostrobramskiej.

Osowiec zaliczał się do garnizonów typu 2, ponieważ stacjonowały tam jednostki wojska i KOP. Funkcję komendanta garnizonu od 1929 r. do wybuchu wojny sprawował dowódca CSP KOP. Na terenie garnizonu funkcjonowało m.in. kasyno oficerskie, spółdzielnia wojskowa i straż pożarna 9 psk i CSP KOP.

Spośród różnych wymienionych wyżej formacji najsilniej związały się z historią twierdzy 42 pp, 9 psk i CSP KOP, choć jedynie dla szkoły podoficerskiej był to garnizon macierzysty.

Po podpisaniu traktatu ryskiego rozpoczęto wysyłanie oddziałów z nad granicy polsko-

radzieckiej do garnizonów pokojowych. Także 42 pp miał wrócić do swego macierzystego garnizonu w Białymstoku, dokąd w czerwcu 1921 r. przyjechał II batalion. Na skutek złego stanu koszar dowództwo, I i III batalion 42 pp zamiast do Białegostoku trafił do Twierdzy Osowiec.²² Twierdza miała być tymczasowym garnizonem pułku do czasu wyremontowania koszar w Białymstoku. 42 pp został rozmieszczony w koszarach Fortu I. 27 IX 1923 r. dowództwo pułku i I batalion poróciły do Białegostoku, a w twierdzy pozostał jeszcze III batalion. Stacjonowanie oddziałów pułku w dwóch miejscowościach prowadziło do komplikacji w szkoleniu żołnierzy oraz przerostu administracji.²³ Przedłużający się remont koszar w Białymstoku spowodował, że III batalion pozostał w Osowcu do 1930 r. Rozkaz o przeniesieniu III batalionu do Białegostoku wydano 3 kwietnia 1930 r., translokację ukończono po letnich manewrach w końcu września 1930. Dotychczas zajmowane koszary batalion przekazał CSP KOP.²⁴

Rozkazem DOK IX Brześć z dnia 24 maja 1924 r. przeniesiono z Włodawy do Grajewa 9 psk. W tym czasie w Grajewie istniały koszary dawnej rosyjskiej Straży Granicznej, które nie mogły jednak pomieścić całego pułku. W rezultacie, w Grajewie stacjonowało dowództwo pułku, kwatermistrzostwo oraz 1 i 2 szwadron. Pozostała część 9 psk to jest: 3 szwadron, szwadron ckm i pluton łączności skierowano do Twierdzy Osowiec,²⁵ rozlokowano je w Białych Koszarach (dawne Koszary Osowieckiego Fortecznego PP) na międzypolu Fortu I i III. Przewidywano, że będzie to sytuacja tymczasowa i wraz z projektowaną budową koszar w Grajewie oddziały pułku będą kolejno wycofywane z twierdzy. 10 czerwca 1924 r. na mocy rozkazu Ministra Spraw Wojskowych z dnia 25 kwietnia tego roku rozpoczęto organizację 4 szwadronu w 9 psk. Szwadron ten był organizowany w Twierdzy Osowiec, a następnie przetrzuty do Grajewa. 3 września 1933 r. przeniesiono z twierdzy do Grajewa szwadron ckm, a z Grajewa do twierdzy 2 szwadron; zmiany tej dokonano ze względów mobilizacyjnych i operacyjnych.²⁶ Z tych samych przyczyn chciano przenieść do Grajewa pluton łączności. Jednak z powodu dużych kosztów budowy koszar, oszacowanych na około 150 tys. zł., I Wiceminister MSW nie zatwierdził tego projektu.²⁷ Należy dodać, że w projektach planów dyslokacji armii z 1931, 1933 i 1934 r. projektowano rozbudowę koszar w Grajewie, aby skoncentrować cały 9 psk w jednym garnizonie.²⁸ Do wybuchu wojny plany te nie zostały zrealizowane.

W sierpniu 1928 z dotychczas istniejących szkół podoficerskich w brygadach KOP i szkoły podoficerów zawodowych w Ostrogu utworzono Batalion Szkolny KOP w Osowcu. Głównym zadaniem batalionu było ujednoczenie i podniesienie poziomu szkolenia podoficerów KOP, uzupełnienie i doskonalenie wykształcenia podoficerów zawodowych z dowództw i strażnic KOP, szkolenia żołnierzy służby czynnej na podoficerów niezawodowych, szkolenia kontyngentu podoficerów, niezbędnego do uzupełnienia oddziałów KOP.²⁹

Ochotnicy na podoficerów jesienią każdego roku byli kierowani na przeszkolenie ogólnowojskowe do pułków piechoty, kawalerii lub batalionów saperskich. Następnie przechodzili kurs szkolenia w Osowcu. Po ukończeniu szkoły chętni podpisywali zobowiązania do służby zawodowej na piętnaście lat.

Batalion szkolny KOP składał się z:³⁰

komendy szkoły
kompanii administracyjnej
dwóch kompanii szkolnych strzeleckich
kompanii ckm
dwóch kompanii podoficerów zawodowych

Dowódcą batalionu został mianowany mjr Marian Porwit (w 1929 r. awansowany do stopnia podpułkownika), kwatermistrem - mjr Stefan Świda, zaś funkcję adiutanta pełnił kpt. Stanisław Nowicki.

W latach 1928-1930 funkcje dowódców kompanii podoficerów zawodowych pełnili: mjr Mieczysław Bero i kpt. Zygmunt Cwenarski, a kompanii szkolnych podoficerów służby czynnej kpt. Władysław Gorczyca, por. Aleksander Moyzes i por. Tadeusz Byczewski. Dowództwo batalionu i mieszkania oficerów znajdowały się w dzielnicy mieszkalnej na prawo od linii kolejowej Białystok-Grajewo, natomiast kompanie batalionu zakwaterowano w koszarach Fortu II i na międzypolu Fort I i III.³¹

Statut i regulamin szkoły został opracowany przez ppłk M. Porwita. Promocje były numerowane, a każdej z nich nadawano patrona. Patronem I promocji kursu dla podoficerów zawodowych był płk Cyprian Godebski, dowódca pułku 8 piechoty liniowej Księstwa Warszawskiego.³²

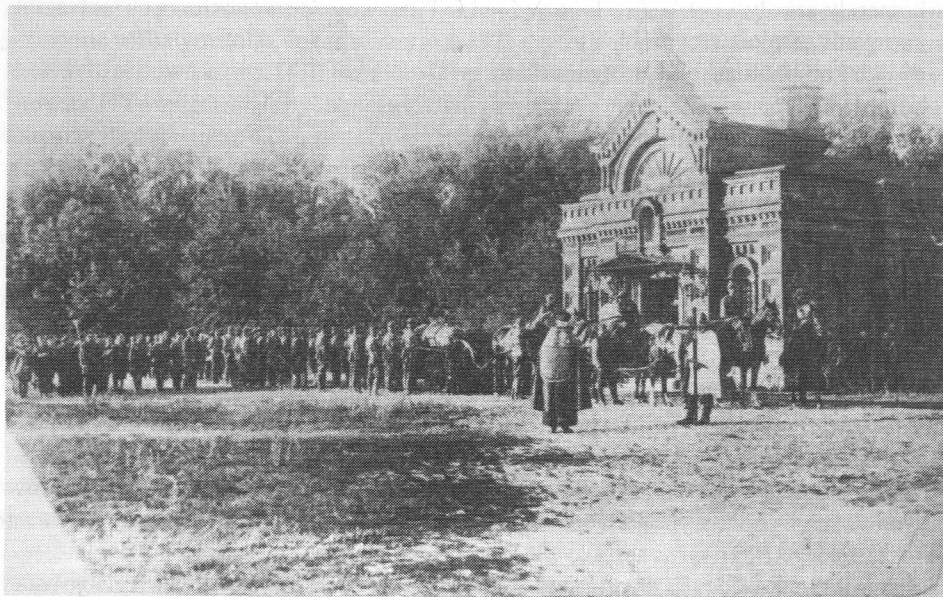
Zimą 1929 r. dowódca KOP, gen. dyw. Henryk Minkiewicz przeprowadził wizytację batalionu. Wynikiem inspekcji były zmiany w dowództwie, mjr S. Świda objął funkcję zastępcy dowódcy, a kwatermistrem mianowano mjr. Mieczysława Bętkowskiego.³³

W lutym 1930 r. nastąpiła zmiana na stanowisku dowódcy batalionu. Ppłk M. Porwit został mianowany dyrektorem nauk w Centrum Wyszczolenia Piechoty w Rembertowie, a jego obowiązki przejął mjr Bronisław Laliczyński.³⁴

Kilka miesięcy później miało miejsce ważne wydarzenie w krótkiej historii batalionu: na przełomie kwietnia i maja Batalion Szkolny KOP został przemianowany na Centralną Szkołę Podoficerów KOP.³⁵

Zmiana nazwy była związana z reorganizacją, którą rozpoczęto 1 września 1931 r. i wprowadzano w życie etapami. Zakończenie planowanych zmian miało nastąpić na wiosnę 1933 r. Zlikwidowano dwie kompanie strzeleckie, formując w zamian drugą kompanię ckm i jedną kompanię szkolną specjalistów łączności i sanitariuszy. Szkolenie specjalistów trwało pięć miesięcy, z czego dwa i pół przeznaczono na specjalizację. Kadre kompanii ckm szkoła miała zapewnić sama, natomiast do kompanii specjalistów przydzielono instruktorów, w tym oficera łączności i lekarza. Tak więc CSK KOP składała się z: komendy szkoły, kompanii administracyjnej, jednej kompanii szkolnych strzeleckich, jednej kompanii szkolnej strzeleckiej specjalistów, dwóch kompanii ckm i jednej kompanii szkolnej podoficerów zawodowych. Celem reorganizacji było zapewnienie racjonalnego szkolenia i potrzebnej ilości podoficerów rezerwy KOP w specjalnościach: celowniczy ckm, łączności i sanitariuszy.³⁶

Wkrótce w organizacji szkoły zaszły dalsze zmiany. Rozformowano jedną kompanię ckm, z kompanii specjalistów zorganizowano kompanię łączności, kompanię admini-

Pogrzeb T. Misiury żołnierza z CSP KOP. 1934 r.

stracyjną przemianowano na kompanię gospodarczą. Poza tym 2 kompania strzelecka funkcjonowała w okresie wiosenno-letnim, a przez następne pół roku - kompania szkolna instruktorska.³⁷

W drugiej połowie 1937 r. sformowano w ramach CSP KOP baterię artylerii lekkiej KOP "Osowiec". Służba żołnierzy artylerii KOP trwała 2 lata. Od jesieni 1938 r. bateria prowadziła szkolenie artylerzystów służby czynnej dla baterii artylerii lekkiej KOP "Kleck". Poborowi przeznaczeni do baterii artylerii lekkiej KOP "Kleck" w pełnej ilości etatowej pierwszy rok służby odbywali w baterii "Osowiec", a drugi w macierzystym oddziale. W związku z tym zwiększono etat baterii "Osowiec" o jednego porucznika artylerii i stan etatowy obsługi służby czynnej baterii "Kleck". Poza tym zwiększono: dotacje na zakup dodatkowego sprzętu szkoleniowego, ryczałt mundurowy i przydział przedmiotów mundurowych nie wchodzących w skład ryczałtu. Uzupełniono również uzbrojenie artylerzystów o 90 kbk z oporządzeniem i 2 jednostkami ognia i 12 szabel. Żołnierzy baterii skoszarowano w Forcie Centralnym.³⁸

W czerwcu 1938 r. CSP KOP składała się z:³⁹

komendy szkoły

kompanii gospodarczej

1 kompanii szkolnej podoficerów zawodowych i nadterminowych

kompanii szkolnej ochotników

3 kompanii szkolnej ochotników

kompanii szkolnej ckm

kompanii szkolnej łączności
baterii artylerii lekkiej KOP "Osowiec".

Funkcję Komendantów CSP KOP pełnili kolejno: ppłk Marian Porwit, mjr Bronisław Laliczyński, ppłk Józef Kalandyk i ppłk Tadeusz Tabaczyński.

Przypisy:

1. CAW, MSWoj, DOK III, 371.3.6, Protokół przyjęcia Obozu Warownego Osowiec z 21 III 1921 r.; Osowiec 25 III 1921 r.; CAW, MSWoj, Dep. tech., 300.41.129, NDWP do Polowego Szefa Inżynierii i Saperów, Warszawa 18 II 1921 r.; Tamże, Obóz Warowny Osowiec do NDWP Oddział III, 14 II 1921 r.; Tamże, grupa Inżynieryjna Nr 6 do MSWoj, Dep. III Sekcja Inżynierii i Saperów, Knyszyn 13 IV 1921 r.
2. CAW, DOK III, 371.3.6, Protokół przejścia Obozu Warownego Osowiec przez Ekspozyturę DOG Warszawa w Białymstoku z dnia 21 III 1921 r.
3. CAW, DOK III, 371.3.6., Dowództwo Obozu Warownego Osowiec. Tabela Ordre de Bataille, Osowiec 25 III 1921 r., płk A. Dulewicz pełnił w grudniu 1920 r. obowiązki Dowódcy OW "Osowiec". 1 maja 1921 r. płk Dulewicz został przeniesiony w stan spoczynku, CAW, AP 2200 i 7015, Karta kwalifikacyjna. Przebieg służby.
4. CAW, MSWoj, Dep. tech., 300.41.252, MSWoj Oddział I Szt. gen. Rozkaz wykonawczy o wprowadzeniu w życie organów kierowniczych fortyfikacyjnych na stopie pokojowej Warszawa 14 I 1926 r.; CAW, DOK III, 371.3.9 Dowództwo OK Nr III Grodno. Komunikat dyslokacyjny OK Nr III z dn. 1.01.1927 r.
5. CAW, MSWoj, Dep. Tech. 300.41.252, MSWoj, Oddział I Sztabu Generalnego. Rozkaz wykonawczy o wprowadzeniu w życie organów kierowniczych fortyfikacyjnych na stopie pokojowej, Warszawa 14 I 1926 r.
6. Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864-1939, Warszawa 1990, s. 589, 687; CAW, DOK III, 371.3.9, Dowództwo OK III Grodno. Komunikat dyslokacyjny OK Nr III z dn. 1.01.1931; Rocznik oficerski 1932, Warszawa 1932, s. 844.
7. CAW, DOK III, 371.3.6, Protokół przejścia Obozu Warownego Osowiec przez Ekspozyturę DOG Warszawa w Białymstoku z dnia 21 III 1921 r.; CAW, MSWoj, Dep. Tech., 300.41.25, Komenda Obozu Warownego Osowiec do Szefostwa Inżynierii i Saperów DOK III w Grodnie. Protokół w sprawie budowy 3-ch wartowni w OW Osowiec, Osowiec 6 II 1926 r. Tamże, DOK III do Ministra Spraw Wojskowych, Dep. V., Grodno 10 II 1926 r. CAW MSWoj, Dep. tech., 300.41.254, 3 Okręgowe Szefostwo Saperów Departamentu Budownictwa MSWoj. Budowa stróżówek na fortach, Grodno 28 IX 1929 r., Porwit M., Spojrzenia przez moje życie, Warszawa 1986, s. 358.
8. CAW, DOK III, 371.3.6, Protokół przejścia Obozu Warownego Osowiec poprzez Ekspozyturę DOG Warszawa w Białymstoku z dnia 21 III 1921 r.; CAW, MSWoj, Dep. Tech., 300.42.51, DOK nr 1, Szefostwo Inżynierii i Saperów. Plan robót budowlanych na rok 1922 DOK I Warszawa 11 IV 1922 r. CAW, MSWoj, Dep. Tech., 300.42.54 Kierownictwo Rejonu Inżynierii i Saperów Łomża, Preliminarz budżetowy kapitalnych

- remontów i nowych budowli na rok 1923; CAW, MSWoj, Dep. Tech., 300.42.63, Sprawozdanie o postępie robót budowlanych za marzec, kwiecień 1923 r.; Tamże, Sprawozdanie o postępie robót budowlanych za maj i czerwiec 1923 r.
9. CAW, MSWoj, Dep. Tech., 300.41.131, Szefostwo Inżynierii i Saperów OG Warszawa. Sprawozdanie z inspekcji Zarządu Fortyfikacyjnego Osowiec z dn. 27 i 28 IV 1921 r.
 10. CAW, MSWoj, Dep. Tech., 300.42.46, MSWoj, Dep. V do DOK I, III, IX, X. Rozbiórka zburzonych części fortów.
 11. CAW, MSWoj, Dep. tech., 3000.42.46, DOK Nr 1 Szefostwo Inż. Saperów do Dep. V Inż. i Sap. MSWoj. Wykaz obiektów przeznaczonych do rozbiórki, Warszawa 14 II 1922 r.; Tamże, DOK I Warszawa Szefostwo Inż. Sap. do Dep. V Inż i Sap. MSWoj. Rozbiórka zburzonych części fortów przez firmę Dzierżawskiego i S-ka, Warszawa 1 IV 1922 r.; CAW, MSWoj, Dep. Tech., 300.41.252, Przedsiębiorstwo Inżynieryjno-Budowlane "Budownictwo" (nazwa firmy "Dzierżawski i S-ka") do Departamentu V MSWoj, pismo z dnia 13 I 1926 r. i 6 III 1926 r.
 11. CAW, GISZ, 303.4.291, Rozpoznanie stref bagien Biebrzy-sprawozdanie 1927 r.
 12. CAW, MSWoj, dep. tech., 300.41.254, Wojewoda Białostocki, Dyrekcja Robót Publicznych Oddział Drogowy do 3-go Szefostwa Saperów w Grodnie, remont dróg fortecnych w Osowcu, Białystok 19 I 1929 r.; Tamże, 3 Okręgowe Szefostwo Saperów do Szefa Departamentu Inżynierii MSWoj. Drugi remont w Osowcu, Grodno 23 I 1929 r.; Tamże, Wydział Fortyfikacyjny Dep. Inż. MSWoj. do DOK III w Grodnie, 1 II 1929 r.
 14. CAW, MSWoj, Dep. tech., 300.41.251, Biuro Ścisłej Rady Wojennej do Szefa Administracji Armii, Warszawa 8 VII 1925 r.; Tamże, Wydział Fortyfikacyjny Dep. V MSWoj. Naprawa śluz w Osowcu, Warszawa 27 VII 1925 r.
 15. CAW, GISZ, 302.4.291, Rozpoznanie stref bagien Biebrzy - sprawozdanie, 1927 r. CAW, GISZ, 302.4.293, Gen. do prac. przy GISZ gen. dyw. Rómmel Juliusz. Studium litewskiej osłony na przedpolu mego odcinka, Warszawa 1 XI 1928 r.; CAW, GISZ, 302.4.2086, Gen. do prac. przy GISZ gen. dyw. J.Rómmel do Szefa Sztabu Głównego Warszawa 2 IV 1929 r.
 16. CAW, GISZ, 302.4.2086, Sztab Główny Oddział III. Przydział Komisji fortyfikacyjnych, Warszawa 10.04.1930 r.; CAW, MSWoj, Dep. tech., 300.41.254, MSWoj. Dep. Inż. Wydz. fort. do DOK III w Grodnie, 1 II 1929 r.
 17. Rummel A, Wśród zmian i przemian, Warszawa 1986, s. 46-48; CAW, CISZ, 302.4.2087, Inspektor Armii gen. dyw. Śmigły-Rydz do Szefa Sztabu Głównego, Warszawa 27 VIII 1931 r.; W pracach tych uczestniczył ppor. Maciej Kalenkiewicz, który ówczesnie dowodził plutonem w kompanii fortecznej nr 1, Erdman J., Droga do Ostrej Bramy, Warszawa 1987, s. 29, Kunnert A.K., Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939-1944, t. 2, Warszawa 1987, s. 74; CAW, GISZ, 302.4.2093, Stan pancerzy w fortach, 1.X.1935 r.
 18. Zalewski R., Relacja niepodpisana, Białystok 6 IX 1990 r., w zbiorach autora.
 19. CAW, DOK I, 371.1.7, MSWoj. Oddz. I. Uporządkowanie dyslokacji wojsk. Przeniesienie oddziałów zapasowych, Warszawa 13 X 1920 r.; CAW, DOK I, 371.1.9, DOG Warszawa. Raport Stanu Nr 23 z dnia 10.12.1920 r., Warszawa 2.1.1921 r.; Tamże, DOG Warszawa. Raport Stanu nr 24 z dnia 25.12.1920 r., Warszawa 15 I 1921 r.; CAW, DOK III, 371.3.6., Dowództwo Obozu Warownego Osowiec. Tabela Ordre de Bataille, Osowiec 25 III 1921 r.
 20. CAW, DOK III, 371.3.9, Dowództwo OK Nr III Grodno. Załącznik Nr 2 do Komunikatu dyslokacyjnego OK III z dnia 1 I 1929 r.
 21. Tamże, Dowództwo OK Nr III Grodno. Komunikat Dyslokacyjny OK III z dnia 1.01.1933 r.
 22. Dobroński A, Filipow K., "Dzieci Białostockie". 42 pułk piechoty im. gen. Jana Henryka Dąbrowskiego, Białystok 1993, s. 15; Rząca K., 42 pułk piechoty w latach 1918-1939. Zarys monograficzny, praca mgr. napisana na Filii UW, Białystok 1987. masz, s. 32.
 23. CAW, GISZ, 302.4.198, GISZ. Dyslokacja i rozmieszczenie oddziałów. Wyciąg z raportów Inspektorów. Wyciąg ze sprawozdania z inspekcji 42 pp przez Insp. Armii Gen. Dyw. Śmigłego-Rydz z dn. 29 X 1926 r.
 24. CAW, GISZ, 302.4.200, MSWoj. Zmiany dyslokacyjne na terenie OK III, Warszawa. 3 IV 1930 r.; Tamże, MSWoj. Komunikat dyslokacyjny Sił Zbrojnych - poprawki Nr 8, Warszawa 13 X 1930 r.
 25. Jarulank W., Zarys historii 9 psk im. K.Pułaskiego z Grajewa, Grajewo 1989, s. 9; CAW, GISZ, 302.4.197, MSWoj. Komunikat dyslokacyjny z dnia 21 IX 1925 r.
 26. CAW, GISZ, 302.4.201, gen. do pracy przy GISZ Gen. bryg. Burhard-Bukacki. Szwadron k.m. 9 psk - zmiana garnizonu, Warszawa 10 VII 1933 r.; Tamże, MSWoj. Przeniesienia w 9 psk, Warszawa 3 IX 1933 r.
 27. CAW, GISZ, 302.4.201, MSWoj. Przeniesienia w 9 psk, Warszawa 14 XI 1923 r.
 28. CAW, GISZ, 302.4.201, MSWoj Projekt 5-letniego Planu zmian dyslokacyjnych z podziałem na O.K. do wykonania w okresie pierwszego 5-cio letniego budżetowego w latach 1932/33 do 1936/37; Tamże. GISZ. Projekt 7-letniego planu dyslokacyjnego, Warszawa 16 II 1933; Tamże, MSWoj. Projekt 7-letniego planu zmian dyslokacyjnych, Warszawa luty 1934.
 29. Dominiczak H., Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919-1939, Warszawa 1992, s. 122; Porwit M., Spojrzenie poprzez moje życie, Warszawa 1986, s. 351-356.
 30. Porwit M., op. cit. s.356-357; CAW, GISZ, 302.4.246, MSWoj. KOP. Reorganizacja baonów i CSP, Warszawa 31 VIII 1931 r.
 31. Porwit M., op. cit. 352-354, 356-357; CAW, GISZ, 302.4.200, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej MSWew). KOP. Komunikat dyslokacyjny część I, Warszawa 1 XII 1929.
 32. Porwit M., op. cit., s. 355-356.
 33. Tamże, s. 357.
 34. Tamże, s. 362-363.
 35. CAW, GISZ, 302.4.200, MSWew. KOP. Poprawki do cz. 1 Komunikatu dyslokacyjnego KOP z dn. 1 XII 1929, Warszawa 6 V 1930 r.

36. CAW, GISZ, 302.4.246, MSWoj. KOP. Reorganizacja baonów i CSP. Warszawa 21 VIII 1931; CAW, GISZ, 302.4.201, MSWew. KOP. Komunikat dyslokacyjny, Warszawa, czerwiec 1932 r.
37. CAW, GISZ, 302.4.202, MSWew. KOP. Uzupelnienia do komunikatu dyslokacyjnego, Warszawa 16 II 1934 r.; Tamże, Komunikat Dyslokacyjny KOP, Warszawa czerwiec 1934 r.
38. CAW, GISZ, 302.4.256, MSWew. KOP. Reorganizacja jednostek artylerii KOP, Warszawa 31 VIII 1938 r.
39. CAW, GISZ, 302.4.205, MSWew. KOP. Komunikat dyslokacyjny KOP, Warszawa czerwiec 1938 r. : CAW. GISZ, 302.4.207, MSWew. KOP. Komunikat dyslokacyjny KOP, Warszawa 1938 r.

ROZDZIAŁ V W OBRONIE RZECZYPOSPOLITEJ

1. Prace fortyfikacyjne

W wyniku zaostrzenia się sytuacji międzynarodowej, a szczególnie pogorszenia stosunków polsko-niemieckich, zaistniała realna groźba wojny z Niemcami. W tej sytuacji naczelne władze wojskowe przystąpiły do przygotowania armii i kraju do wojny.

3 marca 1939 r. utworzono Samodzielną Grupę Operacyjną "Narew" pod dowództwem gen. bryg. Czesława Młot-Fijałkowskiego, której zadaniem była obrona granicy z Prusami Wschodnimi. Pas działania SGO "Narew" miał szerokość ok. 230 km, od granicy polsko-litewskiej na wschodzie do linii Chorzele-Goworowo (wyłącznie) na zachodzie. W skład grupy weszły cztery wielkie jednostki: 18 DP, 33 DP Rez. Suwalska BK i Podlaska BK. W końcu marca dowódcy SGO "Narew" podporządkowano pod względem operacyjnym CSP KOP w Osowcu, a w drugiej połowie kwietnia także znajdujące się na tym terenie oddziały Straży Granicznej.¹ Po inspekcji terenowej przeprowadzonej w kwietniu przez gen. bryg. C. Młot-Fijałkowskiego i jego sztab, pas działania grupy został podzielony na sześć odcinków: "Augustów", "Osowiec", "Wizna", "Łomża", "Nowogród", "Ostrołęka". Pozycje obronne na wszystkich odcinkach planowano wzmocnić przez budowę fortyfikacji stałych, polowych i zalewów na Narwi i Biebrzy.²

Odcinek "Osowiec" rozciągał się do wsi Karpowicze (włącznie) na wschodzie do Grobli Honczarowskiej (Pogorzały) na zachodzie.

Pptk Tadeusz Tabaczyński (na fot. jako mjr)

Obronę odcinka powierzono tzw. Grupie ppłk. Tadeusza Tabaczyńskiego, w składzie: 135 rez pp i II dywizjon 32 pułku artylerii lekkiej (mobilizowane na bazie CSP KOP) oraz batalion forteczny. Zadaniem grupy była osłona mobilizacji, rozpoznanie i opóźnienie działań nieprzyjaciela z Prus Wschodnich w kierunku na Osowiec oraz obrona linii rzeki Biebrzy na powierzonym odcinku. Pptk Tabaczyński po przeprowadzonej analizie zadań, sił i warunków terenowych przydzielił pododdziałom grupy zadania: I batalion wzmocniony baterią artylerii jako oddział wysunięty do lasu Ruda rozpoznaje i opóźnia działania nieprzyjaciela; II batalion wzmocniony kompanią batalionu fortecznego broni rejonu twierdzy i dozoruje odcinek do Strękowej Góry, który ze względu na zabagnienie traktowany był jako bierny; III batalion wzmocniony kompanią forteczną broni rejonu Goniądza, 3 kompania batalionu fortecznego

została przeznaczona do obsady schronów na odcinku "Wizna". Od lata oficerowi przewidziani na dowódców batalionów i kompanii rozpoczęli przygotowania w terenie wyznaczonych zadań.³

Działające w Osowcu Szefostwo Fortyfikacji nie miało sił ani środków do podjęcia prac studyjnych budowy nowych fortyfikacji. W związku z tym w marcu 1939 r. przeniesiono do Osowca połowę personelu i sprzętu Kierownictwa Robót Fortyfikacyjnych Baranowicze z jego dowódcą mjr. Janem Prochaską, przemianowując go zarazem na Kierownictwo Robót Fortyfikacyjnych Nr 18. Nieco później utworzono w ramach mobilizacji kartkowej Grupę Fortyfikacyjną Nr 35 pod dowództwem ppłk sap. st. sp. Zarzyckiego. Całością prac kierował mjr Prochaska, któremu podporządkowano Szefostwo Fortyfikacji Osowiec i Grupę Fortyfikacyjną Nr 35. Kierownictwo Robót Fortyfikacyjnych Nr 18 składało się z majora, 7 kapitanów, 5 podoficerów specjalistów, 35 inżynierów i techników. Mając pełny etat Kierownictwo nie mobilizowało się za wyjątkiem kilku osób personelu technicznego. W skład Szefostwa Fortyfikacji Osowiec wchodziło: 5 kapitanów, 30 podoficerów i saperów oraz 22 samochody. W całym okresie mobilizacyjnym podwojono stan oficerów i saperów oraz zmobilizowano pewną ilość samochodów. Grupa fortyfikacyjna pracowała w składzie: 1 podpułkownik, 1 major, 6 kapitanów, porucznik i podporucznik, 5 podoficerów i 5 saperów oraz 5 samochodów i 1 motocykl. Wszyscy oficerowie grupy pochodzili z rezerwy bądź byli już w stanie spoczynku.⁴

Większość prac związanych z planowaniem i projektowaniem umocnień była skupiona w Kierownictwie Robót Fortyfikacyjnych Nr 18, które także budowało wszystkie schrony ciężkie. Grupa Fortyfikacyjna i Szefostwo Fortyfikacji budowało schrony lekkie, zalewy i później umocnienia polowe.⁵ Większość prac budowlanych wykonywała 135.137 rezerwowa kompania saperów, dwa bataliony Junackich Hufców Pracy - łącznie 1500 junaków oraz 600 zmilitaryzowanych robotników. Należy zaznaczyć, że wszystkie te jednostki od chwili powołania były stopniowo mobilizowane i osiągały swoje stany etatowe w drugiej połowie sierpnia.

Prace nad planowaniem i projektowaniem umocnień zostały zakończone na przełomie marca i kwietnia. Po ich zatwierdzeniu przez Sztab Główny przystąpiono jeszcze w kwietniu do realizacji. W planie tym oprócz fortyfikacji stałych były ujęte także zalewy. Początkowo Kierownictwo Robót Fortyfikacyjnych Nr 18 prowadziło prace aż po Łomżę. Prawdopodobnie w czerwcu lub lipcu odcinek prac ograniczono do odcinka "Wizna" i "Osowiec".⁶ W lipcu na wniosek Sztabu Głównego wprowadzono korekty do opracowanego planu umocnień Osowca i Wizny. Polegały ona na rozbudowie już istniejących pozycji i budowie nowych. Na odcinku "Osowiec" plan ten przewidywał: rozbudowę pozycji wysuniętej Wólka Piaseczna i punktu oporu Budy, podjęcie studiów a następnie budowę punktu oporu Kołakowszczyzna jako zabezpieczenie prawego skrzydła odcinka oraz pozycji tyłowej Guzy-Downary-Kulesze.⁷

W związku z rozszerzeniem planowanych prac część oficerów CSP KOP skierowano na dwutygodniowy kurs budowy schronów żelbetonowych do Ośrodka Saperskiego w Łomży.⁸

Na odcinku "Wizna" przewidywano budowę dodatkowych 8 schronów, dwóch na pozycji głównej, dwóch na pozycji wysuniętej i czterech schronów w rejonie wsi Kołodzieje na pozycji łącznikowej Giełczyn.

Planowane umocnienia obejmowały:

1. Goniądz: pięć schronów ciężkich z kopułami bojowymi na jeden ckm; grupa schronów lekkich w rejonie lasu Kołakowszczyzna jako zabezpieczenia prawego skrzydła na pozycji wysuniętej Wólka Piaseczna grupę czterech schronów lekkich w celu zamknięcia dróg z rejonu Przechody, Kapice i lasu Kapice.

2. Fort II: (dawna pozycja zarzeczna) budowa tradytora na dwie armaty 75 mm.

3. Fort IV: wbudowanie w istniejące dzieła schronów na ckm i rkm oraz budowę grupy schronów lekkich.

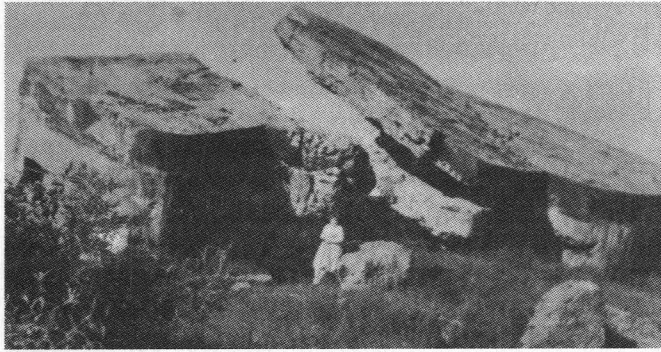
4. W rejonie wsi Budy budowę grupy schronów lekkich w celu zamknięcia grobli Okrasin-Budy.

5. Budowę pozycji tyłowej na linii Guzy-Downary-Kulesze, składającej się z lekkich i małych schronów.

Ogółem zaplanowano budowę 52 schronów na odcinku "Osowiec" oraz 16 na odcinku "Wizna", w tym 6 na pozycji łącznikowej Giełczyn. Należy jednak zaznaczyć, że w pierwszej kolejności realizowano plan podstawowy z kwietnia 1939 r. Dopiero po jego ukończeniu miano przystąpić do dalszej rozbudowy pozycji. Inaczej potraktowano odcinek "Wizna", gdzie natychmiast przystąpiono do budowy nowo zaplanowanych schronów. Prace na odcinku "Wizna" były prowadzone do dnia 7 września włącznie. Wykończono i uzbrojono wszystkie 10 schronów pozycji głównej i wysuniętej. Na pozycji łącznikowej Giełczyn 1 września dwa schrony ciężkie były prawie ukończone i w ciągu kilku następnym dni zostały doprowadzone do stanu używalności. Ukończono także dwa z czterech planowanych schronów w rejonie wsi Kołodzieje.⁹

Budowę schronów na odcinku Osowiec zakończono 27 sierpnia, ale prace wykończeniowe z powodu opóźnionych dostaw wyposażenia trwały do 8 września. Na przykład ostatnie trzy kopuły pancerne do gotowych już schronów dostarczono koleją 2 września. Od 27 sierpnia do 8 września intensywnie pracowano nad wykończeniem schronów. Zdejmowano szalunek, obsypywano piaskiem, układano warstwę kamieni w obsypce i okładano schrony darnią.¹⁰

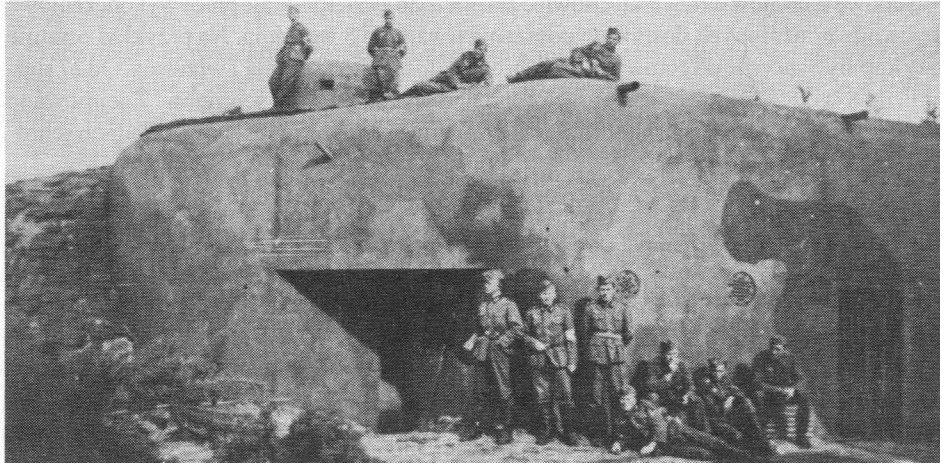
Wykończono wszystkie schrony ciężkie w sektorze Goniądz i Osowiec, cztery schrony lekkie na pozycji wysuniętej Wólka Piaseczna oraz kilku innych sektorach. Ogółem zakończono budowę 14 schronów lekkich i ciężkich. Schrony w punkcie oporu Budy były w trakcie budowy. Należy dodać, że w sektorze Osowiec zbudowano tradytor przy moście na Kanale Rudzkim na lewo od linii kolejowej Osowiec-Grajewo. Część schronów nie posiadała fortecznych podstaw do broni maszynowej, w związku z tym wykonano je we własnym zakresie. W niektórych schronach zbudowano stanowiska dla armat przeciwpancernych. Jednak do wybuchu wojny armat tych nie dostarczono i zastąpiono je bronią maszynową. W schronach ciężkich wybudowano studnie, podobnie jak w Wiźnie. Montaż instalacji wentylacyjnej w schronach rozpoczęto już po 1 września. Wszystkie schrony

Tradystor przy moście na Kanale Rudzkim

uzbrojone były w ckm, rkm. Jedynie dwa tradystory uzbrojone były w dwie armaty 75 mm każdy oraz dodatkowo w broń maszynową. Między schronami, sektorami, pododcinkiem i odcinkiem utrzymywano łączność telefoniczną za pomocą gońców i rakiet sygnalizacyjnych, jedynie z pododcinkiem "Wizna" dodatkowo za pomocą radiostacji. Jednak nie wszystkie schrony miały połączenia telefoniczne z powodu braku kabla i aparatów telefonicznych. Po wybuchu wojny, zgodnie z zarządzeniem władz wojskowych wycofujące się instytucje i urzędy państwowe przekazywały wojsku sprzęt łączności. Dzięki temu wszystkie schrony otrzymały połączenia telefoniczne.¹¹ Od 27 sierpnia kolejne ekipy budowlane wraz ze sprzętem wracały do bazy w Forcie Centralnym, ostatnie grupy przybyły tam 2 września.¹²

Podstawą budowanych umocnień Osowca były fortyfikacje rosyjskie, dlatego też jeszcze przed rozpoczęciem budowy nowych umocnień przystąpiono do porządkowania i przywracania wartości bojowej samej twierdzy. Było to o tyle ważne, że budowę nowych

Schron bojowy odcinka "Osowiec" 1939 r.

umocnień jak i całej obrony oparto o umocnienia starej twierdzy.

Prace rozpoczęto jeszcze w marcu 1939 r., a ukończono w połowie sierpnia. W okresie tym wykonano następujące roboty:¹³

- uporządkowano schrony bojowe i bierne,
- oczyszczono przedpole,
- obniżono wał zewnętrzny w Forcie II, gdyż zasłaniał strzelnice schronów (do tego czasu pełnił on rolę maskującą),
- oczyszczono i przywrócono wartość bojową ocalałym porosyjskim artyleryjskim punktom obserwacyjnym,
- porosyjskie otwarte betonowe baterie dla haubic 152 mm i armat 107 mm przystosowano do użycia 75 mm armat wz. 97 przez wykonanie nasypów oraz uporządkowano schrony dla obsługi i amunicji,
- wykonano pomiary topograficzne, tzn. pomiary stanowisk artyleryjskich, punktów obserwacyjnych i celów.

W kwietniu rozpoczęto prace wodno-inżynierskie, budujące system tam i jazów; w wypadku wojny umożliwiłyby one nawodnienie i zabagnienie doliny Biebrzy. Projektowany zalew miał się rozciągać od ujścia rzeki Brzozówki na wschodzie do mostu drogowego na Kanale Rudzkim, a jego szerokość wahała się od 1 do 6 km. Budowa systemu jazów i tam trwała do pierwszych dni wojny, a nadzorował je rtm. Tomasz Zan z Szefostwa Fortyfikacji Osowiec. Należy dodać, że wskutek wycięcia lasu i melioracji znacznie zmniejszyła się powierzchnia terenów podmokłych. Także wyjątkowo sucha wiosna i lato zmniejszyło dodatkowo nieprzekraczalność bagien biebrzańskich, stanowiło to dodatkową trudność do pokonania. Mimo to prace były finalizowane i w pierwszych dniach września rozpoczęto napełnianie zalewu wodą. Budowa zalewu umożliwiła stworzenie skutecznej zapory dla nacierającego nieprzyjaciela, a dodatkowo uzupełniała i wzmocniła system fortyfikacji stałych i polowych przed pozycją główną odcinka "Osowiec".¹⁴

24 czerwca wydano rozkaz Sztabu Głównego dotyczący rozpoczęcia budowy umocnień polowych. W pierwszej kolejności wznoszono je na pozycjach wysuniętych, a następnie na głównej pozycji obronnej. Kolejność robót była następująca: przeszkody przeciwpancerne, zasieki z drutu kolczastego, stanowiska piechoty i broni ciężkiej (ckm, artyleria), punkty obserwacyjne artylerii i stanowiska dowodzenia. Szczególny nacisk położono na budowę przeszkód przeciwpancernych. Nasilenie robót nastąpiło po wydaniu 12 lipca przez Sztab Główny dodatkowych wytycznych przy prowadzonych pracach fortyfikacyjnych. Od tego momentu nie obowiązywała już ochrona upraw rolnych. System okopów ze stanowiskami broni maszynowej i rowów łącznikowych budowane na pozycji wysuniętej w lesie Ruda, na dawnej rosyjskiej pozycji zaręcznej, we wszystkich fortach i na odcinku goniądzkim. Przedpole oczyszczono z zalesienia i rozpoczęto ustawianie zapór z drutu kolczastego, zbudowano stanowiska dla dział, artyleryjskie punkty obserwacyjne i stanowiska dowodzenia. Podstawowy zakres prac został ukończony w połowie sierpnia. Dalsza rozbudowa umocnień polowych nastąpiła po przeprowadzeniu mobilizacji alarmowej i zajęciu stanowisk obronnych. Pododdziały 135 pp przystąpiły do rozbudowy i maskowania

umocnień oraz oczyszczania przedpola.¹⁵

Na pozycji wysuniętej pluton pionierów zbudował punkty obserwacyjne, a na przedpolu wykonał zawały leśne na szosie Grajewo-Osowiec i ustawił kilka niewielkich pól minowych.¹⁶

Na odcinku Goniądz-Twierdza Osowiec Grupa Fortyfikacyjna rozbudowała linię okopów i zasieków wokół ukończonych schronów bojowych i na międzypolach.¹⁷ Najgorzej sytuacja przedstawiała się na lewym skrzydle odcinka od Fortu IV do Grobli Pogorzały. Początkowo planowano tu budowę kilku samodzielnych punktów oporu wzmocnionych betonowymi schronami bojowymi, w związku z czym nie planowano rozbudowy umocnień polowych na całym odcinku. Jednak na skutek suszy dolina Biebrzy stała się przekraczalna nawet dla artylerii. Spowodowało to zmianę planów obronnych, do obrony lewego, 15-kilometrowego odcinka skierowano III batalion. Od 29 sierpnia pracował on intensywnie przy pomocy ludności cywilnej z okolicznych wsi przy kopaniu stanowisk obronnych i oczyszczaniu przedpola.¹⁸

Dodatkowe utrudnienie dla działań nieprzyjaciela na przedpolu odcinka "Osowiec" miały stanowić dokonane w chwili wybuchu wojny zniszczenia. Rozkaz o przygotowaniu planowanych zniszczeń w strefie przygranicznej Sztab Główny wydał 15 czerwca. Dotyczył on ważnych obiektów drogowych i kolejowych, takich jak wiadukty i mosty. Tenże rozkaz zezwalał na natychmiastowe założenie ładunków wybuchowych w komorach minowych mostów. W sierpniu pluton saperów przygotował do zniszczenia na przedpolu zasadniczej linii obrony mosty i kładki na licznych kanałach i strumieniach. Ponadto saperzy wybudowali kładki wewnątrz twierdzy na przewidywanych kierunkach kontrataków.¹⁹

2. Mobilizacja

Przygotowania mobilizacyjne do przekształcenia CSP KOP w Osowcu (traktowanej jako batalion) w pułk piechoty podjęto już na początku marca. Zarządzeniem dowódcy KOP, gen. bryg. J. Kruszewskiego z 10 marca przemianowano kwatermistrza CSP KOP na drugiego zastępcę komendanta szkoły. Podwyższono stopień oficera mobilizacyjnego z kapitana na majora, utworzono etat zastępcy oficera mobilizacyjnego w stopniu kapitana i 21 etatów podoficerów zawodowych dla celów mobilizacji (głównie magazynierzy i kanceliści). Oprócz tego utworzono etat dowódcy kampanii gospodarczej w stopniu kapitana, pełnił on równocześnie funkcję oficera taborowego. Przydzielono jednocześnie dwóch dodatkowych dowódców plutonów radiotelegraficznych w kampanii szkolnej łączności w stopniu poruczników. Do szkolnych kompanii ckm, ochotników i łączności przydzielono ponadetatowych podoficerów zawodowych. Ponadto rusznikarzom nakazano prowadzić systematyczną i dokładną kontrolę broni w oddziałach i magazynach mobilizacyjnych.²⁰

Przygotowania do wojny prowadziły także służby kwatermistrzowskie. W twierdzy utworzono tymczasowy magazyn żywności, rozpoczęto skup ziemiopłodów i mięsa, głównie z terenów leżących na przedpolu głównej pozycji obronnej. Głównym celem tych działań było zgromadzenie wojennego zapasu żywności oraz wyeksploatowanie terenów nadgranicznych, które jako pierwsze odczułyby skutki działań wojennych. Pozostałe produkty spo-

żywcze zostały sprowadzone z magazynów żywnościowych w Białymstoku. Zgromadzone zapasy mogły wystarczyć na okres trzech miesięcy. Równocześnie uzupełniano i zgromadzono zapasy umundurowania, wyposażenie, uzbrojenia i amunicji.²¹

20 marca oprócz normalnego kontyngentu skierowano dodatkowo na przeszkolenie do CSP KOP w kompanii ckm 16 szeregowych z 7 pp Legionów. Po ukończeniu go zostali skierowani do batalionu fortecznego "Sarny" i "Młyńsk".²²

W miesiącach letnich 70 oficerów rezerwy, którzy mieli uzupełnić kadre oficerską pułku, powołano w dwóch turnusach na przeszkolenie do Osowca. Dzięki przebytemu szkoleniu oficerowie rezerwy w razie ogłoszenia mobilizacji mogli być natychmiast wcieleni do jednostek liniowych.²³

W ramach przygotowań wojennych 15 lipca wyłączono ze składu CSP KOP i przeniesiono do Snowa kompanię szkolną łączności pod dowództwem kpt. łącz. Tadeusza Jankowskiego w składzie trzech plutonów łączności i drużyny gospodarczej. Stan kompanii w momencie opuszczenia Osowca wynosił: 3 oficerów, 15 podoficerów i 146 szeregowych. Sprzęt łączności odchodząca kompania pobrała z magazynów CSP KOP. Na uzbrojeniu kompanii znajdowały się: 4 pistolety 7,65 mm Fromera, 144 karabinki Mauser wz. 98 z przyborami do konserwacji, 1 pistolet sygnałowy z zestawem rakiet oraz 152 naboje pistoletowe i 5040 sztuk nabojęw karabinowych jako zapas wojenny. Poza tym zabrano maski pgaz ćwiczebne i amunicję przeznaczoną do szkolenia żołnierzy w okresie 1939-1940. Sprzęt przeznaczony do szkolenia ogólnowojskowego kompanii został przekazany do batalionu KOP "Stołpce".²³ Poza tym część oficerów i żołnierzy CSP została przeniesionych do oddziałów Armii "Karpaty" i na Pomorze.²⁴

10 sierpnia zastępca dowódcy Batalionu Fortecznego KOP "Sarny" mjr Antoni Korpala otrzymał rozkaz sformowania Batalionu Fortecznego KOP "Osowiec". 12 sierpnia przyjechał do Osowca z Batalionu Fortecznego KOP "Sarny" oddział liczący 12 oficerów i 250 strzelców przeszkolonych w obronie fortyfikacji stałych, na bazie którego rozpoczęto organizację Batalionu Fortecznego KOP "Osowiec". Pozostała część oficerów, podoficerów i żołnierzy miała być przydzielona z różnych jednostek wojskowych.

Batalion miał składać się z plutonu dowodzenia (poczet dowódcy, pluton łączności, drużyna pionierów, drużyna cyklistów), czterech kompanii ckm (w ich składzie także obsługi fortecznych armat przeciwpancernych), plutonu artylerii, sekcji gospodarczej i zmotoryzowanego taboru. Pod względem gospodarczym i sanitarnym batalion został przydzielony do CSP. Formowanie batalionu postępowało dość szybko, jednak w chwili ogłoszenia mobilizacji nie zostało jeszcze zakończone. 21 sierpnia po przeglądzie dokonany przez dowódcę SGO "Narew" gen. Młota-Fijałkowskiego kompanie odeszły na wyznaczone odcinki obrony.²⁵

23 sierpnia po naradzie u Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych i konsultacji z Prezydentem Rzeczypospolitej Polskiej zarządzono mobilizację alarmową w okręgach graniczących z Niemcami: DOK I, III, IV, VII i VIII. Mobilizacja miała się rozpocząć rankiem 24 sierpnia.²⁶

Po otrzymaniu rozkazu o mobilizacji ppłk Tabaczyński zwołał odprawę oficerów i zarządził alarm wszystkich jednostek w Osowcu. Na odprawie dowódca zapoznał oficerów z treś-

cią rozkazu i wyznaczył początek mobilizacji na godzinę 8.00 (godzina "A"). Oficerowie otrzymali dzienniki mobilizacyjne i przystąpili do wykonania czynności mobilizacyjnych. Wszystkie bramy do twierdzy zostały zamknięte, wzmocniono warty, uruchomiono izby przyjęć rezerwistów i łaźnie. Do lasu Ruda wyruszyła placówka ubezpieczająca, a do okolicznych wsi komisje poborowe koni, wozów, uprzęży i rozpoczął mobilizację 135 rez pp i II dywizjon 32 pal. Mobilizujące się bataliony i baterie miały osiągnąć gotowość bojową w następującym czasie:

I batalion i 4 bateria 32 pal - A + 18 godzin

II batalion i 5 bateria 32 pal - A + 32 godziny

III batalion i 6 bateria 32 pal - A + 52 godziny

I i II batalion (kolejno) mobilizowały się w koszarach szkoły, III batalion w Downarach, zaś II dywizjon 32 pal w Forcie Centralnym.²⁷

Pierwsi rezerwiści, pochodzący z najbliższych okolic, zgłosili się już o godzinie 6 rano. Największy ich napływ nastąpił między godziną 16 a 20. Napływ podoficerów i szeregowych był bardzo duży, w wyniku czego powstały nadwyżki. Mimo to wśród przybyłych brakowało żołnierzy w specjalnościach: celowniczy, obsługi granatników itp. Wśród zmobilizowanych żołnierzy znaczny procent stanowiły mniejszości narodowe. Oficerowie rezerwy stawili się w komplecie i w przewidzianym terminie.²⁸

W czasie mobilizacji okazało się, że w magazynach twierdzy brakuje odpowiedniej ilości umundurowania i oporządzenia: spodni sukiennych, pasów, butów, tornistrów, kocy i żabek do bagnatów. Najgorzej przedstawiał się stan taboru. Brakowało odpowiednich koni dla artylerii i częściowo taborowych. Wozy i uprzęż w większości były złej jakości. Po interwencjach dowódców pododdziałów grupy ppłk Tabaczyński w porozumieniu z władzami administracyjnymi zarządził powtórny mobilizację koni i wozów, co tylko w nieznanym stopniu poprawiło sytuację. Do naprawy wozów i uprzęży zorganizowano specjalne zespoły rzemieślnicze, które pracowały jeszcze w pierwszych dniach września. Pod tym względem najlepiej prezentowała się kompania przeciwpancerna i II dywizjon 32 pal, do których kierowano najlepsze konie i wozy z uprzężą.²⁹

Najlepiej pod względem wyposażenia, obsady kadrą oficerską, podoficerską i specjalistami przedstawiał się I batalion, który mając najkrótszy czas mobilizacji otrzymał jako pierwszy zadanie bojowe-osłonę twierdzy na przedpolu w rejonie lasu Ruda. W skład batalionu wcielono 23 oficerów i 345 podoficerów i szeregowych z CSP KOP. Otrzymał on również kompletny ekwipunek i najlepszy tabor. Dowódcą batalionu został dotychczasowy zastępca komendanta CSP KOP mjr Stanisław Nowicki, oficer posiadający doświadczenie bojowe zdobyte w poprzedniej wojnie. Gorzej przedstawiała się sytuacja w II batalionie, gdzie brakowało łącznie około 40% podoficerów rezerwy i specjalistów. Tu wystąpiły też braki w umundurowaniu i oporządkowaniu, brakowało koców, tornistrów, zamiast spodni sukiennych żołnierze otrzymali drelichowe. Dowódcą batalionu został kpt. Andrzej Zawisza. W najgorszej sytuacji znalazł się III batalion pod dowództwem kpt. Jana Konopki, w którym brakowało połowy podoficerów rezerwy i 30% specjalistów. Batalion otrzymał tylko 125 tornistrów i koców, brakowało żabek do bagnatów i butów. Część bra-

ków została uzupełniona już po zakończeniu mobilizacji. Oficerowie CSP KOP objęli wszystkie stanowiska dowódcze do szczebla kompanii włącznie, a częściowo nawet dowódców plutonu, w 1,4, 6 kompanii i 3 kompanii ckm.³⁰

Pułk posiadał uzbrojenie według etatów wojennych z 1939 r. Kompanie strzeleckie poza etatowymi karabinami, karabinkami Mausera i rkm wz. 28 otrzymały sekcję granatników wz. 30 i trzy karabiny przeciwpancerne wz. 35. Kompanie ckm były uzbrojone w 12 ckm Browning-Colt wz. 30. Ponadto II batalion otrzymał 12, a III batalion 16 ckm Maxim wz. 08 z magazynów twierdzy. W kompanii przeciwpancernej w trzech trzydziałowych plutonach było 9 armat przeciwpancernych wz. 36. Jedyne część oficerów rezerwy otrzymała karabinki zamiast etatowych pistoletów, gdyż w magazynach było ich jedynie 20 sztuk.³¹

W czasie mobilizacji bateria artylerii lekkiej KOP "Osowiec" została przekształcona w II dywizjon 32 pal. Razem z dywizjonem zostały zmobilizowane 36, 37 i 38 plutony artylerii pozycyjnej. Dowódcą dywizjonu i przydzielonych trzech plutonów artylerii pozycyjnej został dotychczasowy dowódca baterii "Osowiec" kpt Jan Walasek Dywizjon był uzbrojony w 12 armat 75 mm wz. 97 w trzech czterodziałowych bateriach, natomiast plutony artylerii pozycyjnej w 76,2 mm armaty wz. 1902, po dwie w każdym plutonie. Zapas amunicji 75 mm armat wz 97 wynosił 8 jednostek ognia, a do 76 mm armat wz. 02-25 jednostek ognia.³²

Po mobilizacji 135 rez pp i II dywizjon 32 pal liczyły łącznie 4750 oficerów i żołnierzy.³³

Batalion forteczny KOP "Osowiec" w chwili ogłoszenia mobilizacji nie ukończył jeszcze organizacji, między innymi nie została sformowana 4 kompania. Częściowe braki wśród podoficerów i szeregowych uzupełniono z nadwyżek 135 rez pp, gdyż po zarządzeniu mobilizacji alarmowej do batalionu przestano przysyłać uzupełnienia. Umundurowanie i oporządzenie batalionu nie budziło zastrzeżeń, oprócz butów, których braki uzupełniono 6 września. Kompanie ckm wyposażone były etatowo, natomiast pluton łączności nie posiadał radiostacji oraz miał niekompletny sprzęt łączności przewodowej, drużyna pionierów nie otrzymała żadnego wyposażenia. Do wybuchu wojny nie udało się także zmotoryzować taboru, gdyż dostarczono tylko dwa samochody ciężarowe i dwa terenowe. Po ukończeniu mobilizacji przez 135 rez pp dowódca batalionu przejął dotychczasowe obowiązki dowódcy CSP KOP, wraz z Szefostwem Fortyfikacji, Grupą Fortyfikacyjną i innymi oddziałami nie wchodzącymi w skład pułku. Poza tym mjr Korpala musiał zorganizować służbę sanitarną i własne kwatermistrzostwo tym bardziej, że podporządkowano mu piekarnię, elektrownię itp. Jedyne lekarz batalionu został przydzielony do 3 kompanii w Strękowej Górce, a batalion nadal korzystał ze służby sanitarnej 135 rez. p. Ogółem 1 września batalion liczył 22 oficerów i około 470 podoficerów i żołnierzy.³⁴ Każda kompania uzbrojona była w: 25 ckm Browning-Colt wz. 30, 5 rkm Browning wz. 28 i 2 karabiny przeciwpancerne wz. 35.³⁵ Poza tym 4 armaty 75 mm po dwie w tradytorach w sektorze "Osowiec".

I batalion 135 rez. pp, który 25 sierpnia o godz. 2.00 jako pierwszy osiągnął pogotowie bojowe, otrzymał zadanie osłony mobilizującego się zgrupowania. Baon wystawił ubezpie-

czenia zewnętrzne twierdzy, zorganizował punkty obserwacyjne, obronę przeciwlotniczą czynną i bierną. Na przedpolu wysłane zostały również patrole. W dniach od 25 do 28 sierpnia w pododdziałach prowadzono intensywne szkolenie. Przeprowadzono ostre strzelanie, zgrywano żołnierzy w ramach drużyn i plutonów, zorganizowano pogadanki o zwalczaniu broni pancernej i obronie przeciwlotniczej czynnej oraz biernej.³⁶ Wszystkie oddziały ukończyły mobilizację w przewidzianym terminie.

Po zakończeniu mobilizacji zgodnie z zarządzeniem Sztabu Głównego rozpoczęto wycofywanie ze strefy nadgranicznej rezerwistów i rodzin oficerów zawodowych. Nadwyżki mobilizacyjne, około 30 oficerów oraz ponad tysiąc podoficerów i żołnierzy skierowane z Osowca do Ośrodka Zapasowego 1 DP Leg. w Sokółce. Udało się też ewakuować w głąb kraju rodziny oficerów, ale bez majątku ruchomego.³⁷

28 sierpnia po osiągnięciu pełnej gotowości bojowej poszczególne pododdziały otrzymały od dowódcy grupy około godz. 12.00 rozkaz zajęcia wyznaczonych pozycji obronnych. Oddział Wydzielony pod dowództwem mjr. S. Nowickiego w składzie: I batalion 135 rez. pp, 4 bateria 32 pal, kampania przeciwpancerna (bez plutonu), pluton konnych zwiadowców i drużyna pionierów zajęła pozycje 16 km na północ od twierdzy w lesie Ruda. Do zadań należało: nawiązanie i utrzymanie łączności z 9 psk w Grajewie; rozpoznania działania nieprzyjaciela w kierunku Osowca i Szczuczyna; opóźnienie, a w razie natarcia przeważających sił oddział wydzielony miał wycofać się do twierdzy jako obwód odcinka. II batalion i batalion forteczny (bez 3 kompanii) otrzymały zadanie obrony stałej Goniądza i twierdzy oraz dozoru odcinka Fort IV (wyłącznie) - Strękowa Góra (wyłącznie). III batalion miał bronić drugiej linii obrony. Następnego dnia, ppłk Tabaczyński po przeprowadzeniu rekonensansu odcinka, zmienił odcinki obrony II i III batalionu. Okazało się bowiem, że na odcinku od Fortu IV do Strękowej Góry bagna na skutek długotrwałej suszy nie stanowią dostatecznej przeszkody dla nacierającego przeciwnika. W związku z tym dozоровanie tegoż odcinka nie mogło już wystarczyć i jego obronę powierzono III batalionowi. Z tych samych powodów wzmocniono jedną kompanią II batalionu obronę sektora "Goniądz", obsadzonego dotychczas przez 2 kompanię ckm batalionu fortecznego.³⁸

Sąsiadem grupy ppłk Tabaczyńskiego na lewym skrzydle był III batalion 71 pp i 3 kompanie ckm Batalionu Fortecznego KOP "Osowiec", których zadaniem była obrona odcinka "Wizna". Z prawej 3 pp KOP z odcinka "Augustów". Na przedpolu odcinka w Grajewie stacjonował 9 psk z Podlaskiej Brygady Kawalerii, który 30 sierpnia po ukończeniu mobilizacji (2 i 3 szwadron oraz pluton łączności mobilizowały się w Osowcu) wyruszył do rejonu Wilamowa, miejsca koncentracji Podlaskiej BK. W Grajewie pozostał 4 szwadron pod dowództwem rtm Jana Bieleckiego wzmocniony plutonem ckm i jedną armatą ppanc z zadaniem osłony miasta z kierunku północno-zachodniego 2 Komisariatu Straży Granicznej w Grajewie, po wcieleniu części rezerwistów 9 psk sformowano słabą kompanię piechoty pod dowództwem komisarza Mościckiego. Powierzono jej osłonę miasta z kierunku Bogusze-Prostki. Policja Państwowa oprócz zadań porządkowych chciała bronić dworca kolejowego. Wszystkie te oddziały po odejściu 9 psk podporządkowano bezpośrednio ppłk. Tabaczyńskiemu.³⁹

Ostateczna organizacja obrony odcinka "Osowiec" nastąpiła 2 września, kiedy to po odejściu III batalionu 71 pp odcinek "Wizna" został podporządkowany grupie ppłk. Tabaczyńskiego jako pododcinek "Wizna" odcinka "Osowiec".⁴⁰ W miejsce odchodzącego batalionu skierowano do dyspozycji kpt. Raginisa 8 kompanię 135 rez pp wzmocnioną plutonem ckm z 3 kompanii ckm.

Organizacja obrony odcinka Osowiec w dniu 1 września:⁴¹

I. Dowództwo

- dowódca odcinka "Osowiec" ppłk Tadeusz Tabaczyński

- punkt dowodzenia-schron dowodzenia twierdzy na międzypolu Fortu I i III.

Skład: 135 rez pp-dowódca ppłk Tadeusz Tabaczyński

II dywizjon 32 pal - mjr Jan Walasek, jednocześnie dowódca artylerii odcinka

Batalion Forteczny "Osowiec" - mjr Antoni Korpala

Zadanie: rozpoznanie i opóźnienie działania nieprzyjaciela z Prus Wschodnich na Osowiec-Goniądz

obrona linii Biebrzy w granicach odcinka Osowiec:Karpowicze (włącznie)

- Strękowa Góra (wyłącznie).

II. Główna linia obrony

1. Pododcinek "Osowiec"

dowódca: dowódca Batalionu Fortecznego KOP

"Osowiec" - mjr Antoni Korpala

punkt dowodzenia koszary nr 46 w części północnej Fortu I

Skład: 1 i 2 kompanie ckm batalionu fortecznego, II batalion 135 rez. pp 5 i 6 bateria

132 pal; dwa plutony artylerii pozycyjnej - dowódca II dywizjonu 32 pal mjr Jan Walasek.

Zadanie: obrona stała pododcinka: Goniądz (włącznie) - Twierdza Osowiec (włącznie) - dozоровanie odcinka między Goniądzem a wsią Karpowicze, utrzymanie łączności z odcinkiem "Augustów".

a) Sektor "Goniądz": dowódca: dowódca 2 kompanii ckm batalionu fortecznego por. Sienkiewicz.

Skład: 2 kompanie ckm batalionu fortecznego, kompania II batalionu 135 rez pp wzmocniona plutonem ckm z 2 kompanii ckm 135 rez pp

Ugrupowanie: pozycja wysunięta Wólka Piaseczna na prawym brzegu Biebrzy została obsadzona przez kompanię II batalionu; zamykała przeprawę Goniądza od północy z kierunku wsi Kapice. Na lewym brzegu 1 pluton 2 kompanii ckm pod dowództwem por. Jana Urbana bronił szosy Osowiec-Grodno, 2 pluton pod dowództwem por. Mostowskiego bronił przeprawy w Goniądzu, rejonu Goniądz - wieś Szafranki oraz utrzymywał łączność ogniową z sektorem "Osowiec".

b) Sektor "Osowiec": dowódca II batalionu 135 rez pp mjr Emil Zawisza

Skład: II batalion 135 rez pp (bez kompanii), 1 kompania ckm batalionu fortecznego, II dywizjon 32 pal (bez baterii), dwa plutony artylerii pozycyjnej.

Ugrupowanie: 1 kompania ckm batalionu fortecznego kpt. Rudnika obsadziła schrony bojowe sektora: 1 pluton tworzył załogę schronów bojowych Fortu I pluton artylerii piechoty pod dowództwem por. Gromczewskiego obsadził tradytor przy służbie łączącej rów forteczny Fortu I i Góry Skobielewa, którego sektor ostrzału dwóch armat 75 mm sięgał na przedpole pozycji wysuniętej "Wólka Piaseczna" - sektora "Goniądz", zapewniając tym samym łączność ogniową między sektorami.

2 pluton bronił szosy i linii kolejowej z Grajewa do Osowca oraz blokował drogi z kierunku wsi Osowiec i Przechody, obsadzając tradytory Fortu II, schrony między Fortem II a linią kolejową, pluton artylerii tworzył załogę tradytora na lewo od linii kolejowej Osowiec-Grajewo, którego dwie armaty 75 mm ostrzeliwały przestrzeń między 2 i 3 plutonem oraz na przeprawę pod wsią Sośnia. Przy torze kolejowym na wysokości tradytora zajęła stanowisko armata przeciwpancerna z kompanii przeciwpancernej 135 rez pp 1,5 km przed pozycją obronną pluton wystawił czatę przy szosie z Grajewa. 3 pluton bronił pozycji na lewym brzegu między torem kolejowym, a Fortem III (włącznie).

Głównym zadaniem plutonu była obrona przeprawy pod Sośnią, w której to wsi pluton wystawił czatę. II batalion 135 rez pp (bez kompanii i plutonu ckm) zajął pozycje w Forcie II i III jako drugi rzut, bronił Góry Skobielewa i przerwy 2 i 3 plutonem 2 kompanii ckm batalionu fortecznego, obsadził rejon Fortu IV i wystawił placówkę z armatą przeciwpancerną na południe od tegoż fortu w celu zapewnienia łączności z pododcinkiem "Biebrza". Ponadto żołnierze batalionu uzupełnili załogi schronów bojowych.

2. Pododcinek "Biebrza" - dowódca: kpt. Jan Konopka

skład: III batalion 135 rez pp, od 2 września bez 8 kompanii i plutonu ckm, które odeszły na pododcinek "Wizna", pluton artylerii pozycyjnej

zadanie: obrona pododcinka w granicach: wieś Uścianek (włącznie) - Grobla Pogorzały (Honzarowska) i dozowanie obszaru od grobli do Strękowej Góry (wyłącznie).

Ugrupowanie: 9 kompania obsadziła prawą część pododcinka, a 7 kompania lewą. 3 kompanie ckm (bez plutonu ckm na taczankach) i 16 ponad etatowych ckm (razem 24) tworzyły system ogniowy, który zamykał główne kierunki przewidywanych kierunków ataków nieprzyjacielskich. Odwód batalionu, czyli 8 kompanię i pluton ckm na taczankach został rozmieszczony za lewym skrzydłem 9 kompanii. Tam też znajdował się punkt dowodzenia dowódcy pododcinka. Obronę batalionu wspierał pluton artylerii.

3. Pododcinek "Wizna" (do dnia 2 września Odcinek "Wizna") - dowódca kpt. Władysław Raginis

- skład: 3 kompania Batalionu Fortecznego KOP "Osowiec" - dowódca - kpt. Władysław Raginis; 8 kompania 135 rez pp - dowódca - kpt. Wacław Schmidt; pluton artylerii piechoty 71 pp, 15 i 16 pluton artylerii pozycyjnej - dowódca por. Stanisław Brykalski; pluton konnych zwiadowców; pluton pionierów dowódca por. Bielecki.

- zadanie: obrona przeprawy w rejonie Wizny.

Mimo, że dnia 2 września odcinek "Wizna" został podporządkowany ppłk. T. Tabaczyńskiemu ze względu na temat i zakres niniejszej pracy nie będzie on szczegółowo omówiony.

III. Oddział wysunięty
dowódca - mjr Stanisław Nowicki
punkt dowodzenia:

skład: I batalion 135 rez pp, 4 bateria II dywizjonu 32 pal, kompania przeciwpancerna (bez plutonu), pluton konnych zwiadowców, drużyna pionierów.

ugrupowanie: 3 kompania obsadziła pierwszą linię na północnym skraju wsi Ruda. 1 pluton wzmocniony 4 ckm i 3 armatami ppanc pod dowództwem por. W. Sobocińskiego zajął pozycje po obu stronach szosy, 2 pluton wzmocniony 3 ckm i 2 armatami ppanc pod dowództwem por. J. Sadowskiego obsadził pozycje na zachód od szosy. jedna drużyna 3 kompanii wzmocniona 2 ckm i 1 armatą ppanc osłaniała kierunek ze Szczuczyna, zajmując pozycje obronne na drodze Szczuczyn-Białaszewo na północ od wsi Modzele. Dwie drużyny wzmocnione 3 ckm i 1 armatą ppanc pod dowództwem kpt. A. Koguta, jako drugi rzut, zajęły pozycje w rejonie stacji Podlasek. 3 ckm drugiego rzutu użyto do obrony przeciwlotniczej. 1 i 2 kompania pod dowództwem mjr. S. Nowickiego stanowiły odwód Oddziału Wydzielonego z zadaniem wykonywania kontrataków. 4 bateria 32 bal pod dowództwem kpt. Ł. Łotuszki zajęła stanowiska w lesie na północ od wsi Ciemnoszyje, z zadaniem wsparcia obrony pierwszej i drugiej linii oraz w razie przedarcia się Niemców jako artyleria ppanc. Przy baterii jako jej osłonę rozmieszczono drużynę pionierów. Pluton konnych zwiadowców stacjonował w Białaszewie z zadaniem osłony lewego skrzydła i prowadzenie działań rozpoznawczych. Punkt sanitarny, tabor bojowy i kuchnie zostały rozmieszczone w gajówce na północ od wsi Ciemnoszyje.

IV. Załoga Grajewa

Kompania Straży Granicznej pod dowództwem komisarza Mościckiego obsadziła północne przedmieście miasta przy torze kolejowym i szosie Prostki-Grajewo, a oddział Policji Państwowej obsadził dworzec kolejowy. 4 szwadron 9 psk zajął pozycje na wzgórzach na południe od Grajewa z zadaniem osłony od strony Szczuczyn.

Po drugiej stronie granicy naprzeciwko Odcinka "Osowiec" zajęła pozycje Brygada Forteczna "Lotzen" pod dowództwem ppłk. Franza Galla z grupy gen. mjr. Alberta Brandta oraz oddziały Grenzschtzu. W skład brygady wchodziły dwa pułki piechoty, pułku i batalionu saperów, sformowanych z rezerwistów starszych roczników z okolic Giżycka. Brygadę Lotzen skoncentrowano w rejonie Pisz-Orzysz-Ełk-Giżycko.⁴²

3. Działania wojenne

O świcie 1 września Oddziały niemieckie napadły na strażnice Straży Granicznej w Cyprkach (7 ludzi), Zacieczkach (9 ludzi) i Kurhach, których załogi zostały w większości wymordowane. Około godziny 5 rano o tych wydarzeniach został poinformowany rtm. Jan Bielecki dowódca 4 szwadronu 9 psk.⁴³ Należy dodać, że wczesnym rankiem odeszła z pododcinka "Biebrza" 8 kompania z plutonem ckm jako wzmocnienie pododcinka "Wizna". Zadanie to otrzymał kpt. Schmidt jeszcze 31 sierpnia od ppłk. Tabaczyńskiego, gdyż III batalion 71 pp otrzymał rozkaz dołączenia do macierzystego pułku. Batalion opuścił pododcinek "Wizna" w godzinach popołudniowych 2 września.⁴⁴

O 8 rano z Prostek w kierunku granicy wyruszył pociąg pancerny. Aby uniemożliwić jego dalsze posuwanie się placówka Straży Granicznej w Boguszach wysadziła przygraniczny wiadukt kolejowy, a przygotowana jeszcze w okresie mobilizacji lokomotywa z ogromnym "plugiem" zniszczyła tor kolejowy. Tymczasem niemiecki pociąg pancerny dojechawszy do granicy rozpoczął ostrzał artyleryjski Grajewa i Bogusz. Pod jego osłoną oddział piechoty zaatakował strażnicę w Boguszach, której obrońcy w większości polegli. Dwóch ocalałych strażników zdołało dotrzeć do Lasu Ruda, gdzie złożyli meldunek mjr. Nowickiemu.

Pod osłoną ognia pociągu pancernego, wykorzystując zamieszanie wywołane ostrzałem Grajewa, ruszyła w kierunku Osowca rozpoznawcza kompania motocyklistów. Przez miasto Niemcy przejechali niezauważeni, gdyż nieco wcześniej 4 szwadron 9 psk opuścił koszary i zajmował pozycje na wzgórzach leżących na południe od Grajewa. Przejechawszy jeszcze około 14 km oddział motocyklistów na przedpolu lasu Ruda został ostrzelany z ckm placówki I batalionu i przez 4 baterię. Niemcy tracąc kilku żołnierzy w tym jednego oficera oraz kilku rannych w nieładzie wycofali się za granicę.⁴⁵

W tym samym czasie inny oddział niemiecki dokonał napadu na autobus w rejonie wsi Popowo. Po obrabowaniu pasażerów oddział ten wycofał się na własne terytorium.⁴⁶

Tymczasem w twierdzy ppłk Tabaczyński został powiadomiony we wczesnych godzinach rannych o wybuchu wojny z Niemcami, co potwierdziły napływające meldunki z Grajewa i od mjr. Nowickiego. Do pracy natychmiast przystąpił sztab grupy, który powiadomił dowódców pododdziałów o wybuchu wojny i zarządził stan pełnej gotowości bojowej. Na mapach operacyjnych rozwieszonych na ścianach zaznaczono położenie i działania wojsk własnych i nieprzyjaciela. Następnie ppłk Tabaczyński wydał rtm. Zanowi polecenie uporządkowania terenu twierdzy w obawie przed spodziewanymi nalotami Luftwaffe. W rejonie dworca kolejowego rozładowano i usunięto niepotrzebny tabor kolejowy, z placów i ulic usunięto samochody, motocykle i inne pojazdy oraz wszystkie zbędne materiały kierując je w miejsca ukrycia lub poza twierdzę.⁴⁷

Pierwszy nalot nastąpił jeszcze przed godz. 8.00 na Grajewo, a następnie samoloty zbombardowały twierdzę. Drugi atak podczas którego zostało zrzuconych około 10 bomb na koszary artyleryjskie w Forcie Centralnym⁴⁸, lotnictwo nieprzyjaciela przeprowadziło około godz. 14.30.

Należy dodać, że wczesnym rankiem odeszła z pododdziału "Biebrza" 8 kompania z plutonem ckm jako wzmocnienie pododdziału "Wizna". Zadanie otrzymał kpt. Schmidt jeszcze 31 sierpnia od ppłk. Tabaczyńskiego, gdyż III batalion 71 pp otrzymał rozkaz dołączenia do macierzystego pułku. Batalion opuścił pododdział "Wizna" w godzinach popołudniowych 2 września.⁴⁹

O świcie 2 września Niemcy ponownie nacierają wzdłuż toru kolejowego na Grajewo. Tym razem obrońcy nie dają się zaskoczyć. Kompania Straży Granicznej i oddział Policji tocząc zacięte walki wycofuje się przez miasto do koszar 9 psk, które zostały utrzymane. Tymczasem Niemcy po splądrowaniu sklepów, domów i magazynów, podpalili niektóre budynki i wycofali się. Dowództwo odcinka obawiając się, że jest to początek wielkiej akcji skierowało 4 szwadron 9 psk do obrony wsi Modzele. Po wyjaśnieniu sytuacji wieczor-

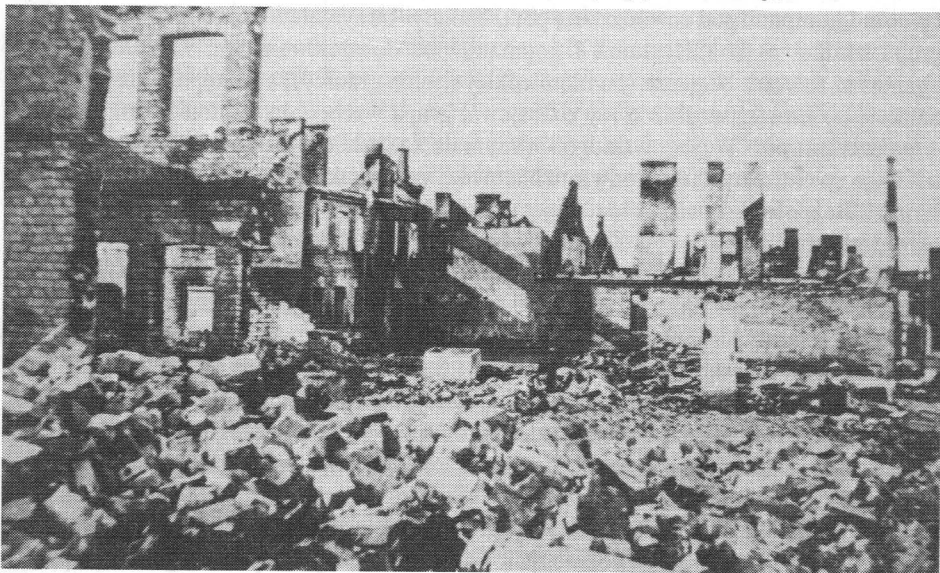
rem szwadron zajął własne koszary w Grajewie. Tegoż dnia samoloty nieprzyjaciela zbombardowały w twierdzy dworzec kolejowy.⁵⁰

Tymczasem na odcinku nieprzerwanie trwały walki z ciągle powtarzającymi się wypadami Niemców. W tej sytuacji dowódca odcinka na wniosek mjr. S. Nowickiego wyraził zgodę na przeprowadzenie przez oddział wydzielony wypadu na teren nieprzyjaciela, w celu zniszczenia oddziałów niemieckich w rejonie Prostek. Na odprawie u mjr. Nowickiego o godz. 15.00 ustalono szczegółowy plan akcji, który do końca miał być zachowany w ścisłej tajemnicy. Żołnierze mieli zabrać ze sobą jedynie karabiny i po 2 granaty, a zbędne wyposażenie pozostawić na miejscu. Wypad miał być przeprowadzony w nocy z 2 na 3 września ok. godz. 24.00. Czas ataku był tak wyliczony, aby oddziały biorące w nim udział mogły jeszcze przed świtem wrócić na swoje pozycje, unikając w ten sposób ewentualnego bombardowania z powietrza. Z posiadanych informacji wynikało, że w samych Prostkach stacjonuje kompania piechoty niemieckiej. Oddział wydzielony mjr. S. Nowickiego został podzielony na pięć grup, z czego cztery uczestniczyły w ataku na Prostki. Grupa zachodnia- I pluton 1 kompanii pod dowództwem por. J. Pakuły - otrzymała zadanie opanowania stacji, grupa środkowa- II i III pluton 1 kompanii pod dowództwem kpt. K. Janiurka miały opanować folwark Bogusze (po niemieckiej stronie granicy), a następnie kontynuować natarcie na Prostki wzdłuż szosy z Grajewa; grupa wschodnia- pluton 3 kompanii pod dowództwem por. W. Sadowskiego - otrzymała zadanie obejścia Prostek od wschodu i odcięcia ewentualnych dróg odwrotu Niemcom w kierunku Elku, a następnie natarcie na Prostki. Bezpośrednie wsparcie atakującym oddziałom zapewniał pluton ckm z 1 kompanii ckm pod dowództwem kpt. Koguta i pluton przeciwpancerny pod dowództwem por. Szternala. Odwód stanowił pluton 3 kompanii, który miał posuwać się szosą z Grajewa do Prostek w odległości 100 m za grupą środkową. Od zachodu działania grupy wypadowej ubezpieczał 4 szwadron 9 psk, który w czasie akcji także przekroczył granicę i dotarł do przysiółka Pilchowskie. Natarcie wspierała 4 bateria 32 pał, która miała wykonać dwie jednodominutowe nawały ogniowe na stację kolejową i północne przedmieścia Prostek. Sygnał do ataku miała dać zieloną raketą grupa por. W. Sadowskiego. Pozostałe siły oddziału wydzielonego pozostały na stanowiskach w okolicach Rudy. Całością akcji dowodził mjr S. Nowicki, przebywający przy 1 kompanii. Około godz. 20.00 oddziały biorące udział w wypadzie osiągnęły koszary 9 psk. Po odpoczynku o godz. 22.00 ruszyły do dalszego marszu i po minięciu północnych przedmieść Grajewa poszczególne grupy pomaszzerowały na swoje pozycje wyjściowe. Po północy wszystkie oddziały zajęły pozycje wyjściowe do natarcia. Na umówiony sygnał zielonej rakety 3 września o godz. 0.30 wszystkie grupy ruszyły do ataku. Równocześnie 4 bateria 32 pał wykonała nawałę ogniową na Prostki. Grupy por. J. Pakuły i por. W. Sadowskiego zaatakowały Prostki, a grupa kpt. K. Janiurka folwark Bogusze, który zdobył po walce wręcz. Następnie włączyła się do walki w mieście. Po opanowaniu dworca kolejowego przez grupę por. J. Pakuły zajęto wkrótce całą miejscowość. Straty Niemców wynosiły 25 zabitych i rannych, w tym 2 oficerów, zniszczono 2 samochody, 2 motocykle, 40 rowerów, dworzec kolejowy, pocztę, urząd celny, przy stratach własnych 3 zaginionych i 2 rannych. Po zajęciu Prostek przyjechał na

miejsce niedawnych walk ppłk. T. Tabaczyński, który po zapoznaniu się z sytuacją wydał rozkaz wycofania się z Prostek. Ok. godz. 5.00 rano cała grupa znalazła się na stanowiskach w Lesie Ruda. Odwrót osłaniał odwodowy pluton piechoty.⁵¹

Rankiem 3 września, w odwecie za atak na Prostki Niemcy zajęli wieś Bogusze, którą zrabowali i spalili. Nieco później pociąg pancerny ostrzelał Grajewo i stanowiska 4 szwadronu 9 psk. Następnie dwie kompanie piechoty zajęły Grajewo, dokonując dalszych grabieży i zniszczeń miasta.⁵²

Chcąc zaoszczędzić miastu zniszczeń mjr S. Nowicki po porozumieniu się z dowódcą odcinka postanowił odbić Grajewo. Do zajęcia miasta wyznaczył 2 kompanie piechoty, dwa plutony ckm, pluton armat przeciwpancernych 4 baterię 32 pal. Reszta sił oddziału wydzielonego pozostała na dotychczasowych stanowiskach. Wieczorem 3 września, bez walk, zajęto Grajewo. Miasto przedstawiało żałosny widok, część budynków spłonęła w czasie wcześniejszych walk, w tym koszary 9 psk, a część została zdemolowana przez Niemców. Władze administracyjne i policja ewakuowały się pozostawiając ludność włas-

Grajewo po walkach w 1939 r.

nemu losowi. Mieszkańcy w obawie o własne życie skryli się w domach, piwnicach i prowizorycznych schronach. Po zajęciu miasta i zapoznaniu się z sytuacją, mjr S. Nowicki przystąpił do organizacji obrony. Jeden pluton wzmocniony 3 ckm i 3 armatami ppanc pod dowództwem por. Sokołowskiego zajął stanowiska przy wylocie szosy z Grajewa, drugi pluton wzmocniony 2 ckm i 1 armatą pod dowództwem kpt. Koguta obsadził dworzec kolejowy, drużyna piechoty z 1 ckm pod dowództwem ppor. Smoleńskiego ubezpieczała prawe skrzydło, 4 bateria zajęła - stanowiska w rejonie koszar 9 psk. Pluton konnych zwiadowców otrzymał zadania rozpoznania przedpola Grajewa. Pozostałe siły zgrupowane w

rejonie kościoła - na plebanii mieściło się stanowisko dowodzenia mjr. Nowickiego. Od rana następnego dnia wojsko przystąpiło do porządkowania miasta.

Naprawiono linię telefoniczną do Twierdzy Osowiec, zorganizowano Straż Obywatelską, która zastąpiła wojsko w utrzymaniu porządku w mieście, otworzono większość sklepów, bufetów i innych placówek usługowych. Ponadto na potrzeby ludności dostarczono z magazynów twierdzy mąkę i tłuszcz.⁵³ Wieczorem 4 września 4 szwadron 9 psk otrzymał rozkaz dołączenia do macierzystego pułku stacjonującego w rejonie miejscowości Łanki. Szwadron dotarł tam o świcie 5 września.⁵⁴

W dniach od 4 do 6 września na odcinku panował spokój przerywany jedynie walkami patroli.

W tym czasie XIX Korpus Pancerny (3 DPanc, 10 DPanc, 20DZmech i Brygada Lotzen) rozpoczął marsz z Prus Wschodnich w kierunku Brześcia przez Wiznę. Najdogodniejsza dla tych działań była droga Prostki-Grajewo-Jedwabne-Wizna.

O świcie 7 września niemiecka artyleria rozpoczęła ostrzał Grajewa. W mieście zaczęli działalność dywersanci którzy ostrzeliwali polskich żołnierzy. Bojówkarze zostali w krótkim czasie zlikwidowani przez specjalne patrole wojskowe. Przed godz. 7.00 na przedpolu Grajewa ukazały się 3 czołgi lekkie i samochód pancerny przeciwnika, które zostały zniszczone ogniem armat ppanc. W tym czasie we wsi Bogusze rozpoznano grupujące się do natarcia oddziały pancerne, które na rozkaz mjr Nowickiego zostały ostrzelane przez 4 baterię. Około godz. 7.00 niemiecka piechota wsparta 4 czołgami rozpoczyna natarcie na Grajewo wzdłuż szosy, jednak załamuje się ono w ogniu polskiej obrony. Niemcy tracą trzy kolejne czołgi. Upór obrońców zmusił nieprzyjaciela do rozwinięcia sił. Kolejny atak niemiecki został poprzeczony ostrzałem artyleryjskim z ciężkich dział i naloty samolotów głównie na dworzec kolejowy i koszary 9 psk. W czasie bombardowania jeden z pocisków trafił w punkt sanitarny batalionu; zginęli wtedy lekarz ppor. Klein, plut. san. Donda i jeszcze jeden sanitariusz. Drugie niemieckie natarcie zostało skierowane na dworzec kolejowy, jednak i tu obrońcy utrzymali swoje pozycje, niszcząc w czasie walki czołg i zmuszając przeciwnika do wycofania się. Kolejne silne bombardowanie miasta pogarsza położenie obrońców. Przerwana zostaje łączność z ppłk. Tabaczyńskim, duża część miasta płonie lub leży w gruzach. Niemcy, nie mogąc przełamać twardej obrony zaczęli obchodzić lewe skrzydło polskiej pozycji. W tej sytuacji mjr. Nowicki, widząc groźbę odcięcia dróg odwrotu, około godz. 11.00 wydał rozkaz wycofania się do Lasu Ruda. O godz. 15.00 cała obsada Grajewa wycofując się plutonami wzdłuż Kanału Rudzkiego znalazła się w rejonie wsi Ruda. Po zajęciu miasta 10 DPanc, a z nią cały XIX KPanc rozpoczął marsz na Wiznę, a na przedpolu polskiej pozycji w Rudzie operowały tylko oddziały rozpoznawcze, z którymi dochodziło do częstych walk.⁵⁵ Styczność ogniwą z nieprzyjacielem nawiązały także czaty III batalionu (pododcinek "Biebrza") na kierunku Klimaszewnica-Radziłów. W związku z tym dowódca odcinka zarządził wycofanie oddziału wydzielonego do twierdzy. Poza tym dalsze trzymanie oddziałów mjr. Nowickiego na dotychczasowych pozycjach, po rozpoznaniu zamiarów nieprzyjaciela, traciło sens. Rankiem 8 września I batalion z towarzyszącymi mu pododdziałami znalazł się w twierdzy. Za wycofującymi się Polakami po-

suwały się niemieckie oddziały rozpoznawcze, które dotarły do Fortu II. Tutaj zostały prze-
pędzone ogniem ckm 1 kompanii ckm batalionu fortecznego.⁵⁶

Ppłk Tabaczyński zaniepokojony rozpoznaniem pod Grajewem marszem jednostek pan-
cerno-motorowych na Wiznę oraz meldunkami kpt. Reginisa rano 8 września udał się na
pododcinek "Wizna". Po rozpoznaniu sytuacji dowódca odcinka obiecał Reginisowi po-
moc w postaci odwodowego I batalionu, który nie mógł jednak przybyć na pododcinek
wcześniej niż następnego dnia.⁵⁷

Decyzja o losach odcinka zapadła tymczasowa w trakcie rozmowy gen. Olszyny-Wil-
czyńskiego z płk. dypl. J. Jakliczem ze sztabu NW do spraw operacyjnych. Dowódcy zgrupowania
OK III podporządkowano odcinki "Augustów". Obsadę odcinka "Osowiec" zdecydowano
wycofać się w kierunku na Brześć Litewski, wykorzystując transport kolejowy. Na odcinku
miał nadal pozostać Batalion Forteczny "Osowiec", który wraz z załogą Wizny miał ubez-
pieczyć odejście 135 rez. pp. i II dywizjonu 32 pal. O podjętych decyzjach gen. Olszyna-
Wilczyński poinformował ppłk. T. Tabaczyńskiego, który właśnie wrócił z inspekcji od-
cinka kpt. W. Reginisa. Na skutek prośby ppłk. T. Tabaczyńskiego na odcinku "Wizna"
miała pozostać 8 kompania 135 rez. pp. gdyż istniała obawa, że pozycje pod Wizną mogą
zostać przełamane i oddziały pancerno-motorowe XIX KPanc odetną drogę odwrotu na
południe.⁵⁸

Od rana pododdziały pułku i II dywizjonu 32 pal schodziły z pozycji i kierowały się na
miejsce zbierek. Jako ostatni uczynił to III batalion, który przedtem zniszczył wszystkie
mosty i przepusty na szosie Osowiec-Strękowa Góra. W tym czasie na przedpolu sektora
"Osowiec" ukazały się niemieckie czołgi rozpoznawcze, które jednak zaraz się wycofały.
O zmierzchu pułk w dwóch kolumnach ruszył do Knyszyna (II, III batalion) i Starosielc (I
batalion) i II dywizjon 32 pal.⁵⁹

Batalion został przerzucony do miejsca załadowania samochodami, natomiast II i III ba-
talion miał dotrzeć do miejsca docelowego marszem pieszym. W najgorszej sytuacji zna-
lazł się III batalion, który zajmował pozycje najbardziej oddalone od punktów zbiorczych.
Podczas wycofania się żołnierze batalionu zniszczyli wszystkie mostki i przepusty na
szosie Osowiec-Strękowa Góra.

Okolo północy zaczęło się zawagonowanie pułku i II dywizjonu 32 pal na stacji kolej-
owej w Knyszynie. Jeszcze w czasie marszu do miejsca załadowania ppłk Tabaczyński do-
wiedział się od żołnierzy 8 kompanii, którzy wycofali się z Giełczyna, o upadku pozycji
łącznikowej "Giełczyn" pododcinka "Wizna". Tymczasem o godz. 1.00 ppłk T. Tabaczyński
otrzymał rozkaz od dowódcy zgrupowania OK III powrotu na odcinek "Osowiec". Natych-
miast przerwano załadunek w Knyszynie i w Starosielcach. Pułk pomaszerował z powrotem
na swoje niedawno opuszczone pozycje. Podczas marszu powrotnego, między Knyszynem
i Osowcem oddziały grupy były bombardowane przez lotnictwo. Mimo to ok. południa
10 września cały pułk znalazł się na swoich pozycjach.⁶⁰

Początkowo ppłk Tabaczyński, zdając sobie sprawę ze znaczenia Wizny rozważał marsz
na Strękową Górę przez Tykocin. Jednak forsowanie Narwi w obliczu przeważających sił
niemieckich nie rokowało większych szans powodzenia. Toteż zdecydowano się na zamk-

Tradycje nr 4 Fortu II. 1939 r.

nięcie się w Twierdzy Osowiec, która była przygotowana do obrony w okrażeniu. Natomiast
na kierunku Wizny planowano zjęcie pozycji łącznikowej "Giełczyn", blokując w ten spo-
sób przeprawę pod Wizną.

W tym czasie do twierdzy Osowiec przybył kpt. dypl. F. Majorkiewicz ze sztabu SGO "Na-
rew" z rozkazem odbicia i odtworzenia położenia wyjściowego na pododcinku Wizna.
Uderzenie na Wiznę miał wykonać 1 batalion wzmocniony 4 baterią i plutonem armat prze-
ciwpancernych.⁶¹

W chwili, kiedy I batalion rozpoczął swój marsz przed sektorem "Osowiec" pojawił się
niemiecki pancerny oddział rozpoznawczy, który po wymianie ognia wycofał się w kierun-
ku Grajewa.⁶²

Aby przyspieszyć marsz I batalionu, z Grodna wysłano kolumnę transportową złożoną
z ok. 20 samochodów ciężarowych i autobusów, które w drodze do Osowca zostały zbom-
bardowane przez samoloty niemieckie. Artyleria wyruszyła natychmiast po otrzymaniu
rozkazu nie czekając na piechotę. Równocześnie saperzy, junacy i ludność cywilna na-
prawiła wysadzone mosty i przepusty na drodze do Strękowej Góry. Mimo starań zniszczenia
zostały naprawione tylko do Grobli Pogorzały. Wszystkie wyznaczone do natarcia oddziały
dotarły w nocy z 10 na 11 września na pozycje wyjściowe do ataku w rejonie Strękowej
Góry. Na miejsce przybył także T. Tabaczyński. Rankiem okazało się, że żołnierze, wyczer-
pani dotychczasowymi marszami, nie są zdolni do podjęcia walki. Wobec tego ppłk T. Ta-
baczyński zrezygnował z natarcia i wydał rozkaz dowódcy batalionu, aby po całodziennym
wypoczynku dokonał wypadu siłami co najmniej kompanii piechoty. Jako cel wypadu wy-
znaczono niemieckie przeprawy XIX KPanc. pod Wizną. Po wydaniu tych rozporządzeń do-
wódca odcinka wyjechał do Osowca. Po południu nadszedł rozkaz dowódcy Zgrupowania

OK III załadowania załogi twierdzy i odjazdu na południowy wschód Polski, wskutek tego odwołano nocny wypad 1 kompanii.⁶³

W nocy z 12 na 13 września batalion wrócił do twierdzy. Na odprawie z dowódcami batalionów ppłk T. Tabaczyński poinformował o treści ostatniego rozkazu i wydał niezbędne rozporządzenie w sprawie opuszczenia zajmowanego odcinka.

Gen. A. Brandt przekazuje Twierdzę Osowiec Armii Radzieckiej

14 września do twierdzy wkraczają pododdziały Brygady Piechoty "Gołdap", która pozostaje tu do 25 września. Następnego dnia dowódca GO gen. Brandt przekazał Twierdzę Osowiec dowództwu Armii Radzieckiej.

Mimo, że w czasie kampanii wrześniowej nie doszło do walk o twierdzę, to jednak postawione przed nią zadanie zostało wykonane. Niemcy z obawy przed powtórzeniem się sytuacji z 1915 r. nie podjęli nawet próby ataku i zostali zmuszeni do wykorzystania (po walkach) przeprawy pod Wizną. Przeprawa ta w kontekście planów niemieckich (jak najszybsze zdobycie Brześcia), była znacznie mniej korzystna. Tak więc Twierdza Osowiec przez sam fakt istnienia spełniła swe zadanie.

Przypisy:

1. Orlik-Rückeman W., Ze sprawozdania dowódcy Korpusu Ochrony Pogranicza o działalności podczas wojny, [w:] Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach, Warszawa

1989, s. 742-743; Dominiczak H., Granica polsko-niemiecka 1919-1939. Z dziejów formacji granicznych, Warszawa 1975, s. 277.

2. Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (dalej IPMS), B. I. 13 a/14, Szylling J., Umocnienia linii Narwi i Biebrzy na odcinku Sam. Grupy Op. Gen. Młot-Fijałkowskiego, s. 134.
3. CAW, II/3/4, Konopka J., Relacja dowódcy III/135 pp, s. 161; WIH, II/3/160, Nowicki S., Kronika organizacji i działań bojowych 135 pp, s. 2-3.
4. IPMS, B. I. 16/12, Prochasski J., Sprawozdanie z kampanii 1939 r., s. 1-2.
5. IPMS, B. I. 13a/18, Szylling J., op. cit., s. 157.
6. IPMS, B. I. 16/12, Prochasski J., op. cit., s. 1.
7. IPMS, B. I. 13a/18, Szylling J. op. cit., s. 157.
8. IPMS, B. I. 16/8, Szternal K., Sprawozdanie z kompanii 1939 r., s. 1.
9. IPMS, B. I. 13a/18, Szylling J., op. cit. s. 152-153, 156-157.
10. IPMS, B. I. 16/12, Prochasski J. op. cit. s. 2; Kozłowski W., Obrona Środkowej Narwi i Biebrzy w 1939 r., "Acta Universitatis Folia Historica", t. 5, Łódź 1981, s. 37; IPMS, B. I. 16/10, Korpala A., Sprawozdanie z kompanii wrześniowej w Polsce w 1939 r.
11. CAW, II/3/4, Czerwiński A., Opis działań batalionu ckm KOP "Osowiec", s. 184; IPMS, B. I. 16/10 Korpala A., op. cit., s. 9-10; Wiśniewski W, Ostatni z rodu. Rozmowy z Tomaszem Zanem, Paryż-Warszawa 1989, s. 109.
12. IPMS B. I. 16/12, Prochasski J., op. cit. s. 2.
13. IPMS, B. I. 16/17, Walasek J., Załącznik do zeszytu ewidencyjnego (sprawozdanie z kompanii wrześniowej 1939 r.), s. 1-2.
14. Wiśniewski W., op. cit., s. 107, 109; IPMS, B. I. 16/10 Korpala A, Sprawozdanie z kompanii wrześniowej w Polsce w 1939 r., s. 6-7; Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej, t. I, Kompania wrześniowa 1939, cz. 1, s. 366; IPMS, B. I. 13a/14, Szylling J., op. cit., s. 156; Prace studyjne nad budową zalewów w dolinie Biebrzy i Narwi prowadził gen. Władysław Bartnowski w inspektoracie "Toruń" w drugiej połowie lat trzydziestych. Ówczesny projekt został jednak odrzucony ze względu na duże koszty. Kirchmayer J., Pamiętniki, Warszawa 1987, s. 435-436, 442.
15. PSZ, t. 1, cz. 1, s. 357-360; Kozłowski W., op. cit.; MIMPS, B. I 16/7, Walasek J. op. cit., s. 2.
16. WIH, II/3/160, Nowicki S., op. cit. s. 12; Kozłowski W., op. cit. s. 84.
17. IPMS, B. I. 16/10, Korpala A., op. cit. s. 8; CAW, II/3/4, Czerwiński S., op. cit. s. 5/183
18. CAW II/3/4, Konopka J., op. cit., s. 161-162, IPMS, B. I. 16) Schmidt W., Relacja z kompanii wrześniowej, s. 1.
19. PSZ, t. I, cz. 1, s. 357; Majorkiewicz F., Lata chmurne lata dumne, Warszawa 1983, s. 16; IPMS, B. I. 16/10, Korpala A., op. cit., s. 9.
20. CAW, GISZ, 302.4.258, MSWew. KOP. Zmiany w kwatermistrzostwach - zarządzenia, Warszawa 10. III. 1939 r.
21. Kozłowski W., Problemy struktury organizacyjnej tyłów Samodzielnej Grupy Operacyjnej "Narew" we wrześniu 1939 roku, "Przegląd Kwatermistrzowski", 1975, nr 5,

- s. 117-118; CAW, 11/3/4, Cebula F., op.cit., s.178. D-ca artylerii odcinka pisze w swej relacji, że zapasy żywności i paszy wystarczyłyby na miesiąc. IPMS, B.I 16/7 Walasek J., op.cit., s.2. jak się wydaje raczej ma jednak kwatermistrz grupy kpt. F.Cebula, zważywszy, że: przebywał na odcinku od 13 września; w tym okresie zaopatrywano ludność cywilną Grajewa w żywność z magazynów twierdzy, w momencie opuszczenia twierdzy, każdy oddział grupy zaopatrywał się w żywność w dowolnej ilości, a pozostałe zapasy zostały rozdane ludności cywilnej okolicznych wsi.
22. CAW, GISZ, 302.4.258, MSWoj Departament Dowodzenia Ogólnego, Uzupełnienie baonów KOP, Warszawa 8.III.1939 r.
 23. WIH, II/3/160, Nowicki S., op.cit., s.2.
 24. CAW, GISZ, 302.4.258, MSWew KOP. Przeniesienie Kompanii szkolnej łączności z CSP KOP do baonu KOP "Snów", Warszawa 6. VII. 1939 r.
 25. CAW, II/3/4, Cebula F., Relacja dotycząca grupy bojowej ppłk. Tabaczyńskiego, s. 175.
 26. Sulik N., Okruchy wspomnień, Białystok 1993, s. 42; IPMS, B.I. 16/10, Korpala A., op.cit. s.3-4; CAW, II/3/4 Zawadzki J., Relacja dowódcy 3 kompanii batalionu ckm "Osowiec", s.178.
 27. PSZ, t.I, cz.1, s.401-402.
 28. WIH, II/3/160, Nowicki S., op.cit., s.5.
 29. CAW, II/3/4, Konopka J., op.cit., s.159-160; WIH, II/3/160, Nowicki S., op.cit. s.6-7; IPMS, B.I. 16/3, op.cit., s.1.
 30. CAW, II/3/4, Konopka J., op.cit., s.160; WIH, II/3/160; Nowicki S., op.cit., s.7; IPMS, B.I. 16/7, Walasek J., op.cit., s.3; IPMS, B.I. 16/8, Szternal K., op.cit., s.1; CAW II/3/4, Konopka J., op.cit., s.159-160; WIH, II/3/160, Nowicki S., op.cit., s.6-7; IPMS, B.I. 16/3, Schmidt W., op.cit., s.1; CAW, II/3/2.
 32. WIH, II/3/160, Nowicki S., op.cit., s.7; Konstankiewicz A., Broń strzelecka Wojska Polskiego 1918-1939, Warszawa 1986, s.153; CAW II/3/4, Konopka J., op.cit., s.160.
 33. IPMS, B.I. 16/7, Walasek J., op.cit., s.2-3.
 34. Kozłowski W., op.cit., s.58. Kwatermistrz 135 rez ppłk Feliks Cebula w swojej relacji określa liczebność pułku na ok. 4000 żołnierzy, a II dywizjonu 32 pal na około 1000 żołnierzy. CAW, II/3/4, relacja dotycząca grupy bojowej ppłk. Tabaczyńskiego, s. 175.
 35. IPMS, B.I. 16/10, Korpala A., op.cit., s.3-4; CAW, II/3/4, Czerwiński S., op.cit., s.181-182.
 36. CAW, II/3/4, Zawadzki J., op.cit., s.178. W związku z tym, że skład kompanii był dostosowany do broniących odcinków, uzbrojenie strzeleckie poszczególnych kompanii mogło odbiegać od danych zawartych w relacji por. Jana Zawadzkiego.
 37. WIH, II/3/160, Nowicki S., op.cit., s.7-8.
 38. P SZ, t.I, cz.1, s.407,416; Koszyła Z., Wrzesień 1939 roku na Białostocczyźnie, Warszawa 1976, s.94; CAW, II/3/4, Cebula F., op.cit., s.177.
 39. Tamże, s.10-13; CAW, II/3/4, Konopka J., op.cit., s.161; IPMS, B.I. 16/8, Szternal K., op.cit., s.1; IPMS, B.I. 16/3, Schmidt W., op.cit., s.1.
 40. Kozłowski W., op.cit., s.83-84; Tymiński J., Ten wrzesień trwał sześć lat, Warszawa 1989, s.26-27; Jerulank W., Zarys historii 9 Pułku Strzelców Konnych im. Kazimierza Puławskiego z Grajewa, Grajewo 1989, s.38.
 41. Nazwę pododcinek "Osowiec" podaje ppłk Tadeusz Tabaczyński w swojej relacji "Wizna" przechowywanej w IPMS, B.I. 16, s. 1. Natomiast mjr. Antoni Korpala w odniesieniu do Wizny używa określenia pododcinek "Strękowa Góra". IPMS, B. I. 16/10.
 42. IPMS, B. I. 16/10 Korpala A., op. cit, s. 5-8; CAW, II/3/4, Konopka J; op. cit., s. 161-162; WIH, II/3/160, Nowicki S, op. cit, s. 10-12; Tymiński J., op. cit, s. 28, Kozłowski W. Obrona środkowej Narwi i Biebrzy w 1939 r., "Acta Universitatis Lodzianis Folia s. Historica", t. 5, Łódź 1981, s. 84-85.
 43. Kozłowski W., Polscy piechurzy w Prusach Wschodnich. Z walk I batalionu 135 pułku piechoty w 1939 roku, "Komunikaty Mazursko-Warmińskie", 1980, nr 4, s. 548.
 44. Tamże, s. 554, IPMS, B. I 16/18, Szternal K., op. cit., s. 1, Tymiński J., op. cit., s. 27.
 45. Tymiński J., op. cit., s. 27-28; Kozłowski W., Polscy... s. 554; WIH, II/3/160. Nowicki S., op. cit. s. 14.
 46. IPMS, B.I. 16/5, Kalina S., Sprawozdanie z kampanii wrześniowej, s. 1; WIH, II/3/160, Nowicki S., op. cit., s. 14; Kozłowski W., Polscy... s. 554.
 47. Tymiński J., op. cit. s. 27-28.
 48. Wiśniewski W., op. cit. s. 111.
 49. 1 IX 1939, godz. 9.00, Warszawa- Sprawozdanie Informacyjne nr 1 Oddziału II Sztabu Naczelnego Wodza [w:] Kampania wrześniowa 1939 r. Sprawozdania Informacyjne Oddziału II Sztabu Naczelnego Wodza (dokumenty), Londyn 1986, s. 33; CAW, II/3/4, Cebula F., op. cit., s. 176; CAW, II/3/4, Czerwiński S., op. cit., s. 183; IPMS, B. I. 16/7, Walasek J., op. cit. s. 3.
 50. IPMS, B. I 16/3, Schmidt W., op. cit. s. 1-2.
 51. Tymiński J., op. cit., s. 31 Kozłowski W., Polscy... s. 554-555; IPMS, B. I. 16/7, Walasek J., op. cit., s. 4.
 52. Koszyła Z., Wrzesień 1939 roku na terenie powiatu grajewskiego, "Studia i Materiały do Dziejów Powiatu Grajewskiego", t. II, 1974, s. 95; Kozłowski W., Polscy... s. 555-557; Tymiński J., op. cit., s. 31-32; WIH, II/3/160, Nowicki S., op. cit., s. 16-17, IPMS, B. I. 16/8, Szternal K., op. cit. s. 1.
 53. Kozłowski W., Polscy ..., s. 557; Omiljanowicz Z., Zanikające echa, Warszawa 1977, s. 21, Tymiński J., op.cit., s. 32.
 54. WIH, II/3/160, Nowicki S., s. 18; Koszyła Z., Wrzesień 1939 roku na Białostocczyźnie, Warszawa 1976, s. 117.
 55. Tymiński J., op. cit., s. 33.
 56. WIH, II/3/160 Nowicki S., 19-20; IPMS, B.I. 16/8, Szternal K., op. cit., s. 2; Koszyła Z., Wrzesień 1939 roku na Białostocczyźnie..., s. 118-119. W pracy tej autor błędnie podał, że walki o Grajewo toczyły się 6 września.
 57. IPMS, B. I. 16/8, Szternal K., op. cit., s. 3; CAW, II/3/4, Czerwiński S., op. cit. s. 183.
 58. IPMS, B. I. 16, Tabaczyński T., op. cit., s. 1-2.
 59. Tamże, s. 3 PSZ, t. I, cz. 2, s. 497, 503-504. Płk Tabaczyński planował w tym czasie

- pozostać w twierdzy i bronić się w okrażeńiu, na co pozwalały wcześniej podjęte przygotowania obronne i zgromdzone zapasy. CAW, II/3/4, Konopka J., op. cit., s. 163; PSZ, t. I, cz. 2, s. 503; IPMS, B.I. 16/7, Walasek J., op. cit., s. 2.
60. IPMS, B. I. 16, Tabaczyński T., op. cit., s. 4; CAW II/3/4, Konopka J., op. cit., 163; WIH, II/3/160, Nowicki S., op. cit., s. 21; IPMS, B. I. 16/7, Walasek J., op. cit., s. 4.
61. IPMS, B. I. 16, Tabaczyński T., op. cit., s. 4., PSZ, t. I, cz. 3, s. 55-56, CAW, II/3/4, Konopka J., op. cit., s. 164; IPMS, B. I. 16/7, Walasek J., op. cit., s. 4-5.
62. IPMS, B. I. 16, Tabaczyński T., op. cit., s. 4-6; IPMS, B. I. 16/7, Walasek J., op. cit., s. 2 Majorkiewicz F., Lata chmurne lata dumne, Warszawa 1983, s. 30-31.
63. IPMS, B. I. 16/7, Walasek J., op. cit., s. 5.
64. IPMS, B. I. 16, Tabaczyński T., op. cit., s. 5-6; WIH, II/3/160, Nowicki S., op. cit., s. 27-28.
64. PSZ, t. I, cz. 3, s. 91; IPMS, B. I. 16, Tabaczyński T., op. cit., s. 6; WIH, II/3/160, Nowicki S., op. cit., s. 29; IPMS, B. I. 16/7, Walasek J., op. cit., s. 5; IPMS, B. I. 16/10, Korpala A., op. cit., s. 15.

ZAKOŃCZENIE

Od września 1939 r. do czerwca 1941 r. stacjonowały w Osowcu jednostki Armii Radzieckiej. Prawdopodobnie fortyfikacje twierdzy w radzieckich planach wojennych nie odgrywały większej roli. Wiosną 1940 r. na całej granicy zachodniej ZSRR rozpoczęto budowę gigantycznej linii umocnień. Jednym z dwudziestu przejął zadania osowieckiej fortecy. W tej sytuacji twierdza leżąca około 20 km na tyłach Osowieckiego RU pełniła rolę koszarowo-magazynową. 22 czerwca oddziały 10 Armii Radzieckiej w oparciu o Osowiecki RU przez kilka dni stawiały opór nacierającym wojskom niemieckim, a kilka dni później rozpoczęły odwrót w kierunku na Lidę, Słonim i Pińsk. Jednak w znacznej części zostały okrażone i zniszczone.

10 sierpnia 1944 r. 49 i 50 Armie 2 Frontu Białoruskiego natarły na Goniądz i z rejonu Knyszyna na Osowiec. Następnego dnia niemiecki 6 korpus Armijny rozpoczął odwrót na przygotowane pozycje w twierdzy i w rejonie Goniądza. Walki o Osowiec zaczęły się wieczorem 13 sierpnia. Do rana 14 sierpnia opór niemiecki w twierdzy został złamany. Po oparowaniu Osowca i Goniądza nastąpiła w tym rejonie stabilizacja frontu. Do stycznia 1945 r. odcinek frontu radziecko-niemieckiego od Osowca do Nowogrodu obsadził 81 Korpus i trzy rejonu umocnione.

Przez pierwsze osiem powojennych lat w twierdzy nie stacjonował żaden oddział Wojska Polskiego. Dopiero w listopadzie 1953 r. rozlokowano tu stacjonującą do dziś jednostkę Wojskową 1184. W ten sposób przynajmniej część twierdzy znalazła swego gospodarza, dzięki któremu obiekty forteczne nie popadły w całkowitą ruinę.

Jak się wydaje drugim ważnym wydarzeniem w powojennej historii dawnej twierdzy jest utworzenie na mocy Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 9 września 1993 r. Biebrzańskiego Parku Narodowego. W granicach parku znalazł się obszar 59223 ha położony w granicach trzech województw: łomżyńskiego, suwalskiego i białostockiego.

Chociaż głównym zadaniem parku narodowego jest ochrona flory i fauny oraz bagien i torfowisk doliny Biebrzy, to jednak przewidziano też ochronę krajobrazową otuliny, na terenie której znajdują się fortyfikacje twierdzy. Władze parku planują też przygotowanie całej infrastruktury turystycznej, której częścią będą szlaki turystyczne. Jeden z nich, jak się wydaje, powinien prowadzić po dawnych fortyfikacjach i miejscach walk, gdyż zespół umocnień dawnej twierdzy stał się integralną częścią krajobrazu doliny Biebrzy.

Warto też zadbać o właściwą ochronę zabytkowego przecież kompleksu warownego, który jest jednym z bardziej interesujących obiektów tego typu w Polsce.

* * *

Powyższy zarys dziejów twierdzy Osowiec, z pewnością mimo starań Autora nie wolny od błędów, nie pretenduje do miana obszernej, wyczerpującej monografii. Temat ten czeka jeszcze na swego badacza.

Autor chciałby wyrazić nadzieję, że niniejsza praca przyczyni się do lepszego poznania jednego z najciekawszych zabytków w swej klasie. Ewentualne uwagi prosimy kierować na adres Muzeum Wojska w Białymstoku.

ANEKS

Obsada personalna 135 rez pp 1 września 1939 r.

dowódca	- ppłk Tadeusz Juliusz Tobaczyński
I adiutant	- kpt. Tadeusz Naróg
oficer łączności	- por. Leon Jodko
kwaterymistrz	- kpt. adm. Feliks Cebula
dowódca kompanii gospodarczej	- kpt. Witalis Karbaum
oficer żywnościowy	- por. Tadeusz Suszycki
oficer płatnik	- por. adm. Henryk Szurlej (?) † Katyń 1940 r.
naczelnny lekarz	- kpt. lek.dr. Eustachy Jan Krełowski
szef kancelarii	- st. sierż. Tabaka
dowódca kompanii zwiadowców	- por. Hieronim Chalamoński
dowódca kompanii przeciwpancernej	- kpt. Kazimierz Szternal
dowódca plutonu pionierów	- kpt.sap.Tadeusz Jacyna † 26 IX 1939 r. Mokrany
I batalion	
dowódca	- mjr Stanisław Nowicki
adiutant	- ppor. rez. mgr. Bohdan Zaremba
lekarz	- ppor. rez. lek. dr. Jerzy Klein † 7 IX 1939 r. Grajewo
dowódca 1 kompanii	- kpt. Karol Janiurek † 1944 Powstanie Warszawskie
dowódca I plutonu	- por. Józef Pakuła
dowódca kompanii	- por. Stanisław Sokołowski
dowódca 3 kompanii	- por. Władysław Sadowski
dowódca 1 kompanii ckm	- kpt. Antoni Kogut
II batalion	
dowódca	- mjr Emil Zawisza
dowódca 4 kompanii	- kpt. Edward Łaski
dowódca I plutonu	- por. Wacław Sobociński
dowódca 5 kompanii	- por. Władysław Grzegórski
dowódca 6 kompanii	- kpt. Adam Wawrzyniec Wisławski † 1939- 1945 okupacja niemiecka
dowódca I plutonu	- por. Władysław Wierdak
dowódca 2 kompanii ckm	- por. Kazimierz Nejnarowski
III batalion	
dowódca	- kpt. Jan Konopka

adiutant	- por. Edward Migula
dowódca plutonu łączności	- por. rez. Goliński
oficer żywnościowy	- ppor. rez. Franciszek Piekarniak † 3 X 1939 r. Kock
dowódca 7 kompanii	- por. Bronisław Zastawny † 3 X 1939 r. Kock
dowódca I plutonu	- ppor. rez. Zygmunt Wiland † 3 X 1939 r. Kock
dowódca II plutonu	- ppor. rez. Władysław Panow
dowódca III plutonu	- ppor. rez. Leja
dowódca 8 kompanii	- kpt. Wacław Schmidt
dowódca plutonu	- por. rez. Teofil Szopa † 9 IX 1939 r. Wizna
dowódca plutonu	- por. rez. Stefan Topolewski † 1940 r. Katyń
dowódca 9 kompanii	- kpt. Wacław Adamowicz † 1939-1945 okupacja niemiecka
dowódca plutonu	- ppor. rez. Zawadzki
dowódca 3 kompanii ckm	- por. Władysław Glinka † 3 X 1939 r. Kock
dowódca plutonu	- por. Antoni Dzierżyński

Przydziały nieustalone:

por. Kazimierz Dąbrowski	
por. Stanisław Tkacz	
ppor. rez. Eugeniusz Olszewski	† 1940 r. Katyń
ppor. rez. Józef Sadowski	

Obsada personalna II dywizjonu 32 pal 1 września 1939 r.

dowódca	- mjr art. Jan Walasek
adiutant	- por. Wojciech Opalski
oficer zwiadu	- por. Michał Brożek
dowódca kolumny amunicyjnej	- por. rez. Antoni Hubner
dowódca 4 baterii	- kpt. Antoni Ludwik Łotuszko
oficer ogniowy	- por. rez. Stefan Kalina
oficer 4 baterii	- ppor. rez. Stanisław Krzyżanowski † Katyń 1940
dowódca 5 baterii	- por. Roman Ditrych
dowódca 6 baterii	- por. Jarosiński

Obsada personalna Batalionu Fortecznego KOP "Osowiec"

1 września 1939 r.

dowódca	- mjr art. Antoni Korpal
adiutant	- por. Jerzy Syrokomla-Syrokomski
zastępca dowódcy i dowódca artylerii	- kpt. art. Tadeusz Jabłoński
kwaterymistrz	- kpt. Stanisław Czerwiński
oficer gospodarczy	- chor. Wincenty Niemczyk
oficer łączności	- por. łączn. Różycki
dowódca 1 kompanii ckm	- kpt. Wojciech Rudnik
dowódca I plutonu	- por. NN
dowódca plutonu artylerii	- por. art. Rzepecki
dowódca II plutonu	- por. Bronisław Brauliński
dowódca plutonu artylerii	- por. Graubczewski
dowódca III plutonu	- por. Szydłowski
dowódca 2 kompanii ckm	- por. Sienkiewicz
dowódca I plutonu	- por. Jan Urban
dowódca II plutonu	- por. Władysław Mostowski
dowódca 3 kompanii ckm	- kpt. Władysław Raginis † 10 IX 1939 r. Wizna
dowódca I plutonu	- por. Jan Zawadzki
dowódca II plutonu	- por. Witold Kazimierz Kiewlicz
dowódca III plutonu	- kpt. Waław Schmidt (dowódca 8 kompanii 135 rez. pp).

Wydano z pomocą finansową:

JW 1124 w Osowcu

Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Łomży

Zarządu Oddziału PTTK w Łomży

PUBLIKACJE MUZEUM WOJSKA W BIAŁYMSTOKU

"Zeszyty Naukowe" Muzeum Wojska wydane przez Ośrodek Badań Historii Wojskowej poświęcone są dziejom militarnym. Stałe działy obejmują: artykuły, materiały źródłowe, zbiory Muzeum oraz recenzje i polemiki. Dotychczas ukazało się siedem tomów. Do nabycia są jeszcze:

T. 1, 1988

M.in.: Legiony Polskie w Baranowiczach (jesień 1916); reaktywowanie Orderu V.M.; Samodzielna Brygada Spadochronowa; Wyobrażenie świętych w malarstwie ikonowym; Inwentarz artylerii WXL w 1676 r.

210 str., tabl. VIII cz/b, cena zbytu 15.000 zł. (ograniczona ilość egz.)

T. 3, 1989

M.in.: Polskie odznaki wojskowe w latach I wojny; Żołnierze oddziałów piechoty nagradzani Krzyżem V.M.; Z dziejów 4 DP Wojska Polskiego w Wlk. Bryt.; Źródła archiwalne do historii wojskowej.

246 str., tabl. VIII cz/b, cena zbytu 15.000 zł (ograniczona ilość egz.)

T. 4, 1990

M.in.: Walki zbrojne o ziemie płn.-wsch. Polski w latach 1918-1920; Działania Flotylli Pińskiej 1919/1920; Mjr Jan Żychoń - materiały do biografii; Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich w kamp. francuskiej 1940 r.

231 str., tabl. XI cz/b, cena zbytu 15.000 zł (ograniczona ilość egz.)

T. 5, 1991

M.in.: Wydarzenia militarne na ziemiach płn.-wsch. Polski w czasie I wojny; Odznaczenia i odznaki z okresu walk o granice II Rzeczypospolitej; Samoobrona Ziemi Lidzkiej 1918-1919; Wymiana jeńców wojennych między Polską a Litwą 1920-1921.

181 str., tabl. XIX cz/b, cena zbytu 20.000 zł (ograniczona ilość egz.)

T. 6, 1992

M.in.: Szlachta podlaska w korpusie oficerskim wojsk koronnych w drugiej połowie XVII w.; Z dziejów 1 Dywizji Grenadierów; Dzieje Orderu Orła Białego w Cesarstwie Rosyjskim (1831-1907); Przygotowanie lipcowej ofensywy Tuchaczewskiego w 1920 r.; Jeńcy internowani w Białymstoku i Brześciu Litewskim w latach 1919-1921.

167 str., zdjęcia cz/b, cena zbytu 37.500 zł

T. 7, 1993

M.in.: Proces długoletniego Komendanta Okręgu Białostockiego AK płk. W. Liniarskiego ps. "Mściśława"; Materiały źródłowe dot. Zgrupowania A. Rybnika ps. "Dziki", "Jerzy" inspektora białostocko-sokólskiego; Status rządów i przedstawicielstw okupowanej Europy w Londynie (cz.I); Historia Orderu Niepokalanego Poczęcia NMPanny; Z dziejów Twierdzy Osowiec 1873-1914.

196 str., zdjęcia cz/b, cena zbytu 40.000 zł

Drobna szlachta podlaska w XVI-XIX w. Materiały z sympozjum w Hołnach Mejera 26-27 maja 1989 r. pod red. Stefana K. Kuczyńskiego, 1991

M.in.: Udział szlachty podlaskiej w pospolitym ruszeniu, w wojsku Rzeczypospolitej, powstaniach narodowych; Granice uzależnienia szlachty od magnaterii w XVII-XVIII w.; Źródła do dziejów szlachty podlaskiej i grodzieńskiej.

186 str., cena zbytu 20.000 zł

Suchcitz Andrzej, **Generałowie wojny polsko-sowieckiej**, 1993

Bardzo przydatny leksykon, podający biogramy generałów stron biorących udział w wojnie 1920- r.

98 str., fot. 61 cz/b, cena zbytu 25.000 zł

Siemiński Jan, **Przyszliśmy żeby was wyzwolić**, 1992

Wspomnienia z Grodna i Stanisławowa z lat 1939-1944. Kilka lat temu dużym zainteresowaniem cieszyła się książka tegoż autora "Walczące Grodno".

50 str., cena zbytu 8.000 zł

Bernacki Eugeniusz, **Reportaż z powrotnej drogi**, 1992

Wspomnienia z czerwca 1941 r. jednego z wielu Polaków, mieszkańców Kresów, przymusowo zmobilizowanych do Armii Czerwonej.

46 str., cena zbytu 7.000 zł

Nilski-Łapiński Stanisław, **Kron Aleksander, Listopad we Lwowie (1918 r.)**, 1993

Wznowienie relacji dwóch uczestników walk pełniących funkcje w sztabie Obrony Miasta.

69 str., fot. cz/b, rys., cena zbytu 30.000 zł

Dobroński Adam, **Filipow Krzysztof, Dzieci Białostockie**, 1993

Dzieje 42 pp im. H. Dąbrowskiego: powstanie w 1918/1919 r. i szlak bojowy; front przeciw bolszewicki 1920 r.; w wolnej Polsce; w kampanii wrześniowej 1939 r. Niepublikowane fotografie.

52 str., fot. cz/b, cena zbytu 15.000 zł (ograniczona ilość egz.)

Sulik Nikodem, **Okruchy wspomnień**, 1993

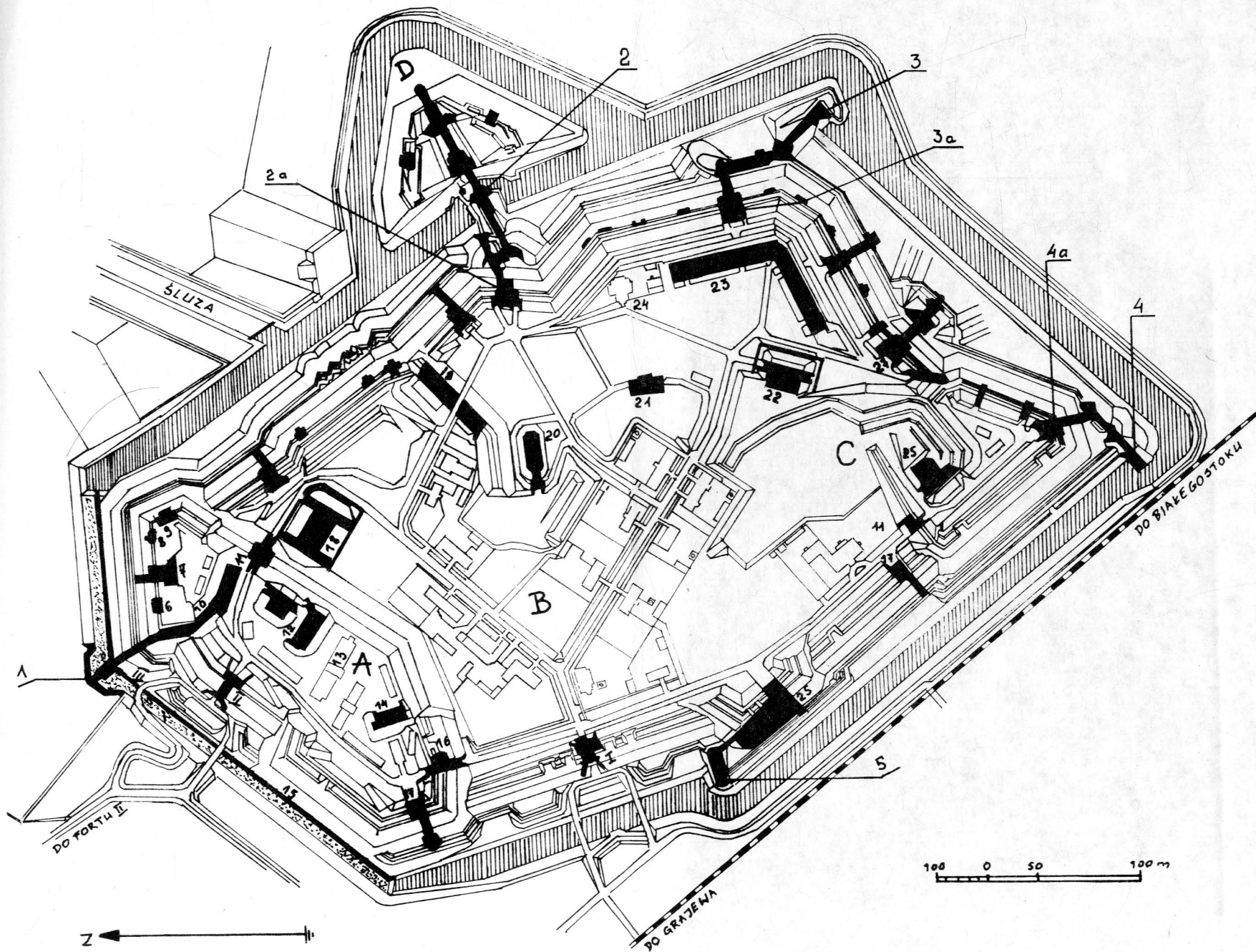
Wspomnienia gen. Nikodema Sulika z frontu 1916 r., służby w KOP oraz konspiracji wileńskiej ZWZ-AK. Liczne zdjęcia. Obszerna nota biograficzna.

91 str., fot. 31 cz/b, cena zbytu 30.000 zł

Album "Piłsudski w Białymstoku", Honorowy Obywatel Miasta 21. VIII. 1921 r., 1993

Album fotograficzny poświęcony pobytowi Marszałka w Białymstoku w dniu 21. VIII. 1921 r. Niepublikowane zdjęcia.

24 str., cena zbytu 30.000 zł

Mapa nr 11. Fort Centralny 1914 r.

LEGENDA

- A część północna
- B część środkowa
- C część południowa
- I brama szyjowa nr 1
- II brama północna
- III brama w murze Carnota
- 1 kaponiera nr 5
- 2 kaponiera nr 18
- 2a schron pogotowia nr 18
- 3 półkaponiera nr 25
- 3a schron pogotowia nr 25
- 4 półkaponiera nr 40
- 4a schron pogotowia nr 40
- 5 półkaponiera nr 39
- 6 schron pogotowia nr 4
- 7 schron pogotowia nr 6
- 8 schron pogotowia nr 7
- 9 schron pogotowia nr 8
- 10 koszary nr 46 z potemą od kaponiery nr 5
- 11 brama
- 12 koszary artylerii
- 13 budynek zarządu artylerii
- 14 warsztaty artyleryjskie
- 15 mur Carnota
- 16 brama nr 3
- 17 wartownia ze schronem pogotowia
- 18 prochowia nr 51
- 19 koszary nr 48
- 20 prochowia nr 522
- 21 prochowia nr 848
- 22 prochowian nr 47
- 23 koszary
- 24 cerkiew
- 25 koszary nr 38
- 26 prochowia
- 27 schron pogotowia

